

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА МАДАНИЯТ
МИНИСТРЛИГИ
ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК 821:512.154

Сагидаева Салтанат Ариповна

**КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ЭТАПТАРЫ
(40–80-ЖЫЛДАР)
ЭТАПЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

Адистиги: 10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертация

**Илимий жетекчи:
филология илимдеринин доктору,
профессор Лайли Үкүбаева**

Бишкек – 2020

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
----------------------	----------

БИРИНЧИ БАП

ПРОБЛЕМАНЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ (АДАБИЯТТАРГА ОБЗОР)

1.1 Проблеманын изилдениш тарыхы (адабияттарга обзор).....	10
--	----

ЭКИНЧИ БАП

XX КЫЛЫМДЫН 40–50-ЖЫЛДАРЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛ АДАБИЯТТЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ АЛГАЧКЫ АРАКЕТТЕР

2.1. «Обзордук, баяндамалык макалалардан очерктик изилдөөгө карай: улут адабиятынын тарыхын түзүүдөгү жетекке алынган багыт жана методологиялык принциптер.....	19
2.2. М.Богданова менен Б.Керимжанованын кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөдөгү аракеттери.....	57

ҮЧҮНЧҮ БАП

Кыргыз адабиятынын тарыхын илимий негизде изилдөөнүн

60–70-жылдардагы өнүгүшү: Көп тармактуулук жана концептуалдуулук

3.1. 60–70-жылдардагы адабий процессти изилдөөдөгү оң, терс көрүнүш	76
3.2. «Кыргыз адабиятынын тарыхынын окуу китептеринде берилиши».....	122
КОРУТУНДУ	134
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	153

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу: Адабияттын тарыхын изилдөө – адабият илиминдеги негизги маселелердин бири. Адабияттын тарыхы так жазылмайынча, көркөм сөз өнөрүнүн пайда болуу, өнүгүү процессин толук көз алдыга келтире албайбыз.

Кыргыз адабиятынын көптөгөн проблемаларын, асыресе анын тарыхын изилдөө иши ХХ кылымдын кыркынчы жылдарынан тартып системалуу түрдө колго алына баштаган. Ал эми кыргыз адабияты жаралган алгачкы мезгил, т.а 20–30- жылдардагы адабий процесс тууралуу алгач обзордук макалалар жарык көргөн. Бул ишке алгач аралашып, адабият майданындагы жаңылыктарды, ийгиликтерди биринчилерден болуп, кыргыз журтчулугуна тааныштырууга аракет кылган акын-жазуучуларыбыздын макалалары: [Токомбаев, АТунгуч съездге карата [Текст] // Кыргыз кеңеш адабияты. – 1934. – №2;Рахматуллин,К. Улут адабиятынын гүлдөшү [Текст] // Советская Киргизия. – 1936 – 6-июнь; Элебаев, М. Жаш жазуучулар тууралуу [Текст] // Ленинчил жаш. – 1938. – 10-март; Үмөталиев, Т. Кыргыз адабиятынын өсүшү [Текст] // Кызыл Кыргызстан. – 1939. – 11-март; Жакишев, Ө. Кыргызстандын адабияты жана искусствосу [Текст]// –Советтик адабият жана искусство.–1941.–№1, 2.]адабиятыбыздын тарыхын изилөөдөгү алгачкы карлыгачтар болушкан.

Кыргыз адабиятынын тарыхын атайын изилдөөнү максат кылган эмгектер 1940-жылдардан кийин жазыла баштаган. Алар: [Кыргыз адабиятынын очерктери [Текст] / – Фрунзе: Кыргызмамбас, – 1943. – 279 бет; Богданова, М. Киргизская литература [Текст] / –Москва: Советский писатель, – 1947. – 289 стр.; Керимжанова, Б. Кыргыз совет адабияты 25 жылда [Текст] / – Фрунзе: Кыргызмамбас, – 1951. – 179 бет.]. Бул багыттагы иштер 60–80-жылдарда андан ары уланган, натыйжада [Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки [Текст] – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас,1960.–511-б.; История киргизской советской литературы [Текст] – М.: Наука, 1970.–С.540] аталыштагы эмгектер жарык көргөн. Жогорудагы аталган эмгектер адабий фактыларды камтуу, жалпылоо, изилдөө деңгээлдери боюнча негизинен өз мезгилинин

талаптарына жооп берген деп айтсак болот. Албетте, улуттук адабиятыбыздын тарыхынын байып, жанрдик-стилдик жактан көп түрдүүлөнүп, профессионалдык деңгээлинин көтөрүлүүгө багыт алышы аталган эмгектердин жаралышына түрткү болгон десек болот.

XX кылымдын 60-жылдарында илимде илимий-теориялык даярдыктары бар адис окумуштуулардын көбөйүшү менен улуттук адабияттын тарыхын изилдөө маселеси дагы активдешкендиги байкалат. Ушундан улам жеке авторлор тарабынан кыргыз адабиятынын жаралыш жана өнүгүш тарыхын, адабий жанрлардын өнүгүү эволюциясын, адабияттын теориялык маселелерин изилдеген көптөгөн окумуштуулардын илимий эмгектери, монографиялары жазылды: К.Асаналиев, А.Садыков, К.Артыкбаев, М.Борбугулов, К.Бобулов, Б.Маленов, Е.Озмитель, С.Жигитов, Ш.Үмөталиев, Т.Аскараров, К.Укаев ж.б. эмгектери.

XX кылымдын 80-жылдары адабиятчы К.Артыкбаевдин ЖОЖдордун студенттери үчүн жазылган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982) окуу китеби чыкты. Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынан авторлор жамааты тарабынан даярдалып, эки томдон турган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1987,1990) жарык көрдү. Демек, ушул материалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз профессионал адабиятынын жаралуу, калыптануу, өнүгүү тарыхына арналган эмгектер көп, бирок алар бүгүнкү күнгө чейин атайын системалуу түрдө концептуалдуу иликтенбей келет. Азыркы учурда коомдук-тарыхый шарттардын өзгөрүүсү менен адабий-эстетикалык критерийлер да өзгөрдү. Ошондон улам адабияттын тарыхына байланыштуу жазылган эмгектерди кайрадан көздөн кечирип, бүгүнкү күндөгү адабияттаануу илиминин жетишкендиктерин эске алуу менен аларды ар тараптан иликтөөгө алып, аларга объективдүү баа берүү учурдагы адабият илиминин актуалдуу маселеси болуп турат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий иштер менен болгон байланышы. Диссертациянын темасы КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун улуттук адабият тарыхын изилдөөгө багытталган негизги илимий-изилдөө иштери менен жана Ж.Баласагын атындагы КУУнин

илимий-изилдөө планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты. XX кылымдын 40–80-жылдары аралыгындагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын тарыхын изилдөөгө арналган илимий эмгектерди:

1. Системалаштыруу жана алардын өнүгүү жолун иликтөө;
2. Ар бир мезгилде жаралган эмгектердин илимий-теориялык деңгээлине, материалдарды камтуу мүмкүнчүлүгүнө сереп салуу;
3. Ал эмгектерде сөз болгон адабий чыгармалардын көркөм-эстетикалык сапаттарына карата айтылган пикирлерди анализдөө;
4. Конкреттүү анализ жүргүзүүнүн негизинде ал эмгектердин адабиятыбыздын тарыхын изилдөөдөгү ордуна, жалпы эле улуттук адабияттаануу илимибизге кошкон салымына баа берүү;

Бул максаттарды ишке ашырууда төмөнкү **милдеттер** коюлду:

1. Улуттук адабияттаануу илимибизде 1920–30-жылдарда профессионал адабиятыбыздын жаралуу, калыптануу, өнүгүү жолдоруна арналган алгачкы аракеттерге илимий экскурс жасоо;
2. 1940–50-жылдар аралыгындагы кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча жазылган эмгектерди системага салып алардын илимий-теориялык деңгээлдерине, изилдөө принциптерине байкоо жүргүзүү;
3. 1960–70-жылдар аралыгында жарык көргөн кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча эмгектерди өз ара салыштырып, алардагы жаңычылыктарды, ийгиликтерди белгилеп мүчүлүштүктөрүн аныктоо;
4. 40–80-жылдарда кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча жазылган окуу китептерин иликтеп, аларга баа берүү, аларды өркүндөтүү боюнча конкреттүү сунуштарды киргизүү;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы.

Эмгектин жаңылыгы кыргыз адабияттаануу илиминде алгач ирет: 1) 1940–1980-жылдары жарык көргөн кыргыз профессионал адабиятынын тарыхына арналган эмгектер системалаштырылды жана алардагы адабияттын өнүгүү жолундагы оош-кыйыштыктарына, тенденцияларына карата айтылган

пикирлерге анализ жасалды. Экинчиден, ал эмгектердин илимий-теориялык деңгээлдерин өз ара салыштыруу менен эмгектер ар тараптуу анализге алынды. Алардын улуттук адабияттаануу илиминин тарыхындагы орду белгиленип, аларга бүгүнкү күндүн илимий-эстетикалык жетишкендиктеринин көз карашынан баа берилди, илимий корутундулар чыгарылды. Айтылгандардын дээрлик баарысы кыргыз адабият таануусунда биринчи жолу жүзөгө ашырылгандыгы менен **изилдөөнүн жаңычылдыгы** аныкталат.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү.

–Бул изилдөөнүн негизги жоболорун жана тыянактарын илимий таанымдын төмөндөгү багыттарында колдонууга болот:

- кыргыз адабиятынын тарыхын мындан кийинки мезгилдерин изилдөөдө;
- кыргыз адабият таануу илиминин өнүгүшүн изилдөөдө;
- кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча ЖОЖдордун жана орто окуу жайлардын филологиялык факультеттеринин студенттери үчүн лекциялык материалдарды даярдоодо, окуу китеп, окуу куралдарын жазууда колдонууга болот;

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык маанилүүлүгү:

1940–1980-жылдары жазылган кыргыз адабиятынын тарыхынын адабият, коом, илим үчүн маанисин, эмгектердин тарыхый өнүгүш эволюциясын талдоо аркылуу булардагы жаңычылдыктар менен бирге, мүчүлүш кеткен жактарын илимий негизде аныктап, тактап, ал эмгектердин улуттук адабияттаануу илими-биздеги ордун тастыктоодо турат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. 1940–1950-жылдар аралыгында кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөгө арналган алгачкы эмгектер структурасы жагынан кыйла жупуну болгон жана аларда профессионал адабият элдик оозеки чыгармалар менен бирдикте каралган;
2. Алгачкы адабият тарыхчылары К.Рахматуллин, М.Богданова, Т.Саманчин жана Б.Керимжановалар болушкан жана алардын жазган «тарыхтарынын» илимий-теориялык деңгээли, фактылык материалдарга мамилелери

бирдей болбогон;

3. 1960–1970-жылдарда улуттук адабияттаануу илими кыйла өнүккөн, ошого байланыштуу тарыхты изилдөөнүн илимий деңгээли кыйла көтөрүлгөн, «тарых» атайын адистиги, даярдыгы бар профессионал адабиятчылар тарабынан жазыла баштаган;
4. Акын-жазуучулардын чыгармачылык портреттерин изилдөөгө алган 1960–1970-жылдарда жазылган монографиялардын адабияттын тарыхын жазуу ишинде ролу, мааниси зор болгон;
5. XX кылымдын 70–80-жылдарында кыргыз адабиятынын тарыхын окуп-үйрөнүүнүн жаңы форматы жаралган (орто жана ЖОЖдор үчүн окуу китептери) жана мындай багыт кийин өнүгүүгө багытталган.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Кыргыз жана дүйнөлүк адабияттаануу илиминин соңку жетишкендиктерине таянып, кыргыз адабиятынын тарыхын илимий-теориялык жактан иликтеген эмгектердин (1940–1980-жж.) илимий-практикалык баалуулуктарын, көркөм маданияттын тарыхындагы алган ордун улуттук адабияттаануу илимибизде биринчи жолу ар тараптан изилдеп бергендигинде. Диссертацияда сунушталган ой-пикирлер, көз караштар, изилдөөдөн алынган илимий корутунду, жыйынтыктар диссертанттын өзүнө таандык.

Диссертациялык иштин апробацияланышы. Илимий изилдөөнүн жыйын-тыктары Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде, кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз адабияты, Манас таануу жана дүйнөлүк адабият кафедрасынын кеңейтилген жыйынында талкууланды, илимий конференцияларда, симпозиумдарда докладдар окулду.

Илимий иштин жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн темасы боюнча Кыргызстандын илимий журналдарында 11, ал эми РИНЦ системасындагы илимий журналдарда 2 макала, эл аралык конференцияда окулган илимий баяндама 1 макала болуп жарыяланган.

Диссертациялык иштин түзүлүшү: Киришүүдөн, үч бап жана алардан келип чыккан жыйынтыктардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен

турат.

Диссертациялык иштин апробацияланышы жана жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациялык илимий иштин жыйынтыктары республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда баяндалган. Илимий иш боюнча Кыргызстандын илимий журналдарында 11, ал эми РИНЦ системасындагы илимий журналдарда 2 макала, эл аралык конференцияда окулган илимий баяндама 1 макала болуп жарыяланды.

Диссертациялык иштин түзүлүшү, киришүү, үч баптан жана алардан келип чыккан жыйынтыктардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат. Илимий иштин көлөмү 153 бет.

Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү макалаларда чагылдырылган:

1. **Сагидаева, С.А.** Кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектер тууралуу [Текст] / С.А Сагидаева // КУУ Жарчысы. Выпуск 2. – Бишкек, 1996. – 216-223-б.

2. **Сагидаева С.А.** Портреттик материалдардын ортосундагы айырмачылыктар. [Текст]/ С.А Сагидаева КУУ Жарчысы. Выпуск 2. – Бишкек.– 1997. – 97-104-б.

3. **Сагидаева С.А.** Нукура тарыхый адабий чындык туура изилдөөдөн жаралат. [Текст]/ С.А Сагидаева Китепте: К.Сартбаев – окумуштуу-педагог. – Бишкек.– 2002. –178-182-б.

4. **Сагидаева С.А.** «Кыргыз адабиятынын очерктери» жана андагы профессионал адабияттын тарыхына байланыштуу бөлүм тууралуу. [Текст]/ С.А Сагидаева Китепте: Философские и правовые проблемы. Институт философии и права НАН КР. – Бишкек,– 2003. –70-83-б.

5. **Сагидаева С.А.** Профессионал адабиятты изилдөөдөгү алгачкы саамалыктар. Китепте:/ Бектурсун Алымов: [Текст]/ С.А Сагидаева Жыйнак. – Бишкек, –2003. – 352-358-б.

6. **Сагидаева С. А.** Кыргыз совет адабиятындагы обзордук материалдар тууралуу [Текст]/ С.А Сагидаева // К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл МУнун

илимий-практикалык басылмасы. Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол. – 2011. – 178-183-б (биринчи макала)

7. **Сагидаева С. А.** Кыргыз совет адабиятындагы обзордук материалдар тууралуу [Текст]/С.А Сагидаева // К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл МУнун илимий-практикалык басылмасы. Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол. – 2011. – 183-188-б (экинчи макала)

8. **Сагидаева С.А.** Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгынын кыргыз адабиятынын тарыхында изилдениши [Текст]/ С.А Сагидаева //Ж.Баласагын атындагы КУУ Жарчысы Гуманитарные науки. Выпуск 1 –. Бишкек.– 2012 – 40-43-б.

9. **Сагидаева С.А.** Кыргыз адабиятынын тарыхы тактыкты талап кылат. [Текст]/ С.А Сагидаева // Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш.– Бишкек.– 2015.– 89-95-б.

10. **Сагидаева С.А.** К.Бобуловдун «Кыргыз прозасында реализмди өнүктүрүүнүн жолдору» аттуу эмгеги тууралуу [Текст]/ С.А Сагидаева // Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш.– Бишкек. – 2015.– 156-163-б.

11. **Сагидаева С.А.** О книге «Очерки кыргызской литературы (1943), а также о ее разделе имеюшем отношении к истории профессиональной литературы [Текст]/ С.А Сагидаева // Наука и // Наука и образование: новое время. – Чувашия.Чебоксары.–2018. – 95-103стр.–<https://elibrary.ru/item.asp?id=35556953>.

12. **Сагидаева С.А.** Объективные и негативные явления в исследовании литературного процесса 60-х и 70-х годов [Текст]/ С.А Сагидаева // Наука и образование: новое время. – Чувашия.Чебоксары.–2018.–73-77 стр.<https://elibrary.ru/item.asp?id=29786265>

13. **Сагидаева С.А.** XX кылымдын 1-жарымындагы кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөдөгү маселелер («Кыргыз совет адабиятынын очерктеринин материалдарында) [Текст]/ С.А Сагидаева // «Национальные лингвосферы сопредельные зоны партнерства» (Ч.Т.Айтматова). – Бишкек. – 24–26 октября . –2018.–59-66-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=37114939>

БИРИНЧИ БАП

1.1 «ПРОБЛЕМАНЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

(АДАБИЯТТАРГА ОБЗОР) »

Бул бөлүмдө кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөнүн адабияттаануу илиминде колго алынышы жана изилдениши тууралуу берилет.

Ар бир элдин адабиятынын, маданиятынын тарыхы бар. Элдин, улуттун улут, мамлекет болуп жаралып, калыптанып, башкалардан айырмаланган өзгөчөлүктөрү да, эң биринчи иретте, анын көркөм сөз өнөрүнөн, каада-салт, маданиятынан өзгөчө айкын көрүнөт. Кыргыз эли байыртадан сөз баккан, улуу сөздүн кунарын билген Борбордук Азиядагы эң байыркы элдерден. Бүгүнкү күндө ар бир кыргыз урпагы ата-бабаларыбыздан мурас калган элдик бай фольклору менен мактанууга толук укугу бар. Анткени бир эле «Манас» эпосубуздун эпикалык масштабы, келберсиген көркөмдүгү, кылымдын кыйырынан келген тарыхы бул чындыкты тастыктап турат. Ошентсе да, дүйнөлүк көптөгөн башка элдердин адабиятынын тарыхына салыштырмалуу улуттук жазма адабиятыбыздын тарыхый жолу кечирээк башталды. Албетте, улуттук адабиятыбыз жаралары менен аны тарыхый өнүктө изилдөө иши башталган жок, башталышы да мүмкүн эмес эле. Тарыхты изилдөө үчүн илимдин өнүгүшү белгилүү бир корутундуларды чыгарышка негиз болуп берүүчү фактылык материалдар топтолушу зарыл болучу, мезгилдердин өтүшү мыйзам ченемдүү көрүнүш эле.

Улуттук адабияттаануу илимибизде азыркы мезгилге чейин эле изилдөө иштерибиз көпчүлүк учурда адабий-көркөм процесстин тигил же бул маселелерине, тигил же бул адабий чыгармаларды изилдөөгө арналып, акын-жазуучулардын өмүрү, чыгармачылык изденүүлөрү боюнча жазылып келе жатат. Ошол эле учурда ар кандай себептер менен улуттук адабиятыбыздын тарыхын изилдеп, ал боюнча жазылган эмгектерге тиешелүү көңүл бөлүнбөй келет.

Чындыгында мына ушул маселени колго алып, окумуштууларыбыздын кыргыз адабиятынын тарыхын жазууга арналган ар мезгилдердеги эмгектери системага келтирилип, алар ар тараптуу иликтенип, баа берилиши керек.

Диссертациянын биринчи бабында 20–30-жылдарда пайда болгон кыргыз профессионал адабиятынын жаралыш, калыптануу жана өнүгүү тарыхын изилдөөгө алган алгачкы макалалар обзордук, көбүнчө сыпаттама мүнөзүндөгү макалалар болгон. Бирок ошонусуна карабай ал макалаларда проблеманын изилдениш тарыхы боюнча обзор берилди. Алгачкы жазылган макалалардын таасиринде кыргыз совет адабиятынын тарыхын жазуу маселеси келип чыккан.

Айталы, кыргыз фольклорунун, жазма адабиятынын тарыхын изилдөө улуттук адабияттаануу илимибизде XX кылымдын кыркынчы жылдарынан тартып колго алына баштады. Биздин иликтөө ишибиздин предметин ушул жылдары (40–80 жылдар) аралыгында кыргыз адабиятынын тарыхын илимий негизде изилдеген илимий эмгектер, окуу китептери болуп саналат. Кыргыз адабиятынын жаралып, калыптанган алгачкы учур, 20–30-жылдарда жетишилген ийгилик-кемчилдиктер тууралуу алгач обзордук макалалар жарык көргөн. Учурда кыргыз адабиятынын тарыхы ар тараптуу изилдөөгө алынса да, аны изилдөө ишинин али чети оюла элек. Бул ишке алгач аралашып адабият майданындагы жаңылыктарды, ийгиликтерди биринчилерден болуп кыргыз журтчулугуна тааныштырууга аракет кылган акын-жазуучуларыбыздын макалалары [Токомбаев, А Тунгуч съездге карата [Текст] // А.Токомбаев. Кыргыз кеңеш адабияты, – 1934. – №2],[Үмөталиев Т. Кыргыз адабиятынын өсүшү [Текст] / Т. Үмөталиев // Кызыл Кыргызстан, – 1939, – 11-март.]. [Жакишев Ө. Кыргызстандын адабияты жана искусствосу [Текст] // Ө. Жакишев. Советтик адабият жана искусство, – 1941, – № 1–2.] изилдөөбүздүн негизги багыт берүүчү булагы болуп берди. Жогорудагы макалалардын баардыгы кыргыз улуттук адабиятынын тарыхы боюнча обзордук макалалардын жаралышына шарт түзүлгөн. Ошондой эле кыргыз адабиятынын тарыхынын жазылышына жол ачкан макалалар болгон.

Кыргыз адабиятынын тарыхын илимий негизде изилдөө 30–40-жылдардан башталган. Алгачкы илимий эмгектер [Кыргыз адабиятынын очерктери [Текст] – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1943. – 279 б. Богданова М.И. Киргизская литература [Текст] / М.И. Богданова. – М.: Сов. писатель, 1947. – С. 289. Керимжанов, Б. Кыргыз совет адабияты XXV жылда [Текст] / Б. Керимжанова. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951. – 179 б. Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки [Текст] – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1960. – 511 б. История киргизской советской литературы [Текст]. – М.: Наука, 1970. – С. 540. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы [Текст] / К. Артыкбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1982. – 518 б.].

Бул эмгектер кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөө, жана өздөштүрүү боюнча өз мезгилинде маанилүү милдеттерди аткарган. Улуттук кыргыз адабиятыбыздын тарыхынын байып, жанрдык-стилдик жактан көп түрдүүлөнүп, профессионалдуу деңгээлге өсүп жетүүсүн илимий жактан изилдөө үчүн жогорудагы аталган эмгектердин жазылышы керек болгон. Ошондуктан, XX кылымдын 50 чү айрыкча, 60-жылдарында илимий-теориялык даярдыктары бар адис окумуштуулардын илимге келиши менен улуттук адабияттын тарыхын изилдөө маселеси колго активдүү алына баштаган. Ушундан улам жеке авторлор тарабынан кыргыз адабиятынын жаралышын жана калыптануусун ар түрдүү адабий жанрлардын өнүгүү эволюцияларын изилдеген көптөгөн окумуштуулардын илимий эмгектери менен катар жеке бир жазуучунун чыгармачылыгына байланыштуу маселелерге арналган диссертациялар жана илимий иштер жазылган. Адабиятчылар (К.Асаналиев, А.Садыков, К.Артыкбаев, М.Борбугулов, К.Бобулов, Б.Маленов, С.Жигитов, Ш.Үмөталиев, А.Абдыразаков, А.Акматалиев, А.Эркебаев, О.Ибраимов, Л.Үкүбаева, ж.б.) XX кылымдын 80-жылдары адабиятчы К.Артыкбаевдин ЖОЖдордун студенттери үчүн жазылган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982) окуу китеби жарык көрдү. Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынан авторлор жамааты тарабынан эки томдон турган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1987, 1990-жж.) жазылды

(Академиядан чыккан эки томдук илимий эмгек болгондуктан биздин иликтөөбүзгө кирбейт С.С.)

Жогоруда аталган баардык эмгектерде кыргыз адабиятынын калыптануусу жана өнүгүүсү төмөнкүдөй этаптарга бөлүштүрүлүп каралган:

I этап – 1920–1930-жылдар, кыргыз адабиятын алгачкы пайда болуу этабы;

II этап – 1930–1940-жылдар, Ата Мекендик согушка чейинки беш жылдыктар мезгилинде кыргыз адабиятынын калыптаныш этабы;

III этап – 1950–1960-жылдар, кыргыз адабияты Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында;

IV этап – 70–80-жылдар, азыркы мезгилдеги кыргыз адабияты – деп көрсөтөт [9, 526-б.].

Бизде азыркы мезгилге чейин эле изилдөө иштерибиз адабий-көркөм процесстин тигил же бул актуалдуу проблемаларына, адабий чыгармаларга, акын-жазуучулардын чыгармачылыгы жөнүндө жазылып, ал эми ошолорду изилдеп, тактап ирээтке келтирип жазылып, илимий талдоолордун негизинде жалпы журтка жеткирген адабияттын тарыхын изилдеген эмгектер иликтөөнүн назарына алынбай келүүдө.

Чындыгында мына ушул проблемалуу маселени колго алып кыргыз адабиятынын алгачкы мезгилинен баштап сексенинчи жылга чейин жазылгын «тарыхтарды» талдап аларга баа берүү маселеси бүгүнкү күнгө чейин өзгөчө колго алынбай, тыкыр изилденбей, келгендиги жана саналуу гана эмгектердин жазылгандыгын байкадык. Мына ошол жазылган эмгектерди изилдеген илимий изилдөөлөр биздин изилдөөбүздүн негизги булагы болуп берет.

Аталган биринчи бапта 20–30-жылдарда пайда болгон кыргыз профессионал адабиятынын жаралыш, калыптануу жана өнүгүү тарыхын алгач илимий негизде иликтеген обзордук, сыпаттама макалалар болгон. Алгачкы проза, поэзия, драматургия жанрынын жаралыш тарыхын илимий негизде иликтөөгө алган жана ошол мезгилдеги акын-жазуучулардын алгачкы чыгармаларын анализдеген обзордук макалалар кыргыз профессионал адабиятынын тарыхын

жазууда негизги булак болуп, кыргыз адабиятынын туңгуч башталышы катары тарыхый-маданий мааниге ээ болгон. Алгачкы жазылган макалалардын таасиринде кыргыз совет адабиятынын тарыхын жазуу маселеси келип чыккан.

Кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөдө алгачкы кадамдарын таштаган Аалы Токомбаев, Темиркул Үмөталиев, Өмүркул Жакишев Мукай Элебаев, Калим Рахматуллиндердин илимий сыпаттама макалаларында чагылдырылып ошол мезгилдеги кыргыз адабият таануусунда алгач кадам таштаган акын-жазуучуларыбыздын ийгилик, кемчилдиктерин талданган. Бул изилдөөчүлөр адабиятыбыздын тарыхын изилдөөдөгү алгачкы карлыгачтар болушкан.

XX кылымдын 40–80-жылдарындагы кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча жазылган эмгектер азыркы мезгилге чейин толук изилдене элек.

К.Рахматуллиндин «Кыргыз адабияты өсүүдө» (1936), «Кыргыз совет адабиятынын келип чыгышы» (1941), «Кыргыз прозаиктери» (1944), М.Богданованын Б.Керимжановалардын макалаларында жана илимий очерктеринде кыргыз адабиятынын алгачкы ийгиликтери менен кемчилдиктери иликтенсе да өз мезгилинде бул изилдөөчүлөрдүн эмгектери талдоону талап кылса да, учурунда изилдөөнүн предмети боло алган эмес. Азыркы мезгилде кыргыз адабият таануу илиминде алгачкы кыргыз профессионал адабиятынын тарыхын изилдөөгө алган жеке автордордун эмгектери тууралуу кандидаттык диссертациялар корголуп, монографиялар жазылды: Көрүнүктүү сынчы, адабиятчы [С.Жигитовдун «20-жылдардагы кыргыз адабияты» [Текст] / – Фрунзе.: Илим, 1984. – 158 б.] монографиялык эмгеги өз мезгилине баалуу пикирлерди жараткандыгы менен айырмаланып турат. 20-жылдардагы кыргыз совет адабиятынын өнүгүү этаптары тууралуу илимий монографиясы, төрт баптан турат: 1 – кыргыз совет адабиятынын жаралыш шарттары, 2 – ошол мезгилде жарык көргөн проза, жана драматургия жанрынын илимий-теориялык, тематикалык багыт-тарын аныктап, алардын жаралыш шарттарын, жанрдык жактан пайда болуу тарыхын, тактап айтканда 20-жылдардагы кыргыз совет адабиятынын тарыхын системага салып изилдөөгө алган алгачкы эмгек болуп эсептелет.

[Кармышаков, С.К. Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги [Текст]: филол. ил. канд. дисс: 10.01.01/ С.Кармышаков. – Бишкек, 2002.–166-бет] атуу кандидаттык диссертациясын коргоп, 2001-жылы ушундай эле аталыштагы монографиясын жарыкка чыккан. Бул илимий иликтөөдө К.Артыкбаевдин көп багыттуу адабий илимий сынчылык ишмердигинин ичинен анын адабий мурастарыбызды, адабиятыбыздын тарыхын, кыргыз адабиятынын айрым теориялык проблемаларын изилдөөгө арналган эмгектерин изилдеп чыккан биринчи эмгек. К.Артыкбаев мезгилдин талабына ылайык кыргыз совет адабиятынын тарыхын жазууда 80-жылдарга чейинки кыргыз адабиятынын өнүгүү процессинин жалпылаштырып системага салып карап чыккан.[Кожомбердиева Ж.Т. М.И.Богданова – кыргыз адабиятынын изилдөөчүсү[Текст]: филол. ил. канд. дисс: 10.01.01/ Ж.Т.Кожомбердиева, – Бишкек, 2013] Бул илимий изилдөөдө М.И.Богданованын улуттук адабиятыбыздын байыркы учурунан кыркынчы жылдарга чейинки тарыхын камтыган «Кыргыз адабияты». (Очерк 1947) деген илимий эмгегинде окумуштуунун кыргыз фольклору, ырчылар поэзиясы, улуттук профессионал адабияттын өсүп-өнүгүшү жөнүндө жалпылама пикирлерин талдоого алган улуттук адабияттаануу илимибиздин пайдубалын түптөгөн адабиятчы экендигин ачып берген. [Устабаева, Г.К. К.Артыкбаевдин адабий-сынчылык чеберчилиги[Текст]: филол. ил. канд. дисс: 10.01.01/ Г.К.Устабаева, – Бишкек, 2013.] атуу кандидаттык илимий изилдөөсүндө адабиятчы К.Артыкбаевдин сынчылык чеберчилигин талдап, илимий полемис-сынчы экендигин далилдөөгө аракет кылган. [Усупова, М.К. К.Рахматуллин–Манас изилдөөчү [Текст]: филол. ил. канд. дисс: 10.01.01/ М.К.Усупова. – Бишкек, 2018]. деген диссертациялык эмгекти жазылып корголгон. Бул илимий ишинде изилдөөчү К.Рахматуллиндин ХХ кылымдын 40-жылдарынын биринчи жарымында жарык көргөн эмгектерин, макалаларынын маани-маңызын ачып, «Манас» изилдөөчү катары манастануу илиминин түптөлүшүнө кошкон салыман ар тараптан иликтөөгө алып изилдеген.

Адабияттын тарыхын изилдеген окуу китептери боюнча биздин коңшу өлкөлөрдүн ичинен казак, чуваш, орус адабиятында изилденип келүүдө. Казакстанда студенттер үчүн окуу куралы катары жазылган «Казак совет адабиятынын» тарыхы М.Каратаев, Т.Нуртазин, С.Кирбабаевдер тарабынан жазылып бүгүнкү күндө окулуп келүүдө. Өзбек, түркмөн, тажик адабияты тууралуу жазылган окуу китептери 80-жылдарга чейин жазылган эмес. Бул эмгектердин кандай деңгээлде жазылгандыгы тууралуу изилдөө эмгектери жок экендигине күбө болдум. Азыркы мезгилде орус адабиятында бул маселеге өзгөчө көңүл бурулуп, адабияттын этаптары боюнча атайын лекциялар окулуп, жаңыча багыттагы иштер колго алынып жатат.

40–80-жылдарда кыргыз адабиятынын тарыхын салыштырып караганда жемиштүү иштер жазылып адабияттын тарыхы жогорку деңгээлде изилденгендигине ынандым. Өзгөчө кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча 60–70–80-жылдардагы жазылган эмгектердин илимий деңгээлинин бийиктиги жана аны жазган окумуштуу илимпоздордун жогорку деңгээлде илимий монографияларды жазгандыгын көрүндүм.

Жыйынтыктап айтканда, ХХ кылымдын 20–30-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхынын жазылышына алгачкы обзордук макалалардын таасири тийген. Ал сыпаттама, баяндама мүнөзүндөгү макалалары менен А.Токомбаев, Т.Үмөталиев, Ө.Жакишев адабиятыбыздын тарыхын изилөөдөгү алгачкы карлыгачтар болушкан. ХХ кылымдын 20–30-жылдары жазма адабиятыбыздагы алгачкы чыгармаларды илимий көз караштан өткөрүлүп, алар боюнча саамалык пикирлердин жаралышы кыргыз профессионал адабиятынын тарыхында табылгыс маалымат экендигин баса белгилейбиз. Мына ушул баалуу пикирлерди алгач иликтөөгө алган илимий эмгектер тууралуу илимий изилдөөлөр жазылып, убагында баасын албаса да азыркы мезгилде баалуу пикирлер айтылып, алар тууралуу илимий иштер жазылган.

Кыргыз совет адабиятынын кыска тарыхын илимий негизде колго алып иликтөө аракети 40-жылдары башталган. 1943-жылы автордук коллектив тарабынан жазылган «Кыргыз адабиятынын очерктери», М. Богданованын

1947-жылы Москвада чыккан «Киргизская литература», Б. Керимжанованын «Кыргыз совет адабияты XXV жылда» (1951-жыл) аттуу эмгектерде кыргыз профессионал адабиятынын өнүгүшүн чагылдырууга арналган. К. Рахматуллиндин, М. Богданованын, Б. Керимжановалардын макалаларында жана илимий очерктеринде кыргыз адабиятынын алгачкы ийгиликтери менен кемчил-диктери иликтенсе да өз мезгилинде бул адабиятчылардын эмгектери талдоону талап кылса да, учурунда изилдөөнүн предмети боло алган. М. Богданованын жогоруда аталган эмгеги боюнча чоң талкуу болгон. Азыркы мезгилде кыргыз адабият таануу илиминде алгачкы кыргыз профессионал адабиятынын тарыхын изилдөөгө алган жеке автордордун эмгектери тууралуу кандидаттык диссертациялар, монографиялар саналуу алар: С. Кармышаков «К. Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги» (2001), Ж. Т. Кожомбердиева «М. И. Богданова – кыргыз адабиятынын изилдөөчүсү» (2013), Г. К. Устабаева «К. Артыкбаевдин адабий-сынчылык чеберчилиги» (2013), М. К. Усупова «К. Рахматуллин–Манас изилдөөчү» (2018) деген темаларда жазылган. Бул эмгектерде аталган изилдөөчүлөрдүн кыргыз адабияттаануусуна кошкон ийгиликтерин баса көрсөтүп талданган.

Көрүнүктүү сынчы, адабиятчы [С. Жигитовдун «20-жылдардагы кыргыз адабияты» [Текст] / – Фрунзе: Илим, 1984. – 158 б.] монографиялык эмгеги өз мезгилине баалуу пикирлерди жараткандыгы менен айырмаланып турат. 20-жылдардагы кыргыз совет адабиятынын өнүгүү этаптары тууралуу илимий монография. Бул илимий эмгек төрт баптан турат: кыргыз совет адабиятынын жаралыш шарттары, 2 – ошол мезгилде жарык көргөн проза, жана драматургия жанрынын илимий-теориялык, тематикалык багыттарын аныктап, алардын жаралыш шарттарын, жанрдык жактан пайда болуу тарыхын, тактап айтканда 20-жылдардагы кыргыз совет адабиятынын тарыхын системага салып изилдөөгө алган алгачкы эмгек болуп эсептелет.

XX кылымдын 20–30-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча улуттук адабияттаануу илимибизде 1930-жылдардан баштап макалалар жазылган. Алар сыпаттама, баяндама мүнөзүндөгү макалалар болгон. Мына

ушул макалалардын кийин 1943-жылы автордук коллектив жазган «Кыргыз адабиятынын очерктери» жарык көрөт. Анда профессионал адабияттын тарыхына арналган III бөлүмдү адабиятчы Калим Рахматуллин жазган. Ал жазган «Кыргыз совет адабияты» бөлүмү биздин көз карашыбызда өз учуру үчүн бараандуу изилдөөлөрдүн бири болгон. Андан кийинки К.Рахматуллиндин М.Богданованын жазган «тарыхтарынын» кыргыз адабиятынын тарыхын окуп, үйрөнүүдөгү баалуулугу XX кылымдын 20–30-жылдары жазма адабиятыбыздагы тунгуч чыгармалардын алгачкы варианттарын илимий көз караштан өткөрүшүп, алар боюнча саамалык пикирлерди айткандыктарында. Кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөө 50–60-жылдары дагы активдешкен. Профессионал сынчы адабиятчылар тарабынан адабияттын тарыхы ар тараптуу, концептуалдуу терең изилдене баштаган Б.Керимжанованын «Кыргыз совет адабияты XXV жылда» (1951), «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки» (1960); «История киргизской советской литературы». – М.:Наука, 1970. Ал эми 1980-жылдары К.Артыкбаевдин ЖОЖдордун студенттери үчүн жазылган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982), К.Иманалиевдин «Кыргыз совет адабияты». (1988. 1-бөлүм. –320 б.) жана академиялык жыйнактар чыгарылып, адабияттын тарыхы боюнча маалыматтар дагы кеңейтилип толукталган.

ЭКИНЧИ БАП

XX КЫЛЫМДЫН 40-50-ЖЫЛДАРЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ АЛГАЧКЫ АРАКЕТТЕР

2.1 «Обзордук, баяндамалык макалалардан очерктик изилдөөгө карай: улут адабиятынын тарыхын түзүүдөгү жетекке алынган багыт жана методологиялык принциптер»

Бул бапта кыргыз адабиятынын жаралышынын алгачкы учурундагы жаңылыктарды, ийгиликтерди биринчилерден болуп кыргыз журтчулугуна тааныштырууга аракет кылган акын-жазуучуларыбыздын макалалары: А.Токомбаевдин «Тунгуч съездге карата» (1934), «Кыргызстандын мазмуну социалдык, формасы улуттук болгон адабияты өсүп жана чыңалып жатат (1934)», «Кыргыз адабияты Ата Мекендик согуш күндөрүндө (1944)», «Советтик кыргыз адабияты – Октябрдын мөмөсү» (1945), Т.Үмөталиевдин «Кыргыз адабиятынын өсүшү» (1939), Ө.Жакишевдин «Кыргызстандын адабияты жана искусствосу» (1941) аталышындагы макалалары тууралуу сөз болот. Алар биздин оюбузча кыргыз адабиятынын тарыхын алгач иликтөөгө алган сыпаттама мүнөзүнө ээ обзордук макалалар болгон. Бирок ошондой болсо да, алар улуттук адабияттын тарыхын кененирээк изилдеп жазууга жерпай болгон туңгуч маанилүү эмгектер болгон.

Алгачкы кыргыз профессионал жазма адабиятынын жаралуу тарыхы тууралуу сөз кылганда, А. Токомбаевдин кыргыз профессионал адабияттын пайда болуп, калыптанып баштаганга чейинки өнүгүш процессин камтып тизмектеп, баа берүүгө аракет жасалган макалалары жазылган. Белгилей кетүү парз, А.Токомбаев кыргыз адабий сынында баяндама же сыпаттама мүнөзүндөгү макалалары көз жарып, кыргыз адабиятынын тарыхынын түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө көп салым кошкон. «Советтик кыргыз адабияты – Октябрдын мөмөсү» (1945). Ал Кыргызстан Жазуучулар союзунун тарыхый 1934-жылы

болгон съездине арналып жазылган. Макаланын негизги мазмуну кыргыз профессионал жазма адабиятынын келип чыгыш тарыхы тууралуу болот. Мында автор жазма адабиятыбыздын пайда болушун «1918-жылдары жазып баштаган С. Карачев менен К.Тыныстановдон эмес, 1924-жылы чыккан «Эркин Тоо» гезитинен башталат» [106, 7-б.] – деп жазат да, басылган чыгармалар казак, татар тилдеринде чыккандыгы жана Кыргызстан Жазуучулар союзунун 1934-жылдын 22–25-апрелинде өткөн I съезди адабият майданындагы зор тарыхый мааниси бар окуялардан болгон. Анда улуттук жазуучулардын мамлекеттик официалдуу уюмун түптөө, уюштуруу иштерин жолго коюу маселелери менен катар, жаңыдан калыптанып баштаган профессионал жазма адабиятыбыздын он жылдык өнүгүшү жыйынтыкталып жазылган. Туңгуч съездде обзордук докладды уюштуруу комитетинин төрагасы катары А.Токомбаев жасаган. Доклад тогуз бөлүмдөн туруп, кириш бөлүмдө автор жаңыдан телчигүү мезгилин башынан өткөрүп жаткан кыргыз адабиятынын акырындап өнүгүп, алыскы, жакынкы чет өлкөлөргө чейин белгилүү болуп баратканын белгилеген. Анын биринчи главасы «Өктөбүргө чейин кыргыз адабияты болгонбу?» деген маселеге арналган. Мында А.Токомбаев жогоруда эскерилген «Туңгуч съездге карата» аттуу макаласындагы кыргыз адабиятынын жаңыдан гана көз жарып баштаган алгачкы гезитибиз «Эркин Тоодон» башталат деп» накта кыргыз тилинде жазылган туңгуч чыгарма «Эркин Тоонун» биринчи санында басылып чыкты»– дейт [106, 4-б.]. Обзордук макаланын кийинки бөлүмү кыргыз жазма адабиятынын калыптануу тарыхына арналып төмөндөгү маселелерди камтыган:

1. «Революциянын биринчи жылдарындагы адабият»;
2. «Жер-суу төңкөрүшү жана адабияттагы агымдар»;
- 3.«Кеңеш адабиятынын жеңиши» деп бөлүштүрүп, 1924–34-жылдардагы кыргыз жазма адабияты үчүн эң кыйын, курч драмалуу кезеңдерден болгондугун белгилеп, кыргыз жазма адабияты тамтуң баскан эң алгачкы мезгили 1918–1924-жылдары болгондугун тактап айтканда, К.Тыныстанов, О.Лепесов, С.Карачев сындүү төңкөрүшкө чейин эле сабаты ачылган кыргыз интеллигент-

теринин алгачкы мууну саясий маселелерде эле эмес, адабий аренада да абдан активдүүлүктөрүн көрсөтүшкөндүгү жөнүндө маалымат берген. Кат сабаты кечирээк жоюлуп, адабиятка 1924-жылдан кийин аралашкан жаш акын-жазуучулар менен адепки муундун калемгерлеринин ортосунда пикир келишпестиктер туулуп, ал олуттуу конфликтке чейин өсүп жеткендиги тууралуу аталган макаласында баяндаган. А.Токомбаев ал кездеги кыргыз адабиятчыларынын келишкис эки лагерге бөлөт да, улуу муундун акын-жазуучуларын майда «байчыл», «улутчул» – деп айыптайт. 1927-жылы түзүлгөн «Кызыл учкун» адабий ийриминин мүчөлөрү аларга каршы күрөштү активдүү жүргүзүп жатканын белгилеп өтөт. Бул ырайымсыз күрөш каршылашынан чыгармаларынан саясий каталарды издеп табуу аракети менен коштолгонун эскерте кетүү жетиштүүдөй. Белгилей кетүүчү жагдай алар алдыңкы муун өкүлдөрүнүн б.а. 1918–1924-жылдары чыгарма жарыялаган калемгерлердин чыгармаларынан саясий каталарды гана издешип, стиль, көркөмдүк маселелери боюнча ийгиликтерин айтпагандыгын баса белгилеген. Муну алардын сабаты жаңыдан гана ачылып, адабияттагы пайда болгон көркөм сөз өнөрүн кабылдоо маданиятынын төмөн болгону менен түшүндүрмөкчүбүз.

Ошондой эле А.Токомбаевдин 1945-жылы «Кызыл Кыргызстан» гезитинин 6-ноябрдагы санына басылып чыккан «Советтик кыргыз адабияты – Октябрдын мөмөсү» аттуу макаласында акын кыргыз профессионал жазмаадабиятынын Октябрь төңкөрүшүнүн жеңишинен кийинки чейрек кылым ичинде жетишкен ийгиликтери туурасында кыскача маалымат берип, жаш жаңыдан калыптанып келе жаткан акын жазуучуларга өзүнүн кеңешин берип жол көрсөткөн. Аалы Токомбаевдин «Кыргыз адабияты Ата Мекендик согуш күндөрүндө» (1944) аттуу макаласы кыргыз адабиятыбыздын өткөн кылымдын 40-жылдарынын башындагы оош-кыйыштарына арналган. Мында алгач мына ошол 40-жылдардагы адабий процесстин жалпы жактары, мүнөздүү көрүнүштөрү, ийгиликтери туурасында айтылуу менен катар поэзиядагы изденүүлөр, котормодогу чеберчилик, балдар адабияты, сын маселелери чечмеленет. А.Токомбаевди учурдагы кыргыз адабиятынын деңгээли тынчсыздандырганы

байкалат: «Менин көз карашымда адабий стилибизде, чыгармачылык прием-дорубузда көп кемчиликтер бар, көп жазуучуларда оригиналдуулук аз» [108, 56-б.]. Аларда жазма профессионал адабияттын тарыхы үчүн өзгөчө олуттуу мааниге ээ болгон, обзордук маалыматтар кыргыз адабий сыны, теориясы үчүн да баалуу материал болуп берет.

А.Токомбаевдин 1934–45-жылдардагы обзордук макалалары ошол мезгилдин абдан кызыктуу, тарыхый документтери болуп саналат жана бүгүнкү күнү да өзүнүн таанытуучулук касиетин жогото элек. Алар кыргыз адабиятынын тарыхы үчүн олуттуу мааниге ээ. Ошондой эле бул обзордук маалыматтар кыргыз адабияттаануусунда баалуу материал болот.

Баарыбызга белгилүү факт, кыргыз профессионал жазма адабияты негизинен Совет бийлигинин учурунда жаралып, өтө тез калыптанды жана өнүктү. Өнүккөндө да, ал дүйнөлүк адабияттын катарына кошулуу процессинде ишке ашты. Анткен менен бул процесс оңой-олтоң ишке аша турган процесстерден эмес эле. Андыктан өнүгүү жолуна түшүүсү үчүн көп факторлордун жардамы, карым-катышы сөзсүз зарыл болучу.

Адабий процесс менен үзөңгүлөш жашап, мезгилдин талабынын идеялык-эстетикалык муктаждыктарын айкын сезип, көркөм өнүгүштү тынымсыз көзөмөлгө алып, анын жанданышы, өнүгүшү үчүн көмөк көрсөтүп келе жаткан жазма адабият менен адабий сындын өнүгүшүнө ВКП (б) БКнын 1940-жылы 20-декабрда кабыл алган «Адабий сын жана библиография жөнүндөгү» токтому учурунда бөтөнчө зор мааниге ээ болгон. Туурасын айтканда, кыргыз жазма адабиятын изилдөө иштери 40-жылдардын ичинде аталган токтомдун чечимдери жана көрсөтмөлөрүнө тикеден-тике байланышта алып басылган.

Аталган токтом мезгилдин талабына жараша улуттук сынчыл ой-пикирди илимий-теориялык, жанрдык, стилдик жагынан жаңы багытка буруп, анын андан ары өнүгүшүнө негиз түзүп берген. Ырасында эле улуттук жазма адабият менен көркөм сында мына ушундай өнөгөлүү көрүнүштөр өткөн.

XX кылымдын 30-жылдарынын экинчи жарымы, 40-жылдарынын башы-

нан тарта айкын сезиле баштаган. Тагыраак белгилесек, кыргыз профессионал жазма адабиятынын башталыш этабы, анын келип чыгышы, калыптануу процесси, фольклордук эстетиканын ага болгон таасири, маани-мазмуну, маданий баалуулугу жөнүндөгү проблемалык макалалар, адабият теориясынын айрым маселелерин кучагына алган илимий мүнөздөгү көз караштар, учурдагы жаралып жаткан көркөм кубулуштардын ички дарамети туурасында оперативдүү ой-пикир билдирген рецензиялар, жандуу адабий процесс тууралуу жазылган обзорлор, эл акындарынын чыгармачылык мурастарын же профессионал жазма адабияттын өкүлдөрүнүн поэтикалык биографиясын чагылдырган портреттер, улуттук көркөм ойдун өсүү жолдорун сыпаттаган, жалпылаган очерктер кыргыз адабият таануу илиминин 30–40-жылдардагы өнүгүү эволюциясын айгинелейт.

Ал заманда жетектөөчү негизги бийлик структурасы болгон коммунисттер партиясы болгон. Жаңы коомду куруучулардын улам бир муунун тарбиялап, өстүрүп чыгарууну, бүт элдин аң-сезимин коммунизмди курууга барууга үндөгөндүгү маалым. Анда ушул зор максатты ишке ашыруу үчүн идеологиялык кубаттуу курал – адабият менен искусствонун, ошондой эле тарых илиминин үстүнөн болчу көзөмөлдү убак-убагы менен күчөтүп туруу зарылдыгы туулган. Жогоруда айтылган маалыматтардын негизинде ошол мезгилдеги акын-жазуучулар өздөрүнүн макаларын жазышып коомчулука жеткизип турушкан.

Тематикасы, алдына койгон максат-милдети боюнча так эле ушундай багыттагы материалдардын дагы бири Ө.Жакишевдин 1941-жылы «Советтик адабият жана искусство» журналынын №1–2-сандарында басылып чыккан». Кыргызстандын адабияты жана искусствосу» деген макаласында, элибиздин Октябрь төңкөрүшүнө чейин жаралган оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнүн – лирикалык жана эпикалык жанрдын таасири профессионал адабия-тыбыздын жаралып, калыптануусундагы өзгөчө ролу, мааниси, булардын өз ара байланыштары тууралуу маалымат берип оозеки чыгармачылыкты кыргыз адабиятынын калыптануусу, өнүгүүсү үчүн негизги булак болгондугун айткан

[48, 17-б.]. Кыргыз адабиятынын 30-жылдар ичинде өнүгүшүн чагылдырган макала акын Т.Үмөталиевдин 1939-жылы жазылган «Кыргыз адабиятынын өсүшү» аттуу макаласы жазылган. Бул макалада акын кыргыз калемгерлеринин тунгуч съездинен кийинки акыркы 5 жыл ичинде жетишкен ийгиликтери жөнүндө маалымат берген. Макалада 30-жылдар ичинде жазылган алгачкы эмгектерди жана көркөм котормонун пайда болушу жөнүндө айтылып, котормо аркылуу калемгерлерибиздин чеберчиликтери артып, адабий салттарды өздөштүрүүгө өбөлгө түзүлгөндүгүн белгилеген.

Өткөн кылымдын 40-жылдары адабиятыбыз, адабият таануу илимибиз жана адабий сыныбыз үчүн алга илгерилеп, жогорулоонун мезгили болгон. Кыргыз сынчылары менен адабиятчылары көркөм чеберчиликтин сырларын өздөштүрүп өнүгө баштады. Көркөм чыгармаларды анализдөөдө мазмунду поэтикалык формалык категориялар аркылуу ишке ашыруу, адабий кубулуштун коомдук маани-маңызына эмес ички маани-мазмунуна басым коюу аракеттери айкын сезиле баштады. Сын макалаларда, илимий көз караштагы иликтөөлөрдө көркөмдүк, илимий жана публицистикалуулук сыяктуу маанилүү каражаттар, эффективдүүлүктү арттыруучу элементтер мүнөздүү көрүнүшкө айланган.

Буга дагы кошумча айтаарыбыз, дүйнөлүк, орус классикалык адабиятынын жана тектеш түрк элдеринин адабиятынын алдыңкы тажрыйбаларын өздөштүрүүдө, андан алгылыктуу сабак алууга болгон аракеттер кыйла жанданган. Асыресе, илимий иликтөөлөрдө адабиятчылар өздөрүнүн позицияларын, концепцияларын бекемдөө үчүн орус адабиятынын тажрыйбаларын үлгү катары колдонуп активдешти. Мына ушул сыяктуу жакшы жөрөлгөлөр менен катар чындыгында кыргыз адабиятында али да болсо информативдүүлүк, талдоо, интерпретациялоо методикасындагы көнүмүш ыкмалар жашап, субъективдүү ой-пикирлер, эмоция менен баа берүүлөр сыяктуу терс көрүнүштөр өкүм сүрүп келген. Ушул айтылгандардын баарынын натыйжалары, оң-терс таасирлери 30–40-жылдары кыргыз профессионал адабиятынын тарыхын жазууда айкын сезилип, анын эстетикалык көркөм баалуулуктарга баа берүү

жагынан канчалык деңгээлде өсүп жетилгенин, илимий эмгек жаратууга болгон дарамет-мүмкүнчүлүгүнөн байкалды. Алгачкы обзордук, баяндама макалалардан кийин адабияттаануу илимибизде очерктик мүнөздөгү эмгектер жазыла баштаган.

Кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөдөгү алгачкы саамалык 1943-жылы автордук коллектив (М.Богданова, Ө.Жакишев, Т.Саманчин, К.Рахматуллин) тарабынан колго алынып жазылып, «Кыргыз адабиятынын очерктери» деген аталышта басылып чыккан [75,178–278-бб.]

1. I-бөлүмү «Кыргыз фольклору» М.И.Богданова тарабынан;
2. «Эпостук поэмалар» Ө.Жакишев тарабынан;
3. II бөлүмү «Колониялык доордогу адабият», тактап айтканда «Зар заман адабияты» Т.Саманчин тарабынан жазылган.

4. III бөлүм «Кыргыз совет адабияты» профессионал жазма адабиятыбыз жаралгандан баштап 1943-жылга чейинки кыргыз адабиятынын өнүгүү тарыхын иликтөөгө багытталган. Бул бөлүмдү белгилүү адабиятчы Калим Рахматуллин жазган. Жаңыдан калыптана баштаган адабиятыбыздын өнүгүш процессин системалуу изилдөөдөгү биринчи саамалык ушул эмгектен башталат. [75,178–279-бб.] К.Рахматуллин буга чейин кыргыз адабиятынын келип чыгышы жана өсүп-өнүгүүсүн чагылдырган обзордук, жалпылоочу макалаларын жазып жана кыргыз профессионал адабиятынын пайда болушу, өсүшү үчүн төмөндөгүдөй факторлорду көрсөткөн:

1. Совет бийлиги түзүп берген социалдык шарттар.
2. Совет бийлиги мезгилиндеги маданий революция.
3. Пролетардык идеология.
4. Кыргыз фольклору.
5. Акындар поэзиясы.
6. Орус классикасы жана Советтик орус адабияты.

К.Рахматуллин 20–40-жылдардагы кыргыз адабиятынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрүн, багытын туура белгилеген. Автор жазуучулардын чыгармаларына талдоо жүргүзгөн мезгилде кээ бир жазуучулардын жекече

стилдик өзгөчөлүктөрүн туура баалаган. Эмгектекиргыз профессионал адабиятынын баштоочуларынын бири А.Токомбаевдин ырларын, М.Токобаев, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, К.Жантөшев,Т.Сыдыкбековдордун өмүрү, чыгармачылыктарына кеңири токтолуп,чыгармаларын талдоого алган.

К. Рахматуллин тарабынан жазылган жогорудагы аталган эмгектин III бөлүмү «Кыргыз совет адабиятынын келип чыгышы» – деп аталган бөлүмгө токтолуп изилдөөчүнүн көз карашына токтолсом. Бул бөлүмдү изилдөөдө ошол учурдагы илимий эмгектер үчүн салт болуп калган эрежеге ылайык, кыргыз элинин өткөндөгү оор абалын баяндоо менен баштайт. Чынында эле 1916-жылкы алаамат, элди эркиндикке жеткизген совет өкмөтү, кыргыз эмгекчилеринин муңзарын ырдаган Калыгул, Арстанбек, Кылыч, Солтобай, Токтогул жана башка акындардын чыгармачылыгына кыскача токтолуу менен алардын чыгармачылыгы жаңы профессионал жазма адабияттын пайда болуусуна өбөлгө болгондугун айтып өтөт. Адабиятчы ошол мезгилдеги фольклорго, акындар чыгармачылыгына жалпы обзор бергенден кийин кыргыз адабиятынын тарыхы төмөндөгүдөй подтемаларга бөлүштүргөн:

- 1.«Адабият майданындагы тап күрөшү»,
2. «Жазуучулар уюму»,
3. «Творчество маселелери»

4. «Ата мекендик согушка арналган адабият» деп атап, ошол мезгилдеги коомдук турмушта болуп жаткан өзгөрүүлөрдү, кыргыз жазма адабиятынын пайда болуусуна шарт түзгөн коомдук факторлор катары карап, илимий иликтөөсүн жүргүзгөн. Кыргыз профессионал адабиятынын баштоочусу Аалы Токомбаевдин лирикалык ырларына жана белгилүү «Кандуу жылдар», «Гуткун Марат», «Днестр деңизге куят» чыгармаларынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүгүн талдоо менен акындын лирикалык жанрдагы ийгиликтерин баса белгилеген. Эмнегедир акындын өмүрү таржымалына, чыгармачылыгына токтолбогон. Андан кийин кыргыз профессионал адабиятынын алгачкы өкүлдөрү болгон Молдогазы Токобаев, Мукай Элебаев, Жусуп Турусбеков, Касымаалы Жантөшев, Түгөлбай Сыдыкбековдордун өмүрү, чыгармачылыгына

кеңири назар салып, ошол мезгилде жарык көргөн чыгармалар: «Айчүрөк» операсынын либереттосу, Касымалы Баялиновдун «Ажар» повести, Темиркул Үмөталиевдин «Айсулуу» поэмасы жана согуш темасына арналган акын, жазуучулардын ырларына, жыйнактарына жана очерктерге токтолгон. Өзгөчө Т.Сыдыкбековдун «Согуш күндөрүндө», К.Маликовдун «Ленинград согуш күндөрүндө», А.Токомбаевдин «Тянь-Шандык чалгынчы», драмалык чыгармалардан А.Токомбаевдин «Ант», Жантөшев менен Сарбагышевдин «Азаматтар», Касымбек Эшмамбетовдун «Кара туман» пьесаларынын идеялык-тематикалык багытын аныктоо менен ал чыгармалардын сюжетин кыскача баяндап өз мезгилинин идеясын чагылдырган чыгармалардан болгондугун белгилеген. Адабиятчы жазуучулардын чыгармачылыгына талдоо бергенде алардын кээ биринин жекече стилдик өзгөчөлүктөрүн ошол кезде эле туура баамдаган.

Жаш изилденүүчү М.К.Усупова тарабынан «К.Рахматуллин – Манас изилдөөчү» (2018) деген темада кандидаттык диссертация жазылып анда изилдөөчүнүн манастануудагы жана улуттук адабий илимдин 20–40-жылдарындагы жаралуу, калыптануу процессиндеги ролу, орду илимий ишмердиги алгач биринчи жолу иликтенгендигин белгилеп өтүшүбүз керек.

М. Богданованын «Киргизская литература» аттуу көлөмдүү (9.б.т.) китеби 1947-жылы жарыкка чыккан. Бул кыргыз адабиятынын байыркыдан берки тарыхын жалпылаган түрдө толук чагылдырууга болгон экинчи аракет. Мында кыргыз адабиятынын тарыхый очеркин жазуудагы өзүнө чейинки жарыяланган илимий иштерди жалпылоо менен бирге, кыргыз адабиятын жалпы союздук, ал гана эмес дүйнөлүк масштабда таанытууга карата ийгиликтүү аракеттер жасалган. Ишти жазууда автор кыргыз, орус тилдериндеги көп булактарды, Кыргыз Илимдер академиясынын кол жазмалар, фондусунун материалдарын толук пайдаланган. Эмгектин аяк жагында берилген 28 бет көлөмүндөгү библиографиялык көрсөткүчү анын эң баалуу жактарынын бири болуп эсептелет.

Эмгек киришүүдөн, ар бирине өзүнчө тема коюлган он бөлүмдөн жана адабият көрсөткүчтөрүнөн турат. Кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн нечен доорлор

мурдагы профессионал жазма адабиятыбыз жаралып башталганга чейинки мезгил аралыгындагы үлгүлөрү, кийинки мезгилдердеги өнүгүш абалы, өзгөчөлүктөрү иликтенген. Биз бул бөлүмдө аталган подтемалардын бардыгына токтолуп олтурбастан, эмгектеги тек гана жазма адабияттын тарыхын изилдөөгө байланышкан маалыматтарына көңүл бурабыз. Б. Керимжанованын 1951-жылы жарык көргөн «Кыргыз совет адабияты XXV жылда» аттуу эмгегинде да кыргыз адабиятынын 25 жыл аралык мезгилиндеги тарыхын иликтеп, жалпылоого алган [70, 179-б.]. Ошондой эле кыргыз профессионал адабиятынын тарыхына түздөн-түз тийиштүү дагы бир жыйнак 1951-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабияты жөнүндө макалалар» жыйнагы эле [74, 279-б.]. Бул жыйнакта Ш.Үмөталиевдин «Токтогул Сатылганов», Ө.Жакишевдин «Т.Молдонун чыгармалары тууралуу», Б.Маленовдун «М.Элебаевдин чыгармачылык жолу», Б.Керимжанованын «Жоомарттын чыгармачылыгындагы аялдардын образдары» аттуу илимий макалалары кыргыз адабият таануусунда салмактуу оорунду ээлейт. Андан кийинки белгилүү адабиятчы жана окумуштуу К. Асаналиевдин 1957–1960-жылдары жарык көргөн «Кыргыз совет прозасынын очерки» аттуу эмгегинде [19,112-б.] – профессионал кыргыз жазма адабиятынын тарыхына түздөн-түз тийиштүү маселелер иликтөөгө алынат. Проза жанрынын жаралыш, өнүгүшүнө иликтөө жүргүзүлүп баалуу пикирлер айтылган.

Кыргыз адабиятынын тарыхын фундаменталдуу негизде иликтеп чыгууга болгон биринчи аракет автордук коллектив (Б.Керимжанова, Ж.Таштемиров, К.Асаналиев, З.Мамытбеков ж.б.) тарабынан 50-жылдардын экинчи жарымында жасалып, анын натыйжасы 1960-жылы жарык көргөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки» [76,511-б.] аттуу эмгектен көрүндү. Бул эмгек чыккандан кийин 1960-жылы «Ала-Тоо» журналында чоң талкуу болуп, китептин ийгиликтери жана кемчиликтери тууралуу баалуу пикирлер айтылып, ага жалпы адабиятка кызыккан окумуштуулар менен бирге адабиятчы, иликтөөчүлөр да тартылган.

Ал заманда жетектөөчү негизги бийлик структурасы болгон комму-

нисттер партиясы жаңы коомду куруучулардын улам бир муунун тарбиялап, өстүрүп чыгарууну, бүт элдин аң-сезимин коммунизмди курууга бурууну алдына башкы максат кылып койгону баарына жакшы маалым. Анда мына ушул зор, улуу максатты иш жүзүнө ашырыш үчүн, идеологиялык кубаттуу курал адабият менен искусствонун, ошондой эле тарых илиминин үстүнөн болуучу көзөмөлдү убак-убагы менен күчөтүп туруу зарылдыгы туулган. Кыргызстан КП(б)БКнын ошол кездеги агитация жана пропаганда боюнча секретары К.Орозалиевдин «Кыргызстанда тарых илимин жана адабият таанууну өнүктүрүүдөгү кезектеги милдеттер» аттуу 1947-жылы 14-октябрдагы доклады ошол учурда олуттуу роль ойногон. К.Орозалиев өз докладында, А.Н.Бернштам, С.М.Абрамзон, Б.Жамгырчинов сыяктуу окумуштуу-тарыхчылар өз эмгектеринде: Борбордук Азия калктарынын, анын ичинде кыргыз, казак элдеринин өткөндөгүсүн көтөрө чалуу, эскини самоо жана өткөндөгүсүн чагылдырууда саясий кыраакылыктарын жоготуп, жеңил сезимдердин астында калган деп, аталган окумуштуулар катуу сынга алынган [91,7-б.]. Мисалы, тарых илимдеринин доктору, профессор А.Н.Бернштамга «Кыргыз элинин улуу мурасы»аттуу макаласында «Яглакар хан, Эдиге хан, Курманжан даткалардын тарыхтагы ролу жаңылыш ачылган» деген күнөө коюлган. К.Орозалиев Яглакар хандын кыргыз элинин чыныгы жол башчысы болгонуна жана Манастын прототиби болуу мүмкүнчүлүгүнө эч кошула албайт. Ошондой эле ал Эдиге хандын казак элинин Алтын Ордого каршы эркиндик үчүн күрөшүнүн жетекчиси, демилгечиси болгонуна да макул эмес. Анын терең ишениминде эзүүчү таптын ири өкүлү катары Курманжан датка да реакциячыл, карапайым элге кайнаса каны кошулгус деген пикирин айткан [31,71–82-б.]. Макалада тарых эмгектери менен катар эле 1943-жылы автордук коллектив тарабынан жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын очерктеринин» экинчи бөлүмү катуу сынга алынган. Т.Саманчин жазган «Колониялык доордогу кыргыз адабиятында» Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч сыяктуу акындарынын реакциячыл жагы ачылбай калган, реакциячыл көз карашы бар акындардын чыгармаларын Т.Саманчин атайы сындабай кеткен деген күнөө койгон. Мына ушул докладдан

кийин Т.Саманчин, Ж.Жамгырчиев, Т.Байжиев, З.Бектенов, Ж.Шүкүровдордун сары изине чөп салып сындоо компаниясы башталып, бир беткей каралоо багытында сын пикир айтуу күчөгөн. Натыйжада 1943-жылкы «Кыргыз адабиятынын очерктеринин» экинчи бөлүмүндөгү Т.Саманчиндин жазган «Кылыч – жазуучу акын» аттуу эмгеги колдонуудан алынып салынган. Бул мезгилде кыргыз профессионал адабиятынын идеялык-эстетикалык максат-милдеттери такталып, белгилүү бир багытка бурулушуна 1946-жылдагы ВКП(б) БКнын «Ленинград» жана «Звезда» журналдары тууралуу чуулгандуу токтому да башкы ролду ойноду. Анын негизинде бүткүл Союз боюнча идеологиялык чабуулдун бороону жүрүп, жер-жерлерде адабияттагы «жат элементтерди ашкерелөө» компаниясы күч ала баштаган. Ал тез эле кыргыз жергесине жетип, жок жерден кыргыздын Анна Ахматовалары, Зоценколору жок болсо да, ойлоп табылып, ал эми аларды изилдеген инсандар, улутчул «эл душманы» деп куугунтукталган. Тез арада эле аты-жөнү жогорураакта аталып кеткен инсандарды каралаган макалалар биринин артынан бири жарыялана баштаган. Бул «кара тизмеге» белгилүү акын К.Маликовдун «Балбай» поэмасы да илинет [9,67-б.]. Натыйжада, «Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын көркөм мурастары бүт бойдон, «Балбай» поэмасы зыяндуу, элге жат чыгармалар катары жокко чыгарылып, сатыктан, окутуудан алынып салынган.

Көрүнүктүү адабиятчы-окумуштуу К.Асаналиев белгилеп өткөндөй, илимий изилдөөлөр тууралуу кеп козголуп жаткан бул макалаларда (Т.Саманчин менен Ж.Шүкүровдун Молдо Кылычка арналып жазылган эмгектери боюнча Т.Саманчиндин монографиясы «Кылыч-жазуучу акын» деген аталышта 1948-жылы басылып чыккан. Ж.Шүкүровдун «Молдо Кылычтын тили» аттуу диссертациялык иши монография түрүндө жарык көргөн эмес– (С.С.). Молдо Кылычтын поэзиясы, тематикасы, жанры жазма адабияттын башталышы, анын бөтөнчөлүктөрү жана кыйынчылыктары, XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башындагы тарыхый шартка байланыштуу көркөм өнүгүш сыяктуу проблемалар жөнүндө бир ооз да сөз жок. Авторлордун көздөгөн максаты бирөө гана: каралоо, жөн гана каралоо эмес, буржуазиячыл-

улутчул деген саясий айыптоо тагылган [9, 69-б.]. Ушуга окшогон мамиле «Балбай» поэмасы, «Кандуу жылдар» романына карата да орун алган. Профессионал адабиятыбыз, аны изилдөө иши мына ушул сыяктуу кыйын кезеңдерди баштан кечирип, кыйла сокку көрүп келгенине карабай, дүйнөлүк көркөм салттарды акырындап өздөштүрүп, реалдуу ийгиликтерге жетишип келди.

Жалпылап айтканда, 30–40-жылдардагы кыргыз профессионал жазма адабияты боюнча жазылган тарых менен көркөм сын мезгилдин духун чагылтып, коомдук турмушту өз мүмкүнчүлүгүнө жараша иликтей алды. Эмгекте Кыргыз элинин кылымдардан берки келаткан оозеки чыгармачылыгы (анын ичинде ыр, поэмалар, эпостор да) алгач ирет өзүнчө иликтөө предметине айланып, аны системалаштырууга жана ага карата өз алдынча ой айтууга умтулуп, аракеттенүүнүн өзү эле кыргыз адабият таануусунун кадимкидей калыптануу жолуна багыт алганын айгинелейт. Ошону менен бирге, анда камтылган иликтөөлөр фольклордук чыгармаларга илимий негизде мамиле кылуунун орун алып баштаганын көрсөтөт. Ырас, мындагы аталган бөлүмдүн элдик оозеки чыгармачылыкка тийиштүүсүн илимий эмгек жазуунун жаңы багыттарын өздөштүрүп баштаган кыргыз окумуштуусу эмес, орус адабият илиминин өкүлү М.Богданова иштегени менен түшүндүрсөк болот. Автору кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы менен толук кандуу тааныш болбосо да, бул эмгек кыргыз адабиятынын тарыхын системага салып чыгууну алдына максат кылып койгон, бул эмгек кыргыз фольклорунун байыркы замандарда жаралганынан тартып, ошол учурдагы жандуу көркөм процессте жүрүп жаткан кубулуштарга чейинки мезгилди өз кучагына алат.

Бул китептин II бөлүмү көрүнүктүү сынчы Т.Саманчин тарабынан «Колониялык доордогу адабият» деген аталышта жазылып, өз мезгилинде бул эмгекке жогоруда айткандай терс көз караш туудурган реакциячыл акындардын чыгармалары атайы сындалбай кеткен деген күнөө коюлган. 1943-жылы жазылган. «Кыргыз адабиятынын очерктери» китебиндеги II бөлүмүнө Т.Саманчиндин «Колониялык доордогу адабияты» окуудан алынып салынган.

Ошентип, бул китептеги бөлүм бардык эмгектерден сызылып жок кылынган. Китепти ар кимден сурап отуруп окумуштуу, Кыргыз эл жазуучусу К.Асаналиевдин өздүк китепканасынан таап, Т.Саманчин жазган бөлүмдү бир сыйра карап чыктык. Анда биздин азыркы учурдагы көз карашыбызды тетири бурмалаган эч кандай пикир айтылбайт. Ошол мезгилдин картинасын реалдуу сүрөттөгөн акындарыбыздын чыгармаларын бурмалабай туура бергендиги үчүн анын авторуна саясий күнөө коюлат. Сөзүбүз так болсун үчүн эмгектен цитата келтирели: изилдөөчү Т.Саманчин «XX кылымдын башында кыргыздын бай-манаптарынын балдары Казан, Уфа сыяктуу борборлорго окууга жиберилет. Кыргыздардын бай-манаптары татар, өзбек интеллигенттеринен чакыртып мектеп ачып, балдарды окутушат. Булардын арасына чагатай, татар жазма адабияты тарайт. Мына ушунун таасири менен кыргыз жазма адабияты пайда болот»—дейт [75,130-б.]. Буга чейин жазма адабиятыбыз А.Токомбаевдин чыгармачылыгынан, б.а, 1924-жылдан башталат деген көз караш бизде орун алган эле. Ушул жагынан алганда, Т.Саманчиндин бул эмгеги кыргыз адабиятынын тарыхына тактоо киргизүүдө бараандуу орунду ээлейт деп эсептейбиз.

Бул эмгектин III– «Кыргыз совет адабияты» аттуу бөлүмү белгилүү адабиятчы К.Рахматуллинге таандык. Сөздү окумуштуунун өзүнө берели: «Ошентип ал кездеги кыргыз адабияты фольклор түрүндө өөрчүдү. Кыргыздын өз алфавити иштелип чыгып, кыргыз тилинде газета, журнал жана китептер чыга баштагандан кийин гана фольклор башкы түр болуудан калып, биринчи орунду басма сөз түрүндөгү кооз басма сөз ээледи жана ошого жараша акындар пайда болду. Биз ушул күнгө чейин кыргыз совет адабиятына негиз салган кез деп 1924-жылды, кыргыз алфавити чыккан жана кыргызча газета чыга башталган күндү эсептеп келдик. Чынында бул кыргыз адабияты үчүн чоң мааниге ээ болгон бурулуш кез болду. Бирок, кыргыз совет адабияты андан мурун да бар эле. Ал революция менен бирге келип чыкты жана өстү, өнүктү [75,182-б.]. Албетте, мында изилдөөчү кийинчерээк жаралган профессионал адабиятты эмес, Октябрь революциясынан кийин элдин сезимин ойготкон таптык көз караштагы

Токтогул, Барпы, Калык өндүү эл акындарынын күрөшчүл, жалындуу поэтикалык чыгармаларын эске алып жатат. Ал мезгилде эл акындарынын чыгармачылыгы профессионал адабиятка караганда эл арасында таасирдүү болгон. Эмнеси болсо да, К.Рахматуллин кыргыз совет адабияты дегенде, ага жеке эле профессионал жазма адабиятты эмес, Октябрь төңкөрүшүнө удаа жаралган, коммунисттик идеологиянын духуна ылайык келген акындар чыгармачылыгын кошконунун жөнү бар.

Эмгектеги подтема «Адабият майданындагы тап күрөш» деп аталат. Мында 30–40-жылдары бүткүл искусство жана маданият тармагын жөнгө салып турган саясий-идеологиялык көзөмөлгө ылайык кыргыз адабиятында 20–30-жылдарда «майда буржуазиячыл», «байчыл», «алаш ордочул» деген элементтерге болгон көз караш эмгекте бир жактуу караланганы байкалат. Цитата келтирели: «Бай-манаптар өз идеологиясын кантип болсо да, боёмолоп эле жаюуга, марксизм-ленинизмди бузууга аракет кылышты. Бул жагынан бай-манапчыл акындар өз кожоюндарына чоң кызмат көрсөтүштү. Маселен: Шабдандын акыны Абдырахман молдо, Кетмен-Төбөдөгү Дыйканбай манаптын ыр-чысы Арзымат сыяктуулар. Кыскасы бул мезгилде бай-манап акындары «кооз адабият» деген аталышта күрөш жүргүзүштү. Алар кооздугунан үлгү алуу керек – деп, бай-манапчыл ырларды, макал-лакаптары окуу китептерине киргизип турушту. К. Рахматуллиндин пикири боюнча, кыргыз элинин канын ичип келген Жантай, Баатыркан, Шабдан өндүү манаптарды да, Манастай кыргыз элинин эркиндиги үчүн күрөшкөн фигура кылып көрсөтүүгө аракет кылышты. Муну биз «Академия кечелери» деген наам менен коюлган пьесалардан көрдүк» [75, 183–184-бб.]. Бул мезгилде тап душмандарын бир беткей каралоо, бай болсо эле аларды бир беткей карап, алардын тарыхый ордун тактап жекече адамдык касиетин ачып берүү жагы инсанга объективдүү, принципалдуу баа берүү болгон эмес. Албетте, бул ошол мезгилдин «оорусу» болгон десек жаңылбайбыз. К.Рахматуллиндин көз карашы боюнча ал мезгилде жогорудагы адам-дардын позитив жана негатив жактарына реалдуу баа берилбеген жана сынчынын көз карашы боюнча: «бай-манаптар» талкалангандан

кийин алардын адабият майданындагы дөбөттөрү да жоюлду – деген көз карашта болгон [75, 184-б.].

«Жазуучулар уюму» деп аталат подтемада автор азыркы жазуучулар союзунун башталмасы болгон «Кызыл Учкун» ийрими тууралуу кеп козгоп, анын маани-маңызы, жасаган иш-аракеттери тууралуу мындай кеп салат. Бул ийрим 1930–1931-жылдарга чейин жашап, анан барып, «Кыргыз АПП – Кыргызстан пролетариаттык жазуучулар ассоциациясы» түзүлдү. Бул 1933-жылга чейин жашап келди. Анан ВКП(б)нын токтомуна ылайык бул кайрадан уюшулду. Анын ордуна «Совет жазуучулар союзу» түзүлдү – деп айтып келүү менен, «Кызыл Учкун» кружогунун уставы жана жол-жобосу жоктугун, кружокко жетекчилик «Кызыл Учкун» газетасынын редакциясы тарабынан жүргүзүлүп тургандыгы белгиленген. Курамында бай-манап элементтери көп болуп, кружокко каалаган киши мүчө боло бере тургандыгы жөнүндө айтылган. Ушунун натыйжасында ошол мезгилде басылып чыккан «кооз адабият» китептерин сыңдоо болгон. Алар көбүнчө бай-манаптардын чырагына май тамызуучу «сындарды» берүүгө умтулууга аракет кылган. Мисалы: бул кезде К.Тыныстановдун ырлар жыйнагы, С.Карачевдин «Эрксиз күндөрү» катуу сынга алынды» – дейт[75,185-б.]. Мунун баары ошол катаал мезгилдин калыптанган, танууланган түшүнүктөрүнө ылайык чүргөй салганы бүгүнкү күнү ачыкка чыгып отурат. Ырасында эле «Академия кечелеринин» сакталып калган текстине көз жүгүртсөк, анда бай-манаптарды көтөрмөлөө, эски заманды көксөө сыяктуу мисалдарды андан эч таба албайсың, тескерисинче, жаңыга умтулуу, социалисттик түзүлүштүн артыкчылыктарын ашырып даңазалоо сценалары байма-бай кездешээрин көрөбүз. Ушул сындан кийин К.Тыныстанов сыяктуу жазуучулар уюмдан чыгып кетишкендигин, К.Тыныстанов 1933-жылы «Алаш ордо» партиясынын мүчөсү болгонун жазат С.Сайфуллин «Тар жол жана тайгак кечүү» аттуу чыгармасында. Мына ушул «Алаш ордо» партиясынын кесепети (зыяны) акынга таасир тийгизсе керек. Бул мезгилдеги сындар, талаптар жаш жазуучулар үчүн чоң сабак болду. Алардын идеология жагынан такшалышына жардам берди. Советтик жаштар – жазуучулар чыгармаларга

каршы болушту» [75,188-б.]. Бирок бай-манапчыл «сынчылар» ал чыгармаларды кыргыз адабиятынын үлгүсү катары эсептешти. Айтмакчы, алгачкы улуу муун сүрөткерлер арасында эле элге жат, душман элементтерден болгонбу – бул өзүнчө чоң, талаш-тартыштуу татаал маселе. 30-жылдардын башында кыргыздын пролетариаттык жазуучуларынын ассоциациясы «Кыр АПП – Кыргызстан пролетариаттык жазуучуларынын ассоциациясы» түзүлүп, бул ассоциация 1931–1933-жылга чейин жашагандыгы, анан ВКП(б)нин токтомуна ылайык анын ордуна «Совет жазуучулар союзу түзүлүп», Ал «кезінде да чыккан чыгармаларга сын берүү маселеси борбор орунда болгон. Бай-манап элементтеринин боёмолуп, басма сөзгө сүйрөп чыккан контрреволюциялык чыгармаларынын бетин ачуу, совет жазуучуларынын саясий каталарын табуу ал кездеги сындардын мазмуну болгон [75,189-б.]. Окумуштуунун пикири боюнча бул мезгилде орус жана дунган жазуучуларынын кружоктору уюшулуп, кыргыз, орус, дунган акындарына кеңеш берүү, чыгармачылык маселелери жөнүндө докладдарды уюштуруу маселелери жүргүзүлө баштаган. Бул иш чара жаш жазуучулардын идея жагынан да, чыгармачылык жагынан да өсүшүнө көп жардам берди – деген көз карашына кошулууга болот [95,189-б.] Жаш жазуучулардын калыптануусуна, чыгармачылык жактан өнүгүүсүнө шарт түзүлгөн. Кыргыз жаш жазуучулар союзунун катарын төмөндөгү акын-жазуучулар толуктаган: А.Токомбаев, М.Токобаев, М.Элебаев, К.Баялинов, Ж.Турусбеков, К.Маликов, Ж.Бөкөнбаев, С.Сасыкбаев, К.Жантөшов, М.Абдукаимов Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов, Т.Үмөталиев, А.Токтомушев өндүү акындар келишкен. Кыргыз акын-жазуучуларынын андагы ич ара мамилелери канчалык деңгээлде драмалуу, курч мүнөзгө өткөнү А.Токомбаевдин төмөндөгүдөй деп жазганынан ачык көрүнүп турат: «Бул арада эки агымдын жазуучуларынын арасы ачылып, бири-биринен келишпей турган катуу душмандарча көз караштар туула баштады. Анткени, эски интеллигенттер бай-улутчулдукту жактоочу, бай-манаптардын балдары өсүп келе жаткан большевиктик чындык үчүн күрөшкөн жаш күчтөрдү өтө катуу кыса баштады. «Силердин колуңардан эч нерсе келбейт, силер бекер сынайсыңар» деген дооматтар да болду. [75, 186-

б.]. Бул эки лагерь бири-биринен ажырап, таптардын жаатчылык түрүнө айланган. Жаш жазуучулар өздөрүнүн билимдери канчалык төмөн турса да, маселени коюу жагынан, чындыкты ачуу жагынан аларга жеңилбестен, алардын сөгүш, коркутуш жагына көңүл бурбастан, өз милдеттерин так аткарып, адабияттын тазалыгын, адабияттын коммунисттер партиясынын позициясында болушу үчүн ырайымсыз түрдө күрөшүшкөн. Белгилей кетчү жагдай, андайда чыгарманын көркөмдүк курулушундагы алгылыктуу жактарын көрбөй, же көрсө да көрмөксөн болуп, көбүнчөсү саясий-идеологиялык мүчүлүштүктөрдү табууга умтулушту. Бир беткей талдоо ал кезде мезгилдин талабына ылайык ишке ашып турган. Ушундан кийинки подтема «Творчество маселелери» деп аталат. Биринчи кириш маалыматтар берилип, «творчество маселелерин алып караганда кыргыз совет адабиятынын өнүгүп жаткандыгын, фольклор түрүнөн басма сөз түрүнө өтүү ишин беш-он жыл ичинде аяктагандыгын, мунун баардыгына ал орус совет адабиятынын жардамы жана жетекчилиги астында жетишкендигин, ал баарынан мурда орус совет адабиятынын, эл аралык адабияттын үлгүлөрүнөн үйрөнүп өсүп жетилгендигин туура баамдаган [75, 190-б.].

Бул айтылган пикирге толугу менен кошулууга болот. Жанр жагынан чоң кемчилдигибиз бар, бизде али юмор-сатира чыгармалары жокко эсе, азыркы турмушка арналган чыгармаларыбыздын көбүнүн сапаты начар, кыскасы кооздук жактары алымсындыраарлык эмес – деп, сын пикирин туура айткан. Ушуга улай жазма адабияттын учурдагы максат-милдеттери, туруктуу тематикалары, өнүгүш абалы, проблемалары тууралуу маалымат айтылып, андан соң кыргыз совет адабиятынын үлгүлөрүн жанрлар боюнча талдоого өтүп, алгач поэтикалык чыгармалар каралган.

К.Рахматуллин Совет мезгили учурунда жаралган ырларды тематикасы боюнча эки топко бөлүп карайт: 1). Кыргыз элинин, кыргыз эмгекчилеринин өткөн турмушун сүрөттөөгө арналган ырлар. 2). Ошол кезде советтер бийлиги тарабынан кыргыз айыл-кыштагында өткөрүлгөн чараларга арналган жана совет өкмөтүн анын жолун жактырып, элди ал жолго үндөгөн ырлар» [75, 191-

б.]. Тактап айтканда автор биринчи топко көбүнчөсү Октябрь төңкөрүшүнөн кийинки алгачкы жылдарда төкмө акындар тарабынан чыгарылып, өткөндү жектеп, жаңыны даңазалаган ырларды, ал эми экинчи топко 1924-жылдан баштап жаралып, жаңыдан гана бутуна турган жаш профессионал адабияттын өкүлдөрүнүн жараткан поэтикалык көркөм туундулары киргизилет. Эми бул Рахматуллиндин эл акындарынын чыгармаларын да совет адабиятына – профессионал адабиятка кошуп жибергени ошол учур үчүн туура болучу, аларды ал бир учурда жанрдык айырмачылыктарга бөлүп кароого адабият боюнча илимибиздин теориялык деңгээли жетпес эле. Маселенин маңызын түшүндүрүүдө, анализ жасоодо бир жактуу жаңылыштык жибергендиги байкалат. Токтогул, Абылкасым Жутакеев, М.Токобаев ж.б. бир катар акындардын чыгармачылыгына анализ берген соң, окумуштуу профессионал поэзиянын өкүлдөрүнүн чыгармаларын талдоого өтөт. Ал мезгилде калыптанып калганданбы, ал сөздү Сыдык Карачев менен Касым Тыныстановдон эмес, пролетарчыл акын Аалы Токомбаевден баштайт. Мында акындын табийгат, сүйүү лирикалары талдоого алынат. Мисалы, «Мейкин бороону» ырын да талдайт. Бороондуу «кыштын чексиз долу, сыры терең» экендигин ырда да, аны бир түшүнүксүз, коркунуч кубулуштай көрбөйт. Андан ары карай «Жооп кат», «Өмүргө», «Аяым сизди» сыяктуу сүйүү лирикаларынан мисал келтирет да, төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат: «Кыскасы, Аалынын бул ырларда айткан арманы – турмуштан нааразылыктын арманы эмес, кайра азыркы ырыстуу турмушка көбүрөөк, активдүүрөөк катышсам деген арман» болгон [75, 206-б.].

Андан кийин «Кандуу жылдар» чыгармасын илимий талдоого алып, романды бир канча багытка бөлүп карайт. Алгач «романдын формасы жана сюжети» чечмеленген. Жанрдык аныкталышы жагынан «роман кыргыз элинин 1916-жылдагы падышага каршы көтөрүлүшүнө арналган социалдык-тарыхый чыгарма» экенин адабиятчы атайын белгилеп өтөт. Андан ары карай автордун романды жазуудагы башкы максаты – «кыргынды», «кандуу жашты» элестетүү, мына ошон үчүн «окуялардын ушу жагына көбүрөөк токтолот», токтогондо да,

«кыргыздын» сүрөтүн натуралисттерче так кылып, майда-чүйдөсүнөн өйдө калтырбай көрсөтөт» – деген пикирин айтат [75, 208-б.].

Биздин оюбузча, адабиятчынын акынга койгон дооматы негизсиз. Себеби, уюштуруусу начар болуп, бирдиктүү башкаруунун жоктугунан жана начар куралданганынан улам көтөрүлүш ырайымсыздык менен басылып, кыргыз эли массалык кырылып-жоюлуу тагдырына туштукканы – тарых чындыгы. Андыктан, Аалы өз элинин чыныгы патриот уулу, реалист сүрөткери катары болгон ачуу чындыкты өз чыгармасында жымсалдоого, бурмалоолорго жол бере алмак эмес. Ал эми карапайым эл ичинен чыккан азамат уулдардын теңсиз күрөштө көрсөткөн баатырдыктары, каарман иштери романда Алымкул, Жунуштардын образдарында жетиштүү эле берилген. Ыр менен жазылган «Кандуу жылдар» романы боюнча талданган экинчи багыт – «тарыхый фактылар жана социалдык маселелер» – деген подтемада талданат. Мында изилдөөчү автордун романын жазуудагы тарыхый фактыларды бурмалабай, негизинен так чагылдырып бере алганын белгилеп өтөт. Романда чагылдырылган окуялар Кыргызстандын бардык аймактарына мүнөздүү болбосо да, Чүй жана Ысык-Көл өрөөнүндөгү окуялар көтөрүлүштүн кайнаган жери болгондуктан, романда тартылган картина бүткүл көтөрүлүш үчүн типтүү экенин айтуу менен тарых чындыгына аяр мамиленин болуш зарылдыгын көрсөткөн. Окумуштуу чыгармадагы дуңган болушу Магауевдин солдатка алынуучулардын тизмесин берүүдөн баш тартыш фактысын романга киргизүү кереги жок эле, ал «эч качан эзилгендерге тилектеш болгон эмес» – дейт. Албетте, мындай бир жактуу пикир андагы ар бир окуяга, ар бир көркөм чыгармага карата ошол учурдагы заман талабына, коомдук-саясий кырдаал-шарттарга ылайык жаралып, калыптанганы ачык көрүнүп турат. А чынында атуулдук, патриоттуулук жана адамгерчилик сезимдер жеке эле кедей-кембагалдарга эмес, ошол элдин өкүлү, инсан катары эзүүчү таптын айрым бир өкүлдөрүнө да мүнөздүү болушу толук ыктымал. Ырасында эле бүгүнкү күндө ар тараптуу, кеңири идеализацияланып, элдик баатырлар катары көрсөтүлүп жаткан Тайлак баатыр, Ормон хан, Балбай, Байтик, Шабдандар башкаруучу бай-манап чөйрөсүнүн өкүлдөрү болушкан.

Бүгүнкү бул жагдайды эске алсак анда романдагы Магауевдин образына да позитивдүү кароого негиз бар деп эсептесек болот. Андан ары карай көтөрүлүштүн чыгыш, жеңилиш себептеринин романда чагылышы анализденген, автордун пикиринче «роман бизге көтөрүлүштүн таптык, интернационалдык жана улуттук-боштондук мүнөзүн, көтөрүлүштүн чыгышынын жана жеңилишинин себептерин, көтөрүлүштү кыймылдаткан күчтөрдү жана бул көтөрүлүштө бай-манаптардын чыккынчылык кылгандыгын көрсөтүп берет» [75, 210-б.] К.Рахматуллиндин жогорудагы пикири негиздүү. Мындай тарыхый окуяларга саясий баа берүүдө изилдөөчү тарабынан айрым бир калпыстыктарга жол берилгенин да, өз мезгилине анын мыйзамченемдүүлүгүн кабыл алсак болот. Көркөм образдардын талданышына келсек, романдагы башкы каарман көтөрүлүшчүлөр массасы экени туура көрсөтүлгөн [75, 211-б.].

Изилдөөчү белгилеп кеткендей, «АалыТокомбаев бул толуп жаткан баатырларды жекеме-жеке алып көрсөтпөйт. Алардын атын атабайт, сымбатын сынабайт, мүнөзүн сүрөттөбөйт. Муну алардын башынан өткөн окуялар эле көрсөтүп турат» – деген пикирин айтат. «Таң алдында» романынын кийинки изилдөөчүлөрү адабиятчылар К.Артыкбаев, Ш.Үмөталиевдер да романдын каармандары боюнча, ушундай эле пикирди айтышканын эске алсак, анда К.Рахматуллиндин пикиринин негиздүү экенине шек кылбайбыз. К.Рахматуллин изилдөөсүндө аздыр-көптүр толук берилген образ Алымкулдун образы экенин атайы баса белгилейт. Адамдын сырткы көрүнүшү анын ички кулк-мүнөзүн ачууда өзгөчө мааниге ээ экени белгилүү. Мында изилдөөчү Алымкулдун портрети фольклордук каармандарга мүнөздүү мотивдер менен тартылганына токтолот. Кыргыз профессионал жазма адабиятынын, айрыкча поэзиясынын бутуна туруп, калыптануусунда эпикалык фольклор бөтөнчө чоң роль ойногону, таасири күчтүү болгону романдагы кыргыздын мына ушул Алымкул баштаган азамат жигиттеринин портреттик сүрөттөөлөрүнөн ачык көрүнүп турат. Мисал келтирели:

Көкүрөк жайык арыстан,

Көсөлдөр менен алышкан;
Сымбаты чымыр орто бой,
Сапталып койгон барыскан.
Сүйлөсө сөзү булбулдай,
Сынтага сүйлөйт ургандай;
Аларга көзү жалтанбай,
Ажалга карап тургандай.
Ачуусу келсе күлгөндөй,
Алышкан жоосун сүргөндөй.
Кылыгы кырдан ашкандай,
Кайраты кыян ташкындай [75, 211-б.].

Албетте, бул саптар фольклордук каарман кадимки Манас баатырдын портретин эске салып турат. Салыштырууларынын орчундуу бөлүгү, айрым эпитеттер мына ошо элдик эпостордун түздөн-түз таасири алдында жаралгандай. Мындайча ойлоого жеке Алымкул, Жунуштун эле эмес, көп жагынан Бакайды эске салган Мурат карыянын образынын иштелиши, ошондой эле чыгарманын жалпы сюжеттик курулушу, өз алдынчалуу көркөм композициялык түзүлүшү түрткү берет. Изилдөөчү да так эле ушуга жакын көз карашын билдирет: «Романдын творчеств(чыгармачылык) жагына эл адабиятынын таасири абдан чоң. Образдарды түзүүдө, согуштун жүрүшүн сүрөттөөдө, кала берсе турмушту көрсөтүү жагынан да романда эл жомокторунун – эпостордун түрү колдонулат. Маселен, Аалы чыгармасынын башкы баатыры Алымкулду жана анын минген атын эл жомокторундагыдай кылып сүрөттөп ырдайт. Эпостордо уруш кези сүрөттөлгөндө ар качан баатырларды атайылап бөлүп көрсөтүшөт. Аалы да падыша аскери менен беттешкен кезди сүрөттөгөн жеринде Алымкулду баш кылып, жигиттерди – баатырларды бөлүп көрсөтөт. Анан турмушту сүрөттөгөндө Арстанбек, Кылычтарды туурап, эл ырчысына «Тар заманды» айттырат. Романда аллитерация да кеңири колдонулган. Башкача айтсак, Аалы эл адабиятынын түрлөрүн алып, адабияттын эң жаңы жанры менен байланыштырып,

өркүндөткөн. Бул романдын кооздугун дагы күчөтүп, аны элге дагы жакыныраак кылат» – дейт [75, 213-б.].

Изилдөөчү автордун «Туткун Марат» поэмасы, «Днестр терең деңизге куят», «Жараланган жүрөк» повесттери, ошондой эле «Токойдун кожоюндары» пьесасы туурасында кыскача пикирин айтат. Бул чыгармаларды негизинен оң баалап, толук кандуу талдоо жүргүзбөсө да, «Туткун Маратка» төмөнкүдөй калыс пикирин билдирген. «Бирок, автор ал жумушчулар жашаган шарттарды атайы көрүп үйрөнбөгөндүктөн, окуялардын социалдык мазмунун гана берген. Окуялар жана образдар турмуштагыдай кылып сүрөттөлбөгөн» [75, 214-б.]. Бул пикирге толугу менен кошулууга болот. Себеби, ал мезгилде чет элдин турмушунан алынып жазылган чыгармалар башка элдин жашоо шартын, психологиясын жакшы билбегендиктен, жалпы эле кыргыз турмушундай сүрөттөлгөн эле. Аталган бөлүмдө К. Рахматуллиндин М.Токобаевдин өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу пикир айтуусу алты беттен бир аз ашыгыраак көлөмдү ичине камтыйт. Молдогазы Токобаев акын катары жетиштүү эле таланты болгону менен советтик жана партиялык кызматтарды аткарып кеткенине байланыштуу чыгармачылыкка чолоосу тийбей тийип-качып аралашканбы, эмнеси болсо да ырларын, поэмаларын көбүнчө төкмөчүлүк салттарга ылайык жаратып, нукура профессионалдуулукка чейин өсүп жетиле албаганы байкалат. Болбосо, акындын лирикаларынын ичинен «Турдунун өлүмү» өңдүү мыкты көркөм туундулар деле кездешет. Ошондон үзүндү келтирели:

Үңкүр көз, кара сакал, чоң боз атчан,
Семиз бай кыл арканды тартып алды.
Бүркүткө чырга тартып жүргөн өңдүү
Темилип минген атын камчыланды.
«Балам ай, кайдасың?...» деп кары энеси,
Жыгачтай катып калды карт денеси.
Жаш эмес, күчсүз көздөн кан шорголойт,
Көрүнсө көз алдына бала элеси.

Чыркырайт жетим козу, жаш бөбөктөр,

Паа... этип, аялынын оогон эси...[75, 216-б.]

Профессионалдуупоэзиягамүнөздүү, салттуу 11 муундууыр. Ачкалыктан аргасыз союп алган бир кой үчүн кишини өлтүрүп жатканын чымын өлтүргөндөй көрбөгөн канкор байдын, көзүнөн жаш эмес, кан аккан кары эненин, жетим козудай чыркыраган жаш бөбөктөрдүн, өмүрлүк жарын көз көрүнөө колунан жулдуруп, эс-учсуз талып түшкөн шордуу аялдын элесин акын кыйла ишенимдүү, таасирдүү келтире алган. Буга окшогон мыкты ыр саптары М.Токобаевде арбын эле кездешет дейт да, төмөндөгү ырларына коментарий берип, санап өтөт: «Пахта талаасында», «Малчылар», акындын 1941-жылы чыккан«Эмгек булагы» ырлар жыйнагына чыккан тап күрөшүнө, эл аралык абалга, дүйнөлүк экинчи согушка, сүйүү темасына арналган ырларын талдоого алган, «Уялаштар», «Бай, төрө, шылуундар» аттуу сатиралык маанайда жазылган ырларына жана алардын мазмунуна кыскача токтолуп өткөн. Кантсе да ал адабият тарыхында негизинен даңазалуу «Кайгылуу Какейдин» автору катары калды. «Какейге» арналган беттерде пьесанын сюжети талдоо жүргүзүлүп, андагы кетирилген мүчүлүштүктөргө карата объективдүү, калыс сын айтылганын белгилей кетүү зарыл. Алсак, кыргыз байларынын бири тактай заводунун кожоюну болуп көрсөтүлгөн. Бул реалдуулуктан такыр эле алыс. Мейли түндүк, мейли түштүк региондон болсун, бир да кыргыз тактай завод ээлеген эмес. Жалпы кыргыз байлары баарынан мурун мал чарбасы болучу» дейт [75, 220-б.]. Негизинен мындай илимий пикир негиздүү. К.Рахматуллин М.Элебаевдин поэзиясына кыскача обзор түрүндө учкай гана токтолуп, акынды жумурай журтка тааныткан «Зарыгам», «Жүрөк жанат» аттуу ырларын талдоого алган. Балким, мунун объективдүү өзүнчө себеби бар. Сөздүн ачыгы, биз аны акын эмес, мыкты прозачы катары билүүбүз керек. Поэзияда чамасы чак экенине акыры Мукай өзү да көзү жетип ишендиби, 1938-жылы «Ырларынын толук жыйнагын» чыгарып, проза тарабына биротоло оогонсуган. Бирок да, согуш башталганда патриоттук сезими ойгонуп, фашизмге болгон адилеттүү каарын, улуу сынакка карата мамилесин ыкчам билдирүү керек болду. Андайда биринчи

кезекте оперативдүү жанр поэзияга муктаждык туулуп, ал душманды талкалоого чакырган «Улуу марш» сымал бир катар ырларды жаратты. «Узак жол» – Мукайдын ысмын адабият тарыхына калтырган негизги чыгармасы. Изилдөөчү жазуучунун башка аңгемелерине токтолбостон, жалгыз «Узак жолго» токтолгон. Чыгарма автобиографиялык материалдардан түзүлгөн. Мында сүрөттөлгөн окуялар автордун өз башынан өткөн. Тагыраак айтсак, очерк түрүндөгү повесть. Анткени анда автордун кошумчасы да бар – деген пикирине кошулууга эч мүмкүн эмес [95, 222-б.]. Романда карапайым кыргыз элинин 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнө чейинки, көтөрүлүш учурундагы, анан Кытай жериндеги көргөн кордуктары, азаптуу тагдыры бир үй-бүлөнүн мисалында ачылып берилет. К.Рахматуллин чыгарманы повесть деп атаган экен. Адабиятчылар чыгарманын жанрдык табиятына 60–70-жылдарда бир топ тактоолор киргизилди жана «Узак жол» романы окумуштуулар тарабынан роман деп таанылды. Мен ушул аныктаманы туура дээр элем. Романда кайсы бир элдин тагдырынын өзгөчө бир урунттуу учуру баяндалуу менен анда сөзсүз, бүткүл адамзаттык глобалдуу маселе орун алышы керек. Элибиздин аң-сезиминде кейиштүү терең из калтырып, азаттыкка, теңдикке карай багытталган азаптуу кыйын жолу, албетте, тарыхыбыздын эң бир урунттуу учуру катары баалаанууга татыктуу. Ал эми бүтүндөй бир элге карата жасалган ырайымсыз геноцид, массалык кыргын, мүлдө тукум курут болуу коркунучу кантип глобалдуу маселе болбосун? М. Элебаев бул чыгармасын эки томдук кылып жазмакчы экен. Бирок, биринчисин гана бүткөрүүгө үлгүрүп, экинчиси жазылбай калып отурат. Эгер экинчиси да жазылганда бул чыгарма романбы же повестиби деген талаш эч туулмак эмес. Ал ушул турушунда деле роман жанрынын талаптарына толук жооп берет. К. Рахматуллин романды талдоодо бир катар объективдүү, калыс пикирин айтуу менен андагы айрым бир мүчүлүштүктөрдү да белгилей кетет. Негизги дооматы мындай: «чыгарма 1916-жылдагы көтөрүлүштүн картинасын жакшы бере алган эмес. Сөз тизмегинин оор болушу, майда-чүйдө учурларды өтө тактап жазышы аркасында кооздук жагы көп аксайт» [75, 224-б.]. Ырас эле мында 1916-жылдагы көтөрүлүш картинасы, дээрлик жок катары, а балким,

чыгарманы жазууда «Кандуу жылдардагы», анан «Ажал ордундагы» согуш көрүнүштөрүнө үндөш, окшош болуп калбасын деп автор атайы ушу жолду тандап алгандыр деген пикирдебиз. Ал эми «көркөмдүк жагы аксайт» дегенге макул эмеспиз. Мына ошол «тизими оор», «майда-чүйдөсүнө чейин тактап жазган» стили менен биз баарыбыз кызыгып окуган «Узак жол» күнү бүгүн окурмандарга руханий гүлазык болуп, жогорку баага татыктуу чыгарма катары бааланып келатат.

Изилдөөчү ошондой эле акындар Ж.Турусбековдун, К.Маликовдун, Ж.Бөкөнбаевдин лирикаларына, поэмаларына жана драмалык чыгармаларына да өз пикирин айтат. Булардын ичинен Жусупка карата симпатиясы бөтөнчө сезилип турат. Эми бул түшүнүктүү. Неге дегенде, Жусуп колуна адеп калем алаары менен эле профессионал поэзияга ишенимдүү кадам таштап, адабий коомчулугубузга күчтүү таасир калтырганы баарыга жакшы белгилүү. Ырасында эле акындын 1929-жылы жазылган «Ленин жолу» аттуу ыры биринчи саамалык ыр ошол учурдагы жалпы кыргыз жазма адабияты үчүн жаңылык катары бааланган. Ыр өзүнө чейинки кыргыз поэзиясына түк мүнөздүү эмес өзгөчөлүү ыр түзүлүшү, камтылган поэтикалык ойдун ачыктыгы, тактыгы жана публицистикалык пафосу менен айырмаланып турат. Бөлүмдө «Ажал ордуна» музыкалуу драмасы тууралуу да азын-оолак пикир айтылган. Мында изилдөөчү чыгарма алгач жаралып, кыргыз искусствосунун Москвада өткөн биринчи он күндүгүндө зор ийгилик менен коюлган күнүнөн бери айтып, жазылып келаткан каалоо-пикирлерди, сын макалаларды жыйынтыктаган көрүнөт. К.Маликов туурасында да кыйла алгылыктуу пикирлер айтылганын белгилей кетүү парз. Бул жерде адабиятчы акындын поэтикалык көркөм туундуларына жалпылап анализ берүү менен катар, убагында кыйла талаш-тартышты туудурган «Балбай» поэмасына токтолот. Пикир кескин айыптоо маанисинде болот. Биздин баамыбызда «Балбайдын» кендиригин кесилишине зор салым кошкон инсандардын бири так ушул К.Рахматуллин болсо керек. Мындай жыйынтыкка келишибизге изилдөөчүнүн поэма тууралуу анын таза эле жокко чыгарган позициясы түрткү болду.

Коомчулукка Ж.Бөкөнбаев фольклордук салтты мыктап өздөштүргөн, аны профессионал лирика менен жуурулуштуруу жаатында көп аракеттенген кылдат лирик катары белгилүү. Элдик оозеки поэзиянын таасири акындын ар бир ырынан, поэмасынан таасын сезилип турат. Айрым учурларда таза эле фольклорго ыктап туруп алганынанбы, кай бир саптары супсак, кунарсыз туюлат. Алар ырларына профессионал лирикага мүнөздүү тактык, тереңдик жетишпегенсыйт деп жыйынтыктайт.

Жоомарттын чыгармачылыгындагы бул өзгөчөлүктү изилдөөчү «Алтын кыз» драмасын талдоо процессинде да белгилеп өтөт: «Жалпы чыгармага эл адабиятынын таасири чоң. Макал-лакаптарды колдонуу жана салыштыруу жагынан эл адабиятына жакын турат». Маселен, чыгармада:

Асмандагы туйгундун

Учканындай жаштар ай,

Алмамбеттин Сарала

Тулпарындай жаштар ай –

дегендей салыштыруулар четинен жолугат» [75, 242-б.]. Фольклордук эстетикадан, анын азгырма таасиринен чыга албагандын кесепети грузин элинин классик акыны Шота Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасынан үзүндү которгонунан да ачык көрүнөт. Мында Жоомарттын котормосу орто кылымдардагы чыгыш профессионал лирикасынын керемет үлгүсү эмес эле, кыргыз элинин жамак формасында жаралган сүйүү ырларына окшошуп калган. Так ушул эле көрүнүштү кийинчерээк жазылган «Ажал менен Ар-Намыс» поэмасынын мисалынан да ачык байкоого болот. «Алтын кызга» удаа эле чыккан «Токтогул» музыкалуу драмасы талдоого алынган. Изилдөөчүнүн бул драмага карата пикирин объективдүү десе болот: «Чыгарма улуу акындын өмүр жолун негизинен туура берет. Анын падышага, бай-манаптарга каршы күрөшкөнү, ошол үчүн Сибирге айдалганы чын. Бирок, окуялардын бардыгы эле тарыхый чындыкка туура келбейт. Маселен, акын Токтогул куралдуу көтөрүлүшкө жетекчилик кылган эмес, ырас көтөрүлүш чыгарган элге тилектеш болгон. Муну так ошо турмушта

болгондой кылып көрсөтсө, чыгарманын мааниси дагы жогорураак болор эле. Анткени, тарыхый чыгармада тарыхый тенденциялар туура көрсөтүлүүгө тийиш»[75, 243-б.]. Биздин оюбузча, албетте К.Рахматуллиндин бул пикири өтө принципиалдуу пикир экендиги чындык. Мына ушул сыяктуу айрым мүчүлүштүктөрүнөн улам Ж.Бөкөнбаевдин бул драмасынын сценалык өмүрү кыска болсо керек. Эмгекте К.Жантөшевден «Эки жаш» повести менен «Карачач» пьесасы тууралуу чакан кириш маалымат гана айтылып, орчундуу бөлүгү 30-жылдардын белгилүү чыгармасы, айтылуу «Каныбек» романын талдоого жумшалган. К.Жантөшев китебин чыгарып жатып, ага «биографиялык тарыхый роман» деп жанрдык аныктама берсе керек. Аны окумуштуу-адабиятчы сынчы К.Рахматуллин төмөндөгүчө өнүктүрөт: «Ал роман болууга караганда жомокко көбүрөөк жакын. Тагыраак айтсак, жомоктон романга өтүүчү форма. Мунун себеби, чыгарма социалдык-экономикалык шарттарды, турмуш, үрп-адатты бир топ көрсөтөт. Бул жагынан автор өзү сүрөттөгөн доорду реалисттерче берет, бирок, сюжет түзүү, башкы баатырларынын образы жана тили жагынан алсак жомоктордон көп айырмасы жок» [75, 244-б.]. Адабиятчынын пикиринин кайсы бир деңгээлде чындык негизи бар. Атүгүл романдын бул өзгөчөлүгү эл арасына лакап да болуп кеткен:

Жантөшевдин Каныбек –
Мунун кандай жаны бек.
Отко салса күйбөгөн,
Сууга салса чөкпөгөн.
Кылыч чапса кеспеген,
Найза сайса тешпеген – делет [75, 247-б.]

Сынчы, изилдөөчү К.Рахматуллин «роман болууга караганда жомокко көбүрөөк жакын», «жомоктон айырмасы жок» деген пикирге келүүсүнө мына ушул сыяктуу жагдайлар түрткү болсо керек.

Изилдөөчү К.Жантөшевге арналган бөлүмчөдө романдын сюжеттик курулушунан, образдар системасынан тышкары анын тили тууралуу өз жеке пикирин билдире кетет. Мында ал алгач «өзүндө сүрөттөлгөн доорго жараша

кыргыздын тил байлыгын да кеңири иштеткен, бул – анын жетишкендиги» деп көрсөтөт да, андан ары карай автордун сөз каражаттарын пайдаланууда кетирген кемчиликтерине токтоло кетет: «Баарынан мурда макал-лакаптар туш келди колдонулган. Чыгармадагы эл жети жашарынан тартып, жетимиш жашарына чейин бүт дээрлик лакап менен сүйлөйт. Изилдөөчү К.Жантөшевдин «Каныбек» романы туурасында өз учуру үчүн жетишерлик деңгээлде сын пикир айтууга жетишип туура баа берген. К.Рахматуллиндин «Каныбек» романы боюнча анализинде көңүлдү бурчу бир жагдай турат. Ал изилдөөчүнүн 30-жылдардагы кыргыз адабияты фольклор менен терең, тыгыз карым-катнашта болуп, алгачкы кыргыз романчылары али жазма адабияттын эстетикасын өздөштүрө албай жаткандыгын туура баамдагандыгы. Ошондой эле чыгарманын тил маселесине келгенде да реалисттик сүрөттөөгө караганда «Каныбек» романында «көркөмдүүлүккө» көбүрөөк ынта коюп, сөздүн ички мазмунуна эмес, сырткы түзүлүшүнө көңүл бургандыгын романдын бир кемчилдиги катарында өз учурунда эле туура сынга алган. К.Рахматуллин образ түзүүдө речтик индивидуалдыкка жетишүү керек экендигине да көңүл бөлөт, т.а. каармандын речи анын жаш курагына, дүйнө тааным, турмуштук тажрыйбасына шайкеш келүүсү керек, андай болбогондо образдын ишенимдүүлүгүнө доо кетет. Романдагы Сүйүмкан эженин речине көңүл бөлүп, сындодо К. Рахматуллиндин көздөгөнү романдагы каармандардын речтик өзгөчөлүктөрү туура берилбегендигине окурмандын көңүлүн буруу болгон жана бул «Каныбек» романынын авторунун чеберчилик маселесинде ушундай кемчиликтерге жол бергендигин көрсөткөн.

Т.Сыдыкбековго арналган бөлүмчөдө алгач кыскача био-библиографиялык маалымат айтылып, андан соң ырлары, «Түн жарчысынан кабар» поэмасын талдоо аракетин көрүнөт. Бирок, белгилей кетчү жагдай, адабиятчы басымдуу учурларда орундуу пикир айтпай эле, мейли ыр түрүндөгү, мейли кара сөз түрүндөгү чыгарма болсун, анын мазмунун жалпылап кайталоо менен чектелген. Ал да болсо ал кезде адабият таануубуздун жетишээрлик өнүгө электигине байланыштуу десек болот.

Түгөлбай Сыдыкбековдун негизги орду – эпикалык прозада деген пикир бүгүн аксиомага айланган чындык. 30-жылдары эле жазылган «Кең-Суу» («Тоо арасында»), «Темир» романдары аны кыргыз прозасында реалисттик роман жанрынын баштоочусу катары кароого мүмкүндүк берет. К. Рахматуллиндин изилдөөдөгү пикири бул эки романдын биринчисине байланыштуу айтылат. Сын пикир романдын азыркы окурманга аз белгилүү анын алгачкы чыгарылышына карата айтылганы менен баалуу. Ыйманбай жана анын Сараласы романдагы башкы табылга экенин адабиятчы туура баамдаган. «Кайран Ымаш менен Айсарала» бүткүл айылга маалым. Булардын бири – Ымаш жалкоолуктун аягына чыккан болсо, экинчиси – Сарала «дакиликтин бардык мектебин бүтүргөн». Ыймаштын Сараласы Алмамбеттин Айсараласындай болбой амалы жок. Анткени, Ыйманбайдын «кепесине байлангандан бери Сарала бир күнү да кампайып жемге тоюп жана суу ичип багылган эмес. Анын «өркөчү тоодой шишиген болсо да», Ыйманбай жайдак соорусуна конуп алып, «алкынтып» жүргөнү жүргөн. Мына ушул азапта жашаган Сарала да жаны үчүн күрөштө, «дакиликтин мектебин бүтүрүп», чечилип кетиштин жөнүн да, коңшулардын чөбүн уурдап жештин жөнүн да ж.б. үйрөнгөн [75, 251-б.]. Антпесе, таза багуудан калган бечара ат «күздөн жазга, жаздан күзгө» жетери күмөн эле. Адабиятчы бул каарман тууралуу оюн мындайча улантат: «Ыйманбай – күлкүлүү образ. Бул образ аркылуу Түгөлбай Сыдыкбеков иши оңунан чыкпаган дыйкандын түрүн көрсөтөт. Бул Шолоховдун «Көтөрүлгөн дың» деген китебиндеги Митяй деген дыйкандын образын туурайт. Демек, мында жазуучу Шолоховдон үлгү алган. Бирок кыргыз элинин психологиялык бөтөнчөлүгүн да эске алып, Сараланын образын кошот. Алмамбеттин атактуу Сараласы менен Ыйманбайдын Сараласы катар коюлат. Бул эң күлкүлүү сонун салыштырма. Ыйманбай менен Сараланын образдары устаттык менен берилгендиги шексиз» [75, 254–255-бб.]. Ырасында эле бул эки кейипкердин кулк-мүнөздөрүсүз роман биз билгендей деңгээлге жетпейт эле. Изилдөөчү ошондой эле сүйлөм түзүүдө кетирилген кемчиликтерди да туура көрсөткөн. Атайын узун сабак мисал келтирип, кескин ой айтат: «Буга кошумча сөздүн

кереги жок. Бул Сараланын тизгининдей чубалган сөз тизимин оңдобой жиберүү – кылмыш. Бирок мындай үзүндүлөр көп жолугат. Ошондуктан романды эл түшүнүп окуй албастан, жеткире баа да бере элек» деген [75, 256-б.]. Белгилей кетмекчибиз, кийинки иштелишинде роман мындай мүчүлүштүктөрдөн бир топ эле арылган. Балким, автор өз учурунда айтылган К.Рахматуллиндин жогорудагыдай объективдүү сынын да эске алгандыр.

Т.Сыдыкбековго арналган бөлүмчөгө удаа отузунчу жылдардын аяк ченинде жазылган ар башка авторлордун ар кыл жанрдагы чыгармаларына анализ камтылыптыр. Алгач «Айчүрөк» операсынын либреттосу талдоого алынат. Баарыга жакшы белгилүү, либретто К.Маликов, Ж.Бөкөмбаев, Ж.Турусбековдор тарабынан жазылып, кыргыз искусствосунун 1939-жылы Москвада өткөн биринчи декадасында зор ийгилик менен коюлган. Ал азыркы күндө да театр сахнасынан түшпөй коюлуп келе жатат. «Айчүрөктөгү» чагылдырылган доор маселесине келгенде, изилдөөчү чоң жаңылууга жол бергени байкалат. К.Рахматуллиндин жазганына ишенсек, либреттодо, демек, «Семетей» эпосунда баштапкы орто кылымдардагы Улуу Кыргыз мамлекетинин гүлдөп турган (доору) учуру экен, адабиятчы кыргыз биригип, улуу мамлекеттүүлүгү болгону чын, бирок ал – бир канча ондогон урууларды, элдерди бириктирип турган айкөл Манастын учурундагы окуя. Ал эми «Семетей» эпосу жана анын экинчи бөлүгү «Семетейден» алынган «Айчүрөк» либреттосу улуу мамлекеттүүлүктү эмес, байыркы мезгилдеги кыргыз коомчулугундагы феодалдык бытырандылык мезгилин чагылдырат. Семетей – атасы Манас сымал тектеш элдердин курамынан турган эбегейсиз зор уруу союзунун башчысы эмес, болгону бир гана ногой уруусунун, Талас элинин башкаруучусу. Ал атасы Манас сыяктуу 100 миңдеген кол курап, улуу согушка аттана албайт, андыктан түмөн аскери бар, кектешкен душманы Коңурбайга каршы эки чоросу, абасы Бакай, өзү болуп төрт гана киши сапар тартууга аргасыз. Анан кантип «Айчүрөктө» сүрөттөлгөн доор кыргыз элинин өзүнчө мамлекет куруп турган гүлдөгөн доору болгон. Кыргыз мурункудай күчтүү эмес, алсыз экенин баса белгилеш үчүн эпостун автору болгон эл Семетейге жана анын чоролору

Күлчоро менен Канчорого – бакандай болгон үч баатырга жалгыз тулпар ат Тайбуурулду, болгон (жалгыз) кийими ак олпок тонду, жалгыз Аккелте мылтыкты, жалгыз Сыр найзаны, жалгыз Ачалбарс кылычты ыроолойт. Мунун баары атасы Манастан калган. Биз билгенден Манастын учурундагылар минтип учкашып-чиркешпей, ар биринин өзүнө энчилүү мингич аты, жоо жарагы, зоотону болгон. Демек, «Семетейде» кыргыздын феодалдык бытырандылык доору жетер жерине жетип, кыргыздар мамлекеттикти мындай кой, өз дайынын таппай калган учуру чагылдырылган.

Анткени менен «Айчүрөк» либреттосунун мисалында окумуштуу феодалдык доордун идеологиясын, ички маңызын туура ачып берүүгө жетишкен. Биздин пикирибизде либреттодо патриоттук, чыныгы достук, бекем сүйүү сыяктуу пайдубалы бекем идеялар да жетиштүү чагылдырылат. Тилекке каршы изилдөөчү бул маселелердин либреттодо көркөм чагылдырылышын анализдөөнү, ага баа берүүнү көз жаздымда калтырган.

«Айчүрөккө» улай «Ажар» повести да талдоого алынат. К.Баялиновдун «Ажар» повести – улуу Үркүн учурундагы кыргыз кыздарынын биринин, ал жалпы кыргыз элине мүнөздүү трагедиялуу тагдырын реалдуу түрдө чагылдырган чыгарма. Мында адабиятчы повесттин авторуна толгон-токой дооматтарды коёт. Мисалы, төмөндөгүдөй: «Ажардын сюжети 1916-жылдагы көтөрүлүшкө байланыштуу. Бирок, дал ушул 16-жылдагы окуяларды көрсөтүү жагы эч канааттандыра албайт. К.Баялинов 1916-жылдагы жеңилген элдин кантип кыргынга учураганын, анан кытай жеринде кандай кордук-зордуктарды көргөндүгүн жазып гана тим болгон. Элдин баатырларча күрөшү көрсөтүлгөн эмес. Жалпы алганда, көтөрүлүштүн себептерин, аны кимдер баштап, кимдер жүргүзгөндүгүн, жеңилишинин себептерин, айрыкча кыргыз бай-манаптарынын чыккынчылык ролун ж.б.у.с. көрсөтүүчү картиналарды берүү мүмкүн эле. Ырас, К.Баялинов бай-манаптар куралсыз элди падыша аскерлерине каршы айдап, бекерге кырдырганын көрсөткөн. Бирок, бул учур көтөрүлүштүн жалпы картинасы менен байланыштырылбай алынгандыктан, кайра тескерирээк (тетири) түшүнүк берет. К.Баялиновдун сүрөттөөсүнө караганда, падыша

аскерлерине каршы куралдуу урушка эмгекчилер өздөрү тилеп аттанбастан, аларды бай-манаптар айдаган болуп чыгат. Анткени өзүн «хан» деп жарыялаган бир манаптын элди урушка айдаганын гана көрсөтүп токтойт. Аны көрсөткөн себеби эсебинде Ажардын атасынын ошол урушта окко учуп өлгөнүн мисалга алат. Мында К.Баялинов 1916-жылдагы окуяны көрсөтүү максатын алдыга койгон эмес. Ал китебинин сюжетин байланыштыруу үчүн гана көтөрүлүштүн айрым бир окуясын көрсөтө кеткен. Анын башкы катасы ушунда. Автор көтөрүлүштү көрсөтүүгө, албетте, милдеттүү эмес. Ал чыгармасына кандай сюжет алам десе өз ыктыяры. Бирок, көтөрүлүшкө тие кеткенден кийин, туура таасир калтыргандай кылып сүрөттөө керек эле»[75, 262-б.].

Изилдөөчүнүн авторго койгон дооматтары бир эсептен алганда туура эле. Ошол эле учурда К. Баялинов болгонду болгондой жазып, турмуш чындыгынан четтебегенинде да талаш жок. Бирок ошол болгон окуяны – турмуш фактысын учурдун идеологиялык багытына, талаптарына ылайык, улут кызыкчылыгынын позициясында туруп тереңдетип берүү, чыгармачылык менен кайра иштеп чыгуу керек болучу. Айткулу аялы Батма, жаңы бой жетип келаткан татына кызы Ажар тууралуу кабатырланса да, камап келген жоого каршы чыгууну эр жигиттик милдетим деп эсептеп, өз ыктыяры, демилгеси менен урушка аттанганы оң беле? Ырасында эле элдин көтөрүлүш учурундагы патриоттук духу, келер күнгө карата оптимизми түк көрүнбөйт. «Ушу согуштун бизге канчалык кереги бар эле» деп, аргасыз манаптардын айдоосунда калган эл көзгө урунат. Жалгыз Жапаркул тил кайрыды эле, аны да хандын желдеттери ит аткандай атып салышат. Ошондо да нааразылык көрсөткөн бир жан жок. Чүнчүп басынгандык, кулдук психология, пессимисттик маанай повести бүт баштан-аяк капкара жөө тумандай басып турат. Башкы каарман Ажардын күрөшчүл позициясы болбогондо, повесть ырасында эле Н.Карамзиндин «Шордуу Лизасынан» айырмасы аз, демейки маанай түшүргөн сентименталдык чыгармалардын бири болуп калмак. Канткен күндө да көтөрүлүштүн чыгыш себептери, андагы элдин кыймылдаткыч ролу учкай болсо да көрсөтүлүшү керек эле. Ошондо чыгарма ийгиликтүү жана жеткиликтүү болмок. Негизи,

автор повестти жазууда Үркүн маалындагы үрөй учурган кыргынды, Ажардын жүрөк муздаткан кейиштүү тагдырынын таасири астында калса керек. Повесттин жогорудагыдай мүчүлүш жактарын ачып берүү менен катар, адабиятчы андагы ийгиликтерди да атайын белгилеп өтөт. Автор ошо кездеги кыргыз айылындагы айрым таптардын, бай-манаптар менен кедейлердин арасындагы мамилелерди туура көрсөтө алган. Ал гана эмес уйгур, дунган ж.б. улуттар ичиндеги таптык мамилелер да, бардык жерде эзүүчүлөрдүн түрү бирдей экендиги да жакшы берилген. Качкан кезде кыргыз бай-манаптарынын кедейлерге кылган мамилеси, качкындарга кытай, калмак, уйгур, дунган байларынын көрсөткөн кордуктары кеңири сүрөттөлгөн. Китептин бул жерлери ошо кездеги таптык мамилелерди туура түшүндүрөт.

Баялиновдун бул чыгармасынын дагы бир чоң жетишкендиги ата-эненин жана баланын бир-бирин сүйүү сезимин автор бир топ терең көрсөтө алган. Ажардын ата-энесинин бала тилегени, Ажар үчүн жандарын берүүгө даяр турушкандыктары, айрыкча Ажардын энесинин өлүм алдында жатып, кызы жөнүндө муңкангандыгы жана Ажардын өзүнүн ата-энесине канчалык берилип сүйгөндүгү – мына мунун бардыгы эң назик жана эң сонун сезимдерди тарбиялайт [75,262–283-бб.]. Албетте, реалисттик жазма прозанын баштооч туундусу катары таанылган бул «Ажар» повести тууралуу сын пикир ушуну менен эле бүтүп калбаган. Адабиятчылардын улам кийинки мууну бул чыгармага карата ар башка багытта, ар башка эстетикалык татым бийиктигинен анализ берүүсүн улантышууда. Белгилей кетүү керек, андагы К.Рахматуллиндин жазгандары К.Баялиновдун аталган повести профессионалдык негизде эң алгачкы айтылган пикирлердин бири болгондугу менен бааланат.

«Айсулуу» – Т.Үмөталиевдин, дегеле 30-жылдардагы жаш кыргыз профессионал поэзиясындагы мыкты делген поэмаларынын бири. Ал – сүйүү темасындагы романтикалык маанайда жазылган чыгарма. Поэма К.Рахматуллинге да жакса керек, сын пикирин, жетишкен ийгиликтерин бирден тизмелөө менен баштайт. Анализдеп жатып, Айсулууга өзү да ашык болуп, андагы сезим козгогон саптардан келтире кетет:

Өрүлүп аркасында кундуз чачы,
Ийилип турган айдай эки кашы.
Ийилип жаш чыбыктай ичке бели,
Дегенсийт он тогузда кыздын жашы.
Эки бет өзү бышкан анарга окшойт,
Эки көз күйүп турган панарга окшойт.
Кокустан жарк этип бир карап койсо,
Кайдагы сезиминдин баарын козгойт [75, 273-б.]

Анын окуп жана эпкиндүү иштеп, башкаларга үлгү болгонуна токтолуп, атайы Эргеш акенин Айсулуу тууралуу айтканын келтирет. Ошол арада Авазбек аттуу керемет жигит бар. Булардын бири экинчисине төп жаралган жандардан экенин баса белгилеш үчүнизилдөөчү жигиттин портретине да баа берет. Поэманын кыскача мазмуну менен тааныштыргандан кийин чыгарманы анализдөөгө өтөт. Негизги маселеге ушундан кийин барып гана киришет. Поэмада бүткүл нерсе эмгек аркылуу бааланарын адабиятчы туура баамдаган. Эмгекте белгиленип кеткендей, «Айсулуу – сулуу жана окуган гана кыз эмес, ал тынбай иштеген эмгекчи кыз. Авазбек да эпкиндүү эмгек кыла баштагандан кийин гана Айсулууга тең болот. Башкача айтсак, даңкка, шаңга, кадырга, даражага – булардын бардыгына жалгыз эмгек аркылуу гана жетүүгө болот. Эмгек кылбаган кишини – жалкоону эл да жактырбайт, ал жалкоо канчалык шайыр жигит болсо да, Айсулуу өндүү алдыңкы кыздардын жактыруусуна арзыбайт. Бул көрүнүш биздин азыркы орногон жаңы мамилелердин картинасын түзөт. Чыгарма бизде эмгек даңктын, абийирдин, баатырлыктын, каармандыктын иши болуп калгандыгын көрсөтөт. Анын башкы мааниси мына ушунда»[75,274-б.]

Адабиятчы «Айсулуу» поэмасын жалаң мактоо менен эле чектелип калбай, айрым кемчиликтерин да көрсөтө кетет: «Бирок Авазбектин өзгөрүп, эпкиндүү иштей баштаган жерин жана Айсулуунун эпкиндүү иштегендигин автор турмуштагыдай бере алган эмес. Бул жерлер сүрөттөө эмес, баяндоо болуп калган»

[75, 275-б.]. Коюлган доомат негизинен туура. Бирок, дале болсо тереңдетип талдоого сынчы адис катары анализдөөгө каныккандык жетпей жаткандай. Арийне, изилдөөчүнүн кайсы бир чыгарма тууралуу буга чейинки пикирлеринен ачык көрүнүп тургандай, талданып жаткан чыгарманын сюжетин кайра айтып берүүнү – эч качан талдоо катары кабылдоого болбойт. Ал эми мындай тенденциянын таасирин изилдөөдө бар экени да анык. Албетте бул маселе изилдөөчүнүн али тажрыйбасыздыгынан кабар берет, экинчиден, илимий-теориялык даярдыгынын али жетишсиздигине да байланышат.

«Ата Мекендик согушка арналган адабият» аттуу бөлүмчө обзордук маалымат түрүндө жазылган. Мына изилдөөчү уруштун алгачкы эки жылы ичинде жаралган ыр, поэма, очерк, аңгеме жана пьесалардын өзгөчөлүгү, нарк-насили туурасында учкай болсо да, жекече пикир айтуу аракетинде болгон. Анткени менен бул чыгармалардын идеялык багытын, жаралыш бөтөнчөлүгүн, эстетикалык мүмкүнчүлүктөрүн автор болушунча туура аныктаган: «...Ата Мекендик согушка арналган адабият адегенде, албетте, согуш майданын да, советтик тылды да элестетип көрсөтө алганы жок. Анткени ал үчүн болуп жаткан окуяларды байкоого, өздөштүрүүгө убакыт керек эле. Ошондуктан адегенде жазылган чыгармалар, айрыкча ырлар бир нерсени элестетип баяндабастан, тикеден-тике күрөшкө чакырып, ураан көтөргөн чыгармалар болду. Ал гана эмес агитациялык чакырык духу пьесалардан да көрүнөт. Аларда терең сезимдерди ачып, татаал окуяларды байланыштырып жана чечип берүүдөн агитациялык чакырык көбүрөөк. Ооба, чындыгында совет доорунда эмгектин мазмуну өзгөрдү. Ал адамзатты жыргалчылыкка бөлөөнүн башкы булагы болуп калды. Феодалдык-патриархалдык доордо эмгек адамды адам эзүүнүн каражаты болсо, совет мезгилинде эмгек жалпы элдин нравасын, психологиясын өркүндөтүүнүн негизги критерийине айланды. Адам эмгегине жараша бааланды. «Айсулуу» поэмасында Т.Үмөталиев да советтик идеологиянын саясатына кызмат кылып, адамдагы адамдыкты баалоодо эмгекти биринчи планга алып чыгып, сүрөттөдү. Поэмадагы мына ушул өзөктүү окуяны К.Рахматуллин өз эмгегинде туура белгилеп, эмгектин образдын ачуудагы

ролуна өзгөчө маани бергенин көрөбүз. «Жалпы Ата Мекендик согуштун сүрөтүн, анын баатырларын жана да советтик тылды айкын элестер менен көрсөтүүчү чыгармалар кийинчерээк пайда боло баштады» [75, 265-б.] Изилдөөдө мына ошондой агитациялык мазмундагы ырлар (Ж.Турусбековдун «Кайда качат», Ж.Бөкөнбаевдин «Шумкар ыры», А.Токомбаевдин «Гитлердин өлөөр мүчөлү», К.Маликовдун «Канга кан» ж.б.), аңгемелер (Т.Сыдыкбековдун «Эрдик», «Замбирекчилер», «Пайдага чечилген чатак» ж.б.), очерктер К.Маликовдун «Ленинград согуш күндөрүндө», А.Токомбаевдин «Тянь-Шандык чалгынчы» жана драмалык чыгармалар (А.Токомбаевдин «Ант», К.Жантөшев менен О.Сарбагышевдин «Азаматтар», К.Эшмамбетовдун «Кара туман») ирети менен бирден тааныштырылат. Чыгармаларды талдоодо жеке эле сюжет маселеси каралбастан, тематика, образ жаатындагы мүчүлүштүктөр жана жетишилген ийгиликтер туурасында да сөз болот.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз адабиятынын жаралып, калыптанган алгачкы учуру, 20–30-жылдарда жетишилген ийгилик-кемчиликтери тууралуу алгач обзордук макалалар жарык көргөн. Учурда кыргыз адабиятынын тарыхы ар тараптуу изилдөөгө алынса да, аны изилдөө ишинин али чети оюла элек. Бул ишке алгач аралашып адабият майданындагы жаңылыктарды, ийгиликтерди биринчилерден болуп кыргыз журтчулугуна тааныштырууга болгон аракеттерди А.Токомбаев, Т.Үмөталиев, Ө.Жакишев, Т.Саманчиндин макалалары изилдөөбүздүн негизги багыт берүүчү булагы болуп берди. Жогорудагы макалалардын баардыгы кыргыз улуттук адабиятынын тарыхы боюнча очерктик эмгектердин жаралышына шарт түзүлгөн. Андагы адабий процесс боюнча маалыматтар, жалпылоолор жана сынчылык жекече пикирлер кыргыз жазма адабият тарыхы үчүн өзгөчө баалуу болуу менен бирге, алгачкы жазылган макалалар катары бүгүнкү күндө да өз маанисин жогото элек. К.Рахматулиндин жазган «тарыхынын» кыргыз адабиятынын тарыхын окуп, үйрөнүүдөгү баалуулугу анын кыргыз адабият таануу илиминдеги бул багыттагы алгачкы эмгек болгондугунда эле эмес, ошол 30–40-жылдары жазма адабиятыбыздагы алгачкы чыгармалардын алгачкы варианттары (кийинки мезгилдерде

оңдолуп-түзөлүп, алымчаланып, кошумчаланган варианттары эмес – С.С) илимий көз караштан өткөрүлүп, алар боюнча алгачкы пикирлердин жаралышына сереп салууда табылгыс булак катары да кызмат кылгандыгында. Бир сөз менен айтканда К.Рахматуллиндин эмгектери кыргыз адабиятынын түптөлүшүндө зор роль ойногон жана алгачкы илимпоз, таланттуу адабиятчы, сынчы катары илимий даярдыгы бар мезгилдин шарданы менен бирге адабий процессти талдай билгендигин жогору баалообуз керек. Жогоруда аталган кыргыз адабиятынын өнүгүшүнүн жалпы маселелерине жана ошол кездеги адабий процессти чыгармалары аркылуу чагылдырып жазган Аалы Токомбаев, Молдогазы Токобаев, Касымалы Баялинов, Түгөлбай Сыдыкбеков, Жусуп Турусбеков, Кубанычбек Маликов, Жоомарт Бөкөнбаев, Касымалы Жантөшев, Мукай Элебаев сыяктуу акын-жазуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрүнө өзүнүн баасын берип биринчилерден болуп сынчылык көз карашын айткан. Адабиятчы жазуучулардын чыгармаларына ошол мезгилде эле туура баа берип, акын-жазуучулардын жеке стилдик өзгөчөлүктөрүн туура баамдаган. Мисалы, К.Рахматуллин А.Токомбаевдин, К.Жантөшевдин, М.Токобаевдин, Т.Сыдыкбековдун, К.Баялиновдун М.Элебаевдин, Т.Үмөталиевдин өзгөчөлүктөрүн, ийгиликтерин туура байкап көрсөткөн. Өзгөчө Касымаалы Жантөшевдин «Каныбек» романынын стили боюнча «жомоктук-фольклордук» манерада жазылгандыгын жана Т.Үмөталиевдин «Айсулуу» поэмасындагы каармандарды сүрөттөөдөгү фольклордун таасирин, К.Баялиновдун «Ажар» аттуу чыгармасынын реалдуу турмушту чагылдырып бере албаган – деп, күнөө койгон. Сынчынын мындай баасы ошол кездеги адабий чыгармаларга саясатташкан баа берүүчү тенденциялар менен түшүндүрүлөт жана сынчынын ошол мезгилде эле кыргыз адабиятынын алгачкы пайда болуу, өнүгүү этаптарын тактап айтканда 30–40-жылдардагы кыргыз адабиятындагы ийгиликтери, кемчиликтери тууралуу көз карашында карама-каршылыктар да кездешет. Бул К.Рахматуллиндин идеологиялык чен-өлчөмдөрдү карманып, жазуучуларга жана анын чыгармаларына карата бир жактуу бүтүмдөрдү чыгаргандыгын баамдадык. Бир сөз менен айтканда К.Рахматуллиндин эмгек-

тери кыргыз адабият таануусунун түптөлүшүндө маанилүү роль ойногондугун жана алгачкы изилдөөчү, өз мезгилинде кыргыз маданият майданында жекече көз карашы бар, илимий даярдыгы жогору таланттуу адабиятчы экендигин көрсөткөн.

Бул эмгек фольклор менен профессионал адабияттын тарыхын бирге карап жазылган эмгек болгон. Мында К.Рахматуллин адабияттын тарыхын проблемаларга карата бөлүү принцибин жетекке алган десек болот. Бөлүмдүн жазылыш деңгээли, көркөм чыгармага жасалган адабий анализдер автордун профессионалдык даярдыгынын жеткилең экендигинен кабар берет. «Кыргыз совет адабияты» бөлүмү – биздин көз карашыбызда өз учуру үчүн бараандуу изилдөөлөрдүн бири катары бааланууга татыктуу жана ал XX кылымдын 30–40-жылдардагы жазма адабиятыбыздагы алгачкы чыгармалардын адепки варианттарын илимий көз караштан өткөрүп, алар боюнча саамалык пикирлердин жаралыш тарыхына сереп салууда бизге табылгыс булак катары да кызмат кылат.

2.2. М.Богданова менен Б.Керимжанованын кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөдөгү аракеттери

Кыргыз адабиятынын тарыхын жазууга болгон кийинки аракет М.Богдановага таандык. Анын жеке өзү тарабынан жазылган «Киргизская литература» китеби 1947-жылы чыккан [36, 292-б.]. Белгилей кетүүчү нерсе, кыргыз адабиятынын тарыхына арналып жазылган жогорудагы аталган эмгек кыргыз адабиятынын байыркыдан берки тарыхын жалпылап, фольклор, жазма адабияттын тарыхын болушунча толук кандуу чагылдыруу максатын көздөгөн изилдөөлөрдөн. Ал эми биздин иликтөөгө алган объектибиз, негизинен, совет доорундагы жазма профессионал адабияттын жаралыш, калыптаныш, өнүгүш процессин изилдөөгө алган эмгектердин илимий проблематикалык маселелерин аныктоо.

Ысымы мурдагы Союзга жакшы таанымал илимпоз Мэдинэ Богданованын 1947-жылы Москвада басылып чыккан «Киргизская литература» аттуу эмгеги – автордук коллектив тарабынан даярдалып, 1943-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын очерктеринен» (1943-ж.) кийинки кыргыз адабиятынын

байыркыдан берки тарыхын панорамалуу түрдө толук чагылдырууга болгон экинчи аракет. Бул эмгек кыргыз адабиятынын тарыхый очеркин жазуудагы өзүнө чейинки саамалык аракеттерди жалпылоо, айрым мүчүлүштүктөрдөн арылтуу, андан да кем эмес маанилүү жагы, кыргыз адабиятын жалпы союздук, ал гана эмес дүйнөлүк масштабда таанытуу зарылдыгынан жазылган. Эмгек киришүүдөн, ар бирине өзүнчө тема коюлган он бөлүмдөн жана адабият көрсөткүчтөрүнөн турат.

- 1.«Байыркы кыргыз адабий эстеликтери»;
2. «Кыргыз элинин фольклордук мурасы»;
3. «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас»;
4. XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы кыргыз акындары»;
- 5.«Октябрь революциясынан кийинки кыргыздын элдик акындары»;
- 6.«Кыргыз жазма адабиятынын пайда болушу жана гүлдөп өнүгүшү»;
7. «Советтик Кыргызстандын акындары»;
8. «Советтик Кыргызстандын прозаиктери»;
- 9.«Кыргыз совет драматургиясы»;

10.«Кыргыз адабияты Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз адабияты» деп аталган бөлүмдөрүндө кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн нечен доорлор мурдагы профессионал жазма адабиятыбыз жаралып баштаганга чейинки мезгил аралыгындагы үлгүлөрү, өнүгүш абалы, бөтөнчөлүктөрү тууралуу сөз болот. Мында изилдөөчү ар кыл жанрдагы адабият үлгүлөрүнөн мисал келтирип, талдап, жалпылоолордун негизинде кыргыз адабиятынын өткөндөгүсүнүн бүтүндөй бир бирдиктүү системасын түзүүгө аракеттенген. Эмгек жеке профессионал адабиятка арналган күндө да, байыртадан өмүр сүрүп келген таш бетиндеги жазма эстеликтерибиз туурасындагы көрүнүктүү окумуштуулар А.Н.Бернштам, В.В.Радлов, С.Маловдун изилдөөлөрүнө таянуу менен нечен кылымдарды, доорлорду басып өткөн бул көркөм-адабий мурастарыбыздын жаңы профессионал жазма адабиятыбыздын жаралышындагы салымы чоң экени, шексиз. Булар тууралуу изилдөөдө учкай айтылган.

Оозеки чыгармачылык М.Горький таамай мүнөздөгөндөй «китеп ада-

биятынын негиздөөчүсү» («основатель книжной литературы»). Анткени нукура профессионал жазма адабият жок жерден эле пайда боло калбайт. Ушул көз караштан алып караганда да, М.Богданованын профессионалдуулукка чейинки көркөм мурастарыбызга атайын токтолуп, ар тараптуу терең анализ берүүгө умтулганы толук мыйзам ченемдүү.

Жаш изилденүүчү Жылдыз Кожомбердиева өзүнүн «М.И.Богданова – кыргыз адабиятынын изилдөөчүсү» деген аталыштагы кандидаттык диссертациясында, М.И. Богданованын бул илимий эмгеги тууралуу алгачкы ирет илимий пикир айтканын белгилей кетишибиз керек. Ал М.Богданованын чыгармачылыгын архивдик материалдардын негизинде биринчилерден болуп системалуу түрдө иликтөө жүргүзгөн. Кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөгө арналган алгачкы эмгектердин бири тууралуу жазылган илимий иликтөө, биздин ишибизди бир топ жеңилдетип койгонун моюнга алуу менен бирге «Очерк» тууралуу айтылган айрым бир ойлорго тактоо, толуктоо киргизүү зарылдыгы бар.

Эмгектеги «Кыргыз эл акындары» аттуу бөлүмгө байланыштуу акындар чыгармачылыгынын кыргыз совет адабиятынын жаралышынын баштапкы өбөлгөлөрүнүн бири экенине атайы токтолууга туура келет. Себеби, чыгармачылык ишмердүүлүктөрүн Октябрь төңкөрүшүнө чейин эле баштап, совет доорунда уланткан бир катар эл акындары жаңы замандын артыкчылыктарын даңазалап ырдашып, совет адабиятынын алгачкы карлыгачтарынан болушкан. Мында алар өздөрүнүн жалындуу ырлары, күрөшчүл позициясы менен жаңыдан гана жаралып баштаган профессионал адабияттын идеялык багытынын такталышындагы ролу багытында алып караганда К.Рахматуллиндин кыргыз совет адабиятынын очеркинде (1943) эл акындарынын чыгармачылыгын совет адабиятына кошуп караганы биздин оюбузча толук логикалуу эле.

М.Богданова жаңы замандын жарчылары катары эл акындары Т.Сатылгановду, Тоголок Молдону, К.Акиевди Ы.Шайбековду, О.Бөлөбалаевди жана башкаларды атайт. Булардын ичинен Токтогул, Тоголок Молдо, Алымкул төкмөнүн чыгармачылыктарына атайын токтолуп, өзгөчө Токтогулдун ырлары

өзүнөн кийинки акындар үчүн чоң үлгү, чыгармачылыктарына азык болгонун атайын баса белгилеп өтөт.

М.И.Богданова Т.Сатылгановду «Кыргыз совет адабиятынын баштоочусу» катары карайт: («Жизнь Токтогула, – дейт, ал – протекала по рубеже двух эпох. Его творчество стала звеном, связавшим поэзию прошлых лет с поэзией, рожденной Октябрем. За ним справедливо утвердилась слава родоначальника киргизской советской литературы [48, 117-б.]. Ал советтик чындыкты алгачкылардан болуп элге жеткирген акын болуу менен Калык, Алымкул, Осмонкул сыяктуу акындарга чоң таасирин тийгизген. Токтогул Сатылгановдун совет бийлигинин алгачкы жылдарында биринчилерден болуп жаңы социалисттик турмушту, Октябрь революциясын, анын жетекчиси В.Ленинди ырдап чыкканы тарыхый чындык, бирок, бул кантсе да кыргыз профессионал адабиятынын башталышы эмес, ал Октябрдан мурун эле жаралып, жашаган акындар поэзиясынын совет доорундагы уланышы. Экинчиден, акындар чыгармачылыгы адабияттын теориясы жана тарыхында адабиятка кирбейт, ал фольклор-дун бир салаасы катарында каралып, эки өзгөчөлүктө жашайт. Биринчиси, эл акындарынын чыгармачылыгы (оозеки чыгармачылык), экинчиси жазгыч акындар (өз чыгармаларын кагазга түшүргөн сабаттуу акындар же кол жазма адабиятынын өкүлдөрү). Ал эми Совет адабияты деген түшүнүк Революциядан кийин пайда болуп өнүккөн жазма профессионал адабиятты камтыйт. Ошондуктан М.Богданованын Токтогулду «кыргыз совет адабиятынын баштоочусу» деп караган.

Бул тууралуу профессор А.Садыковдун көз карашы бир топ алгылыктуу. «Ал эми кыргыз элинин 1924-жылга чейин жазма адабияты болгон жок.Токтогул менен Тоголок Молдолорду биз кыргыз совет адабиятынын баштоочусу деп айтышыбыз керек эле, бирок практикада «адабиятынын» деп айтылып жүрөт. Мында эч кандай ката жок, анткени аталган акындарыбыздын чыгармалары кыргыз совет адабиятынын өнүгүшүнө багыт берди» [98, 18-б.].

Улуттук жазма адабиятыбыздын адепки пайда болуш процесси «Кыргыз жазма адабиятынын жаралышы жана өсүп-өнүгүшү» деген аталыштагы бөлүм-

дө чечмеленген. Совет өлкөсүндөгү 1937–38-жылдардагы репрессиянын таасириби, китепке жазма адабиятыбыздын Октябрь төңкөрүшүнөн кийинки алгачкы жети жыл ичиндеги үлгүлөрү, көркөм-чыгармачылык тажрыйбалары тууралуу эч сөз болгон эмес. Жазма адабияттын пайда болушунун алгачкы кыймылы 7–8-кылымга таандык Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен башталгандыгы бүгүн илимде такталып, моюнга алынган чындык болуп калды. Профессионал адабиятыбыздын жаралышын 1924-жылдын 7-ноябрынан баштоо М.Богданова «тарыхты» жазган мезгилде кандайдыр бир даражада чындык катары кабыл алынып калган эле. Ал дагы ушул фактыга негиздөө менен А.Токомбаевдин «Октябрдын келген кези» аттуу ырынын чыгышы менен «Кыргыз совет жазма адабиятынын тарыхы» башталат деп белгилейт: «Этим стихотворением Токомбаева и начинается история киргизской советской письменной литературы» [36, 126-б.]. Ошону менен бирге эле кыргыз совет жазма адабиятынын калыптанышуусуна жана өнүгүүсүнө улуттук маданият жана маалымат каражаттары өзгөчө таасир тийгизет. Бул мезгилде жазма адабияттын өнүгүүсүнө ошол учурда чыгып туруучу газета, журналдар: «Эркин-Тоо», «Ленинчил жаш», «Кыргызстан пионери» жана райондук газеталардын чыгып турушу да көмөк көрсөткөндөгөн окумуштуунун пикирине кошулууга болот. 1926-жылы Кыргызстан мамлекеттик басмаканасынан биринчи жолу кыргызча китеп басылып чыкты. Сабатсыздыкты жоюу иши колго алынып, араб тамгасынан латын алфавитине өтүү менен жазма адабияттын өнүгүүсүнө жакшы шарт түзүлдү. Газета, журналдарда атайын «адабий бет» ачылып, жаш акындардын ырлары басылып, өзүнчө жыйнактар чыга баштады. Алсак, А.Токомбаевдин «Ленин тууралуу» «Аялдар айнеги», «Эмгек гүлү» (1930) баштаган башка акындардын ыр китептери да чыга баштады [36, 127-б.]

Бул бөлүмдө кыргыздын алгачкы акын-жазуучуларынын адабият майданына келиши, алар жараткан көркөм чыгармалар жөнүндө маалымат берип, Молдогазы Токомбаевдин «Новая власть», Аалы Токомбаевдин «Расцвет», «Октябрь», М.Элебаевдин «Новая эпоха» ж.б. ырларын санап өтөт. Аталган акын-жазуучулардын адабий сабатсыздыкты акырындап жоюп, чеберчиликке

жетишүү аракеттери ишенимдүү иликтенген.

Көркөм чеберчиликтин татаал касиеттерин өздөштүрүүдө котормо өнөрүнүн мааниси жогору болгондугун белгилеп, М.Богданова бир катар чыгармаларды тизмелейт. Мисалы, Пушкиндин көптөгөн лирикалары, «Кавказ туткуну», «Цыгандар» поэмасы, ыр менен жазылган «Евгений Онегин» роман, Н.В.Гоголдун «Текшерүүчү», «Өлүк жандар» Л.Н.Тостойдун «Кавказ туткуну», «Хаджи Мурат», Д.Фурмановдун «Чапаев» менен «Козголоңу», Н.Островскийдин «Болот кантип курчуду», М.Шолоховдун «Көтөрүлгөн дыңы» (которгон У.Абдукаимов), грузин элинин улуу акыны Ш.Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыры» кыргызча басылып чыккан. Изилдөөчү: «Работа над переводами продолжается, здесь особенно выделяются переводы А. Осмонова и Касымбека Эшманбетова принесшие им заслуженную славу лучших переводчиков. Алыкул познакомил киргизского читателя с баснями Крылова и поэмой Руставели «Витязь в тигровой шкуре». Касымбек Эшманбетов проделал сложную работу по переводу произведений Шекспира «Гамлет» и «Отелло». Оба киргизских поэта в переводах искусно используют богатые изобразительные средства родного языка» [36, 132–133-б.].

Котормо ишине олуттуу киришүүнүн натыйжасында профессионал жазма адабияттын өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү маселеси колго алына баштаганы жогоруда айтылгандардан ачык көрүнүп турат. Мына ушул маселени М.Богданова эмгегинде жеткиликтүү ачып бере алган. Окумуштуу кыргыз адабиятында жаңы жанрлардын, поэмалардын, роман, драмалардын пайда боло баштагандыгы жөнүндө маалымат берет да, А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар», К.Баялиновдун «Ажар», М.Элебаевдин «Узак жолу» чыгармалары тууралуу кыскача маалымат берген. Кыргыз адабиятында биринчилерден болуп бөлөк элдин жашоо-турмушун чагылдырган чыгармалардын пайда боло баштагандыгы жөнүндө айтып, буга А.Токомбаевдин «Туткун Марат», «Днестрь терең деңизге куят» аттуу чыгармаларын маалымдаган. Кыргыз адабиятында алгачкы кыргыз сынчылары К.Рахматуллин, К.А.Убукеев, Ө.Жакишев, М.Дөгдүров ж.б. туурасындагы баалуу маалыматтарды айткан. Аларды

чыгармачылык жана теориялык маселелер кызыктырып, басма сөздө сын жана публицистикалык макалалар менен чыга башташкандыгын айтып алгачкы сынчылардын чыгармачылыгы тууралуу маалымат берген.

«Советтик Кыргызстандын акындары» деп аталган бөлүмдө ар бир профессионал акындын чыгармачылыгы өз-өзүнчө каралып өткөн. Алгач А.Токомбаевдин чыгармачылыгы талданат. Күндөлүк турмуштун жана революциялык өзгөрүүлөрдүн талаптарына ылайык ал мезгилдеги акындардын негизги темасы үгүт, чакырык мүнөзүндө болуп, чыгармаларында нукура көркөмдүк жетишпей жатса да, изилдөөчү А.Токомбаевдин алгачкы изденүүлөрүндөгү ийгиликтерин байкай алган. Жазуучунун жөндөм-шыгы таптык күрөштө чыңдалып курчуган. Акындын адепки үгүтчүл ырлары идеялык жагынан улам курчуп, байып турганын, аларда нукура лиризм менен реалдуулук жуурулушуп кеткенин изилдөөчү туура белгилеп, аны акындык чеберчиликтин бир белгиси катары көрсөткөн. «Акын чеберчилигин арттыруу менен катар өзүнүн жан-дүйнөсүнө жакын темаларды жүзөгө ашыруу үчүн жаңы жолдорду табууга умтулган» – дейт окумуштуу[36, 149-б.].

Ырасында эле акындын көп изденгендиги, бөтөнчө таланттуулугу «Октябрдын келген кези» ыры жарыялангандан кийин гана жылдар ичинде нукура профессионалдуулукка чейин өсүп жетилгенинен ачык көрүнөт. Бул мезгилде Ж.Турусбеков, Ж.Бөкөмбаев, К.Маликов, Т.Үмөталиев, А.Осмоновдор ыр жазууга жаңыдан гана аралашып баштаган жыйырманчы жылдардын аягы, отузунчу жылдарын башы ченде Аалы журтчулугубузга таланттуу чоң акын катары таанылып калган болучу. Айтылуу «Чалкар – менмин», «Кожоевге» сыяктуу саясий темадагы ырларында акын ошол өз заманынын суроо-талаптарына ылайык граждандык активдүү поэзияда туруп, жаңы замандын илгерлеши үчүн өз жанын курман кылууга даяр экенин жарыя кылат.

М.Богданова «Чалкар – менмин» деген ырына атайын токтолуп: «Аалы Токомбаевди кыргыз жазма поэзиясында саясий лириканын түзүүчүсү болуп эсептелинет» – деп баалаган [36,149–150-бб.]. М.Богданова, А.Токомбаевдин лирик, болгондо да ойчул акын экендигин, көпчүлүк чыгармалары философия-

лык духта жазылгандыгын айтып, акындын ушундай чыгармаларынын катарына «Сыр-Дарыя», «Эскерүүлөр», «Акындын түнү» аттуу ырларын мисал кылып чечмелеп берген. М.Богданова: «Инсан жана жаратылыш, адам жана анын тагдыры А.Токомбаевдин философиялык лирикасынын бөтөнчөлүгү болуп саналат»–дейт [36,151-б.]. М.Богданова А.Токомбаевдин алгачкы лирикаларына туура профессионалдык деңгээлде баа берген алгачкы изилдөөчүлөрдөн. А.Токомбаев чыгармалык жактан жетилип, поэзияда өзүнүн чечкиндүүлүгүн көрсөтүп, отузунчу жылдардын баш ченинде кыргыз профессионал акындарынын ичинен биринчилерден болуп ыр менен роман жазды. Романдын жетишкен жактары тууралуу төмөндөгүдөй пикирди айтат. 1. М.Богданова «Кандуу жылдар» романы тууралуу жазгандары өзүнчө кызыктуу, баалуу. «Романда жалаң эле адамдардын жеке тагдыры эмес, көтөрүлүш маалындагы жалпы коомдук бирикмелер жана көтөрүлүштүн түпкү негизи кызыктырат. Көтөрүлүш сценасы, анын басылышы жана куралсыз элди ырайымсыздык менен жазалоо абдан күчтүү берилген. Романда эпикалык баяндоо терең лиризм менен жуурулушкан» – дейт [36, 156-б.].

Романда айтылган ийгиликтүү жактарына катар эле кемчилдиктер да кездешерине токтолуп, аларга чыгармада «натурализм жетиштүү ал мисалы, элди жанчып жок кылуу, чет жерде темселеген качкындардын кыйналуусу чагылдырылган сценаларда даана көрүнөт. Басымдуу учурда акын өзү күбө болгон картиналар каармандарды далдаалап тургансыйт. Кээ бир жерде адамдардын ички дүйнөсүнүн ачылышы үстүртөн сүрөттөлүп калган. Кейипкерлердин реалисттик сүрөттөлүшү менен катар Токомбаев аларга эпостук мүнөз берип койгон. Бул айтылган кемчиликтер романдын биринчи бөлүмүнө тийиштүү» – деп, корутундулайт оюн автор. Романдын мүчүлүш жактары деп төмөндөгү көз карашын айтат. Себеби: биздин көз карашыбызда Кытайга баргандагы элдин кыргын-сүргүнүн жазуучу реалдуу баяндаган. Улуттук боштондук кыймыл болуп жатса, курал-жараксыз эл көтөрүлүштү ырайымсыз кыргын менен басууга жасаган аракетке чыдабай, Кытайга качкан, ал жактан жыргабай элдин кош эзилүүгө дуушар болушун реалдуу сүрөттөп

көрсөткөн. Ал окуяларды акындын айланып (айтпай) өтүшү эч мүмкүн эмес болучу. Бул туурасында А.Токомбаевдин чыгармаларын ар тараптуу изилдеген окумуштуу К.Артыкбаевдин пикирин эскерсек (же натуралисттик сүрөттөө дегенибиз – кыргынды ачык сүрөттөө деген пикирди, көз карашты билдирет деген оюн айтат. Бул маселе боюнча А.Токомбаев 1952-жылы 14-сентябрда (номер 219/8184) «Редакцияга кат» деген макаласында бул көз карашка жооп жазып, өзүнүн кээбиртүшүнбөй, туура эмес жазган жер-лерин мойнуна алган [102, 5-б.]. Акын чындыкты көрсөтүп туура жазган, эпостук мотиви колдонгон. Натуралисттик сүрөттөөнүн керексиз жагы, керектүү жагы да бар. М.Богданованын жогоруда айткан «натуралисттик сүрөттөөгө көп көңүл бурган» Акын ошол мезгилдин драмалык картинасын көз-карашын туура көрсөтө алган.

Романды талдоодо М.Богданова дагы бир оркойгон жаңылыштыкка жол берген. Жунуш чыгармада (цитата: «В образа Алымкула и его сына Джунуша, продолжающего дело отца»[36,157-б.] деген б.а. Жунуш Алымкулдун уулу делинет. Чыгармада Жунуш Алымкулдун уулу эмес эле, жакын досу. Кейпи, роман тууралуу пикир жазууда окумуштуу туура эмес маалыматтын таасиринде калган окшойт, ошол эле учурда кыргызча начар билген, же чыгарманын өзүн окуй алган эмес. Акындын чыгармаларынын котормосун: көбүнчө М.Тарловскийдин, Т.Шенгели, М.Жолондз, С.Обрадович жана С.Липкиндин котормолоруна таянган. М.Богданова кыргыз акындарынан А.Токомбаевге удаа эле М.Элебаевдин М.Токобаевдин, Ж.Бөкөнбаевдин, Ж.Турусбековдун, К.Маликовдун өмүр жолуна жана чыгармачылыктарына токтолгон. Акындардын жетишкен ийгиликтерин даңазалоого басым жасап, М.Токобаевдин «Турдунун өлүмү» поэмасына, Ж.Бөкөнбаевдин пейзаждык, философиялык лирикаларына талдоолор жүргүзөт. Арийне «Турдунун өлүмүнө» К.Рахматуллин да кайрылган (1943-ж.) Богданова Рахматуллинди кайталабай конкреттүү жеке өзүнүн оюн айткан. «Молдогазынын трагедиялуу поэмасы белгилүү деңгээлде мурдагы замана салтын улантат, бирок анда жапа чеккен каарман эл болсо, мында тагдыры типтүү Турдунун образы берилет [36, 163-б.].

Окумуштуунун бул пикирине толугу менен кошулууга болот. Себеби, ошол 1917-жылдагы мезгилдеги кыргыз жаш-жигиттеринин курсагы ач болгондуктан, байдын козу-коюн уурдап жеген жигиттин трагедиялуу тагдыры жалгыз Турдунун тагдыры эмес, типтүү кыргыз жигиттеринин тагдыры болгон десек жаңылбайбыз. Бул мезгилдеги кыргыз драматургиясына алгачкылардан болуп чыйыр жол салган Молдогазы Токобаевдин аялдардын азаптуу турмушун чагылдырган «Кайгылуу Какей» чыгармасы – деп баса көрсөткөн.

Кыргыз поэзиясында өзгөчө орунду ээлеген Жоомарт Бөкөнбаевдин «Көк жаңгак», «Аккуунун учушу», «Жашоо», «Карыянын сөзү», «Ой жүгүр-түү» аттуу пейзаждык, философиялык лирикаларына талдоолор жүргүзөт. Ошону менен катар акындын «Алтын кыз», музыкалык драмасы «Токтогул», «Семетей» пьесасы тууралуу маалыматтарды атап гана өткөн, эч кандай талдоолор жок. Ушуга катар эле Ж.Турусбековдун «Кызыл жоолук», «Кара көз», Т.Үмөталиев, К.Маликов, А.Токтомушевдерди атап, 30- жылдарда поэзия жанрында жаңы агым пайда болгон. Алардын катарына Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, Т.Үмөталиев, А.Осмонов, А.Токтомушевдер тургандыгы тууралуу кеп козгойт. Белгисиз акын Төлөн Шамшиевди лирик-акын катарында атап, Т.Үмөталиевдин «Айсулуу», А.Токтомушевдин «Какшаалдан кат», «Толубай» поэмаларынын сюжетине кыскача токтолуп, өз мезгилинде «Какшаалдан кат» поэмасы эл арасында кеңири белгилүү болгон жана аны жаштар жатка билген чыгарма болгондугун кабарлайт.

А.Осмоновдун «Толубай» поэмасынын сюжетин элдик оозеки чыгармачылыктын таасиринде жазылгандыгы тууралуу баалуу пикирин айткан. М.Богданова профессионал акындардын кийинки муунунун ичинен айрыкча Алыкул жөнүндө жазган пикирине токтолуп өтсөк: Кыргыз лирикасында Алыкул Осмоновго ардактуу орун таандык. Анын жаштар жөнүндөгү ырлары эң бир назик, жагымдуу сезимдерге чулганганын белгилей кетүү керек экенин, «Как многие поэты, он упорно работает над новыми формами киргизского стиха» М.Богданованын бул пикири анда кыргыз журтчулугу үчүн анчалык тааныла электе Алыкул акын туурасындагы объективдүү пикирлердин

алгачкылары болуп эсептелинет [36, 187-б.].

Изилдөөнүн «Советтик Кыргызстандын прозаиктери» деген бөлүмдө кыргыз прозасынын жай темпте өскөндүгүн, алгач очерк, чакан аңгеме жана газеталык материалдар проза жанрынын өнүгүшүнө мектеп болуп бергендигин туура баамдаган. Жаш кыргыз прозаиктери орус, казак, татар жазуучуларынын чыгармаларынан таалим алып, К.Баялиновдун «Ажар» повести жазылганын айтып: «1928 году Касымалы Баялинов написал повесть «Аджар». С этой повести начинается киргизская проза—деп жыйынтык чыгарган [36, 190-б.]. Негизинен кыргыз акын-жазуучулары орус адабиятынан таасир алгандыгы чындык, бирок Үркүндүн трагедиялуу окуялары акындардын негизги темаларынын бири болгондугун унутпашыбыз керек. Бул чыгарма кыргыз прозасынын өнүгүүсүнө өз салымын кошкон, адамдын ички ой толгоосун ачык айкын биринчи сүрөттөп чагылдырган чыгарма катары бааланат.

Негизинен М.Богданова мурдагы параграфтагы К.Рахматуллин сыяктуу эле башкы басымды чыгарманын кейиштүү баамына коёт. Окумуштуу адилет белгилегендей, «Ажар» повести кемчиликтерден куруу эмес эле дейт да: «Повесть «Аджар» не свободно от недостатков. Она по своему тону сентиментально» деген тыянакка келген [36, 194-б.]. Ооба, повесть өзүнүн тону боюнча сентименталдуу. Анын каарманынын өзү айрым учурда орус сентиментализми тарабынан түзүлгөн повесттердеги кыз кейипкерлерин эске салып, өтө эле сезимтал. К.Баялиновдун повестинин айрым жерлери схемалуу жана баяндоочулук мүнөздө, бирок «Ажардын» мыкты жактары анын мүчүлүштүктөрүн жууп кетет.

Бул жерде биринчи болуп прозада реалисттик пейзаж берилип, каармандын психологиясы, анын жашоосунун окуялары менен органикалык байланышта ачылган» деген пикирине негиздүү жана буга кошулууга болот [36, 194-б.]. М.Богданованын «тарыхында» кыргыз проза жанрында тарыхый темага көбүрөөк көңүл бурулуп, М.Элебаевдин «Узак жол» повести атап өтөт да, автор ал боюнча бирок пикир айтпайт.

Андан соң окумуштуу К.Жантөшевдин «Каныбек» романына токтолот.

К.Рахматуллин сыяктуу эле Богданова да романдын реалисттик чыгармага эмес, фольклорго, анын ичинен баатырдык эпоско көбүрөөк жакын экенине басым жасайт. Мында ал «Каныбекти» батыштын орто кылымдардагы рыцардык романдарына салыштырат. Ошону менен катар анын рыцардык романдардан айырмачылыгын: «Рыцардык романтиканын ордун социалдык романтика ээлейт, жомоктук фантастикага социалдык мотивдер келип кошулат, рыцардык романдагы каармандын «татына бийкечке» кызмат кылуусунун ордуна элге, жаркын, адилет жашоо үчүн күрөшкө кызмат кылуу керек» делет. Албетте романтиканын элементтери бар, мисалы Каныбектин дайыма эркиндик жөнүндө кыялдануусу. Мында окуя кызыктуу болуш үчүн Жантөшевдин аракети сезилип турат – деген ойдобуз. А.Токомбаевден «Даат», «Акылмандын жообу», «Күүнүн сыры» аттуу чыгармалары аталып, «Жараланган жүрөк» повести талданат, турмуштун реалдуу картинасынын чагылдырылышы айрым образдардын речтик мүнөздөмөлөрү, пейзаждын керемет көрүнүштөрү сыяктуу повестин ийгиликтерибелгиленүү менен катар эмгекте чыгарманын кемчиликтери боюнча сындар айтылат. «Повесттин мүчүлүш жактары аз эмес. Ал абдан эле кысылган, жайылып берилген эмес, конспект сымал. Окуялар бири-бири менен өтө тездикте алмашат. Повестте көптөгөн сюжеттик линиялар бар, бирок алар белгиленип гана коюлган, чындаса алардын ар бири өз алдынча баяндоо катары өнүгө алмак (Табылдынын тагдыры тууралуу баян, Өмүрбектин бактысыз сүйүүсү, Бектургандын жана анын балдарынын өз ара мамилелери ж.б.)» дейт [36, 204-б.]. Арийне, бул пикир «Жараланган жүрөк» повести тууралуу айтылган биринчи пикир. Ошондой болсо да чыгармага айтылган пикирдин объективдүү албетте, М.Богдановага окшогон чоң адбиятчынын пикирин автор эске албай коюшу мүмкүн эмес. Жазуучунун кийинки чыгармачылык жолунда аталган сынчыл көз караш сөзсүз автор тарабынан эске алынган жана ал анын жазуучулук чеберчилигинин өсүшүнө оң таасирин тийгизген.

Эмгекте Т.Сыдыкбеков прозада биринчилерден болуп роман жанрынын баштоочусу деп белгиленип, автордун «Кең-Суу» романы талдоого алынат. М.Богданова бул чыгармасын жазуучу 1940-жылы жазган деп берет [36, 205-

б.]. Чынында, андай эмес, романдын биринчи китеби 1933-жылы жазылып бүтүп, 1937-жылы басылып чыккан. Ал эми экинчи китеби 1938-жылы жарык көрөт. Адабиятчы «Кең-Суунун» 1940-жылы бир аз оңдолуп жарык көргөн варианты менен гана тааныш болсо керек деген ой туулат. Ооба, М. Богданова изилдөөсүндө романдын оңдолуп экинчи басылганын көңүлгө алган көрүнөт. К.Рахматуллин сыяктуу эле М. Богданова да калемгер бул чыгармасын М.Шолоховдун «Көтөрүлгөн дың» романынын түздөн-түз таасири астында жараткан деп эсептейт [36,112-б.]. Ошондой эле анын «Ыйманбай – Шолоховдун аталган романындагы Митяйдын прообразы, бирок Сыдыкбековдун каарманында кыргыз элинин бөтөнчөлүктөрү сиңирилген» деген. Ошентип, М.Богданова бул маселе ага чейинки айтылган Рах-матуллинди кайталоо менен чектелген. Бирок, да «Кең Суу» романындагы кыргыз элинин реалдуу турмушун көркөм чагылдырууда, жаңы коомдук түзүлүшкө туш болгон кыргыз адамынын психологиясын сүрөттөөдө, чыгар-манын сюжеттик-композициялык курулушун түзүүдө Т.Сыдыкбеков чебер-чиликке байланышкан көптөгөн кемчилдиктерге жол бергендигин профес-сионал сынчы, адабиятчы адабиятчы катары өтө таасын, так белгилеген. М.Богданованын жогорудагы пикири бир эле Т.Сыдыкбековго тиешелүү кемчилдик эмес, 30–40-жылдардагы проза айдыңында күч сынаган алгачкы кыргыз жазуучуларына мүнөздүү кемчилик болгон. Демек изилдөөчүнүн сынчыл көз карашы кыргыз жазуучуларына учурунда берилген эстетикалык бир чоң сабак болгону түшүнүктүү.

Жазуучунун «Темир» романында болсо, «баяндоонун борборунда окуялардын катышуучусунун өзү – адам турат. Анын ички дүйнөсү, психологиялык толгонуулары жазуучунун көңүлүн өзүнө бурат» [36, 209-б.]. Ырасында да Сыдыкбековдун социалдык маселелерди кыйла так, ишенимдүү чагылдыруусу мына ушул чыгармасынан башталат. Турмуштагы жаңы өзгөрүүлөргө карата элдин күчү жана эрки романда толук баалуу чагылдырылган. Адабиятчылар «Темир» романы Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгында форманы өнүктүрүүдөгү алдыга ташталган бир кадам катары да кароого болот дешет. Дегинкиси,

«Темир» романы боюнча алгачкы алгылыктуу пикир мына ушу М.Богдановага таандык. Жазуучунун үчүнчү романы – «Биздин замандын кишилерин» М. Богданова, Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгындагы өсүш, өзүнүн чеберчилигин арттыруудагы чоң иш катары баалайт. Бирок негедир изилдөөчү романга кеңири талдоо. Мунун себеби: изилдөөчү романга эмгектин кийинки «Кыргыз адабияты Улуу Ата Мекендик согуш күндөрүндө» аттуу бөлүмүндө токтолгондуктан болсо керек. Очерк китеп «Кыргыз адабияты Улуу Ата Мекендик согуш күндөрүндө» аттуу бөлүм менен жыйынтыкталат. Бул жылдары кыргыз акын-жазуучуларынын калеминен жаралган чыгармалардын тематикасы согуш темасына багытталып, патриоттук духтагы чакырык, үндөө, Ата Мекенди коргоо темасына арналган: А.Токомбаев «Манастын жердеши», «Эртең менен-ки жолугушуу», очерктери «Тянь-Шандык чалгынчы», «Согуш күндөрүндө», Ж.Бөкөнбаевдин «Ооба, мен кыргыз», К.Маликовдун «Патриоттор», «Ленин-град согуш күндөрүндө» аттуу очерки, Т.Үмөталиевдин согуш темасына арналган ырларынан тышкары согуш темасында жазылган Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романын талдоого алынган.

Ошол эле учурда «Биздин замандын кишилеринин» жетишкен ийгиликтери гана эмес, айрым мүчүлүш жактары да ачык айтылганы дароо баамга урунат. Алсак, изилдөөчү романда «жаштар бүдөмүк, схемалуу сүрөттөлүп калганын» көрсөтөт: «Романчынын жол берген катачылыктарынын бири мына ушунда болсо керек. А чынында турмушту өзгөртүп жана калыптандыра турган күч улгайган адамдар эмес, жаштар жана жашы ортолоп калгандар эмеспи». Ошондой эле «кыргыз элинин салтын көрсөтүүдө жазуучу өтө эле ашыкча кетип калган» деп белгилейт [36, 254–257-бб.]. Албетте, буга окшогон кемчиликтер романдын жалпы жогорку нарк-баасын төмөндөтө алган эмес. Канткен күндө да «Биздин замандын кишилери» – кыргыз профессионал жазма адабиятында СССРдин Мамлекеттик сыйлыгына биринчи татыган чыгарма. Роман кыргыз эли үчүн мына ушунусу менен баалуу.

Кийинки бөлүм «Кыргыз совет драматургиясы» деп аталат. Жаңы көз жарган кыргыз театрынын репертуарындагы биринчи кыргыз пьесалары катары

изилдөөчү М.Токобаевдин «Кайгылуу Какейин», «Калыйпасын» көрсөтөт. Анан барып К.Жантөшевдин «Карачачы» аталат. Эмгекте калыс белгиленгендей, «бул алгачкы пьесалар үгүт чакырык маанайында. Албетте, бул пьесалар кыргыз драматургиясындагы алгачкы саамалык тажрыйбалардан болгонун эске алсак, андай мүчүлүштүктөрдүн орун алышы толук мыйзам-ченемдүү экени анык.

Изилдөөдө К.Тыныстановдун «Академия кечелеринин» коюлушу тууралуу пикир андагы сталиндик замандын коомдук-саясий атмосферасына ылайык бир жактуу, негизинен каралоо маанисинде. Муну менен катар «Кечелерди» жокко чыгарууда айрым аша чабуулар да болуп кеткенин окумуштуу адилет белгилеп кетет. Бул боюнча «Правда» газетасына чыккан Кыргыз обкомунун атайын токтомунун негизинде чыгарманын эч жерде коюлбай, алынып салынгандыгы айтылат. Бул пьесалар циклине каршы «чоң казаттын» демилгечилеринин айтканына ишенсек, элибиздин туу тутаар сыймыгы, идеал каарманы Манас да карапайым элди эзген тап душмандарынын бири сыяктуудай. Мындай аша чабуулардын өзүнөн-өзү ашкереленип жоюлушу үчүн белгилүү бир убакыт керек болду. Адабиятчы К.Даутовдун «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» аттуу эмгегинде К. Тыныстановдун «Академия кечелеринин» тегерегиндеги талкууга кеңири токтолуп А.Токомбаевдин «Академия кечеси тууралуу» (1932.16.02), «Академия кечесинин тыянагы» (1932.6.03) деген макалаларын, жогорку илимий-теориялык деңгээлде иликтеген: «Адабий сынга мунун кайнаса каны, ызгытса чаңы да кошулбайт. Автордун Касым Тыныстановду минтип «ыйлатканы», чындыкка бир дал келбеген кызылдай шыгыраган калп, караандай жалаа, жоктон барды таап жамандоо, акынды атайылап күнөөгө батырыш үчүн ойлоп табылган амал. Болбосо, күч менен мойнуна түшпөс коңгуроо тагып, бетине өчпөс көө шыбап коюп, моралдык жактан ындынын өчүрүп, граждандык, жазуучулук, илимпоздук укугун алсыздантып келип өзүнүн көптөн көздөгөн бир мүдөөсүнө жетүүгө жасалган иш аракет деп гана түшүнүп, баалоого тийишпиз. Ал чындыкты бүгүн болбосо, баары бир эртең тарых көтөрүп чыгат...» деп

жыйынтыктаган [44,499-б.].

Кыргыз драматургиясынын алгачкы ийгиликтери катары М.Богданова К.Эшмамбетовдун «Саринжисин», ошондой эле Т.Саманчиндин 1937–38-жылдары драмалык чыгармаларга карата уюшулган конкурста баш байгени алган «Берметтин уулдары» пьесасын атайт. Айтмакчы, драматургия тарыхында К.Эшмамбетовдун аталган пьесасы дайым үзгүлтүксүз эскерилет да, ошол эле учурда «Берметтин уулдары» тууралуу эч сөз козголбой келет. Кейпи, мында Саманчиндин сталиндик репрессияга кабылыш фактысы өз кесепетин тийгизген көрүнөт же ал тууралуу талдоодон тайсалдаган.

Буларга удаа эле Ж.Бөкөнбаевдин «Алтын кыз», «Токтогул», элдик эпостун негизинде жазылган «Семетей» пьесасы, Ж.Турусбеков, К.Маликовдор менен биргелешип жазган «Айчүрөк» операсынын либреттосу, Ж.Турусбековдун «Ажал ордуна» музыкалуу драмасы тууралуу сөз жүрөт. Бул чыгармаларды окумуштуу жаш кыргыз жазуучуларынын драмалык жана көркөмдүк чеберчиликти өздөштүрүүдөгү чоң ийгилиги катары баалаган [36, 220-б.].

1939-жылы Москвада болуп өткөн Кыргыз искусствосунун декадасында кыргыз музыка искусствосунда жана драматургиясында жетишкен ийгиликтери үчүн орден, медалдар менен сыйлангандыгын баса белгилеген. Согуш жылдары жазылган драмалардан А.Токомбаевдин «Ант», Жантөшев менен Сарбагышевдин «Азаматтар», Айдаркулов менен А.Осмоновдун «Чолпонбай» пьесалары эскерилет.

Белгилүү адабиятчы-окумуштуу Б.Керимжанованын «Кыргыз совет адабияты XXV жылда» аттуу эмгеги [70,179-б.] эле. Аталган эмгек бир караганда илимий доклад түрүндө даярдалган адабий очерк катары таасир калтырат. Жалпы көлөмдүн бештен бир бөлүгүн камтыган биринчи пункт негизги маселеге киришүү сыяктуудай. Мында ошол доордун коомдук-саясий талаптарына ылайык, алгач албан жеңиштерге, жаркын келечекке карай баштап келаткан коммунисттер партиясына, улуу көсөмдөр Ленинге жана Сталинге терең ыраазылык айтылат. Эмгекте А.Токомбаевдин «Эркин Тоонун» биринчи

санына жарыяланган «Октябрдын келген кези» ырына чейинки жазма адабиятыбыздын үлгүлөрү, алардын авторлору тууралуу жарытылуу деле маалымат жок. Ырас, адабияттагы тап күрөшү жөнүндө сөз болгондо, кыргыз-акын жазуучуларынын алардын чыгармалары кыскача гана учкай эскерилгени, андан да келишкис позицияда бир жактуу кескин каралоо орун алганы байкалат. Мында К.Тыныстанов менен катар 37-жылдын капшабына кокусунан кабылган С.Карачевдин да ысымы аталат [70, 32–33-бб.] Изилдөө 1924-жылдан тартып жазып баштаган А.Токомбаев, М.Элебаев, М.Токобаев, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков сындуу жаш пролетарчыл акын-жазуучулардын чыгармачылыктарын даңазалоо, пропагандалоо менен чектелгенин атайын белгилей кетмекчибиз.

Китепченин 30-жылдарга арналган бөлүмү кыргыз профессионал жазма адабиятынын андан аркы ийгиликтери, улам алдыга ишенимдүү илгерилей башташы көрсөтүлгөн. Сталиндик доордо жаралган эмгек болгону үчүнбү, бул бөлүм да ошол 30-жылдарда адабияттагы өзүнүн апогейине жетип турган «жат элементтерге» каршы күрөшүү компаниясын бир жактуу чагылдыруудан тышкары калган эмес. Б.Керимжанованын андагы жазма адабиятыбыздын адепки муунун каралоо үчүн келтирген каршы аргументтери негизинен К.Рахматуллин менен М.Богданованын жазгандарын кайталайт [70, 33–39-бб.]. Ал мезгилдин дагы бир олуттуу саясий компаниясы катары «Академия кечелерине» урулган соккуну кароого болот. Эмгекте пьесалар циклине «кыргыз элинин Совет бийлигинин тушундагы турмушун көрсөтүмүш болуп, чындыгында элдин өткөн доордогу турмушун бай-кедейге бөлүнбөстөн баары бирдей даражада «жыргалчылык» турмушта жашагандай кылып көрсөтүүгө аракет кылышкан. Ал эми советтик доордогу турмушту күнү-түнү эмгекте-нүүдөн тыным албай, кайгылуу турмушта жашап жаткандай кылып сүрөттөшкөн» дейт [70, 30–31-бб.].

Албетте, «Академия кечелери» тууралуу мындай пикир курулай жалаа экени, бир жактуулугу Б.Керимжанованын ал пьесалар цикли менен жакындан

тааныштыгына күмөн туудулары мына бүгүн ачык болуп отурат. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарынын адабиятына арналган, бөлүмдө мында кыргыз адабиятынын ошол мезгилдеги жетишкен ийгиликтери, көркөм фактылар ирети менен бирден саналып өтөт.

Айтмакчы, Б. Керимжановага чейинки кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эки эмгектин экөөсү тең кыргыз адабиятынын байыркыдан берки тарыхын болушунча толук чагылдыруу максатын көздөгөн изилдөөлөрдөн. Ал эми бизди көбүнчөсү ХХ кылымдын 20-жылдарынан берки, учурунда «кыргыз совет адабияты» деп аталган профессионал жазма адабият кызыктырат. Демек, ансыз да чектелген көлөмдүн орчундуу бөлүгү адабиятыбыздын мына ошол өткөндөгүсүн чагылдырып берүүгө жумшалып, ал эми Чыгыштын жана Батыштын небактан бери келаткан бай көркөм салттарын чыгармачылык менен өздөштүрүп, ишенимдүү түрдө бутуна туруп келаткан профессионал жаш жазма адабиятыбызды ар тараптуу, терең ачууга мүмкүнчүлүк такыр эле жетишпей калган сыяктуу туюлат. Мына ушул жагдайдан алып караганда, Бүбүй Керимжанованын бул «Кыргыз совет адабияты XXV жылда» аттуу эмгеги кыргыз профессионал адабиятынын системалуу түрдө ар тараптуу, терең изилдениши үчүн арымдын кенен болушуна шарт түзгөн болучу. Мында ал кыргыз жазма адабиятынын туңгуч гезитибиз «Эркин-Тоо» чыгып баштаган 1924-жылдын 7-ноябрынан 1950-жылга чейинки убакыт аралыгында жаралып, акырындап кемелине келип, гүлдөп өнүгүүгө карай багыт алганын билиминин, интеллектуалдык мүмкүнчүлүгүнүн жетишинче жалпылап ачып берүү аракетинде болгону көрүнүп турат. Өкүнүчтүүсү, изилдөө кыргыздын улуттук профессионал поэзиясынын өзүнчө бир кайталангыс керемет көрүнүшү, таланттуу классик, гений акын Алыкул Осмонов дүйнөдөн кайткандан кийин жарык көрсө да, эмнегедир эмгекте ал тууралуу маалымат дээрлик жок, көз жаздымда калтырылган.

Жыйынтыгында айтаарыбыз, М. Богданованын «Киргизская литература» (1947) аталышындагы орус тилинде жарык көргөн китебинин биздин оюбузча аткарган кызматы абдан чоң, анткени 1-жолу кыргыз адабиятынын башатын,

калыптанып өнүгүш тарыхын орус тили аркылуу СССР мезгилиндеги көп улуттуу калктарга тааныштырган М.Богданова К. Рахматуллинден да илимий даярдыгы бийик, көп улуттуу совет адабиятынын тарыхынан кабары бар окумуштуу болгондуктан, тарыхты жазуунун масштабын кенен алганын байкадык. Ал кыргыз элинин бай оозеки чыгармачылыгынан кабар берип, учкай болсо да ал тууралуу токтолуп, системалаштырууга аракет кылган. М.Богданованын «Кыргызская литература» (1947-ж.) эмгеги улуттук кыргыз адабиятынын өнүгүүсүнүн тарыхый этаптарына кыскача мүнөздөмө берип, өсүп келе жаткан акын-жазуучулардын чыгармаларын толук иликтеген жана ал чыгармалардын идеялык-тематикалык багытын тактоо менен ар биринин ийгиликтерин жеке өзгөчөлүктөрүнө токтолуп баа берген.

М. Богданованын бул эмгеги өз учурунда жалпы коомчулук тарабынан кызуу кабыл алынып, эмгекти талкууга алган макалалар жаралган. Окумуштуу Б. Керимжанованын «Кыргыз совет адабияты XXV жылда» деген эмгегинде кыргыз жазма профессионал көркөм сөз өнөрүнүн 1924-жылдан 1950-жылга чейинки өнүгүшүнүн адабий фактыларын далилдүү маалыматтар менен толуктап 25 жыл ичиндеги кыргыз адабиятынын өсүп-өнүгүү тарыхын жалпы жыйынтыктап жазган. Ушул жылдардагы адабият майданына келген акын-жазуучулардын чыгармаларынын ийгилик кемчилдиктерин иликтөөгө алган.

**КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫН ИЛИМИЙ НЕГИЗДЕ
ИЗИЛДӨӨНҮН 60–70-ЖЫЛДАРДАГЫ ӨНҮГҮШҮ:
КӨП ТАРМАКТУУЛУК ЖАНА КОНЦЕПТУАЛДУУЛУК**

**3.1. 60–80-жылдарындагы адабий процессти изилдөөдөгү оң, терс
көрүнүштөр**

**3.2 «Кыргыз адабиятынын тарыхынын окуу китептеринде берилиши»
деп аталат.**

Илимий ишти жазууда салыштырма ыкмасы тандалып алынды. Мында алгач адабий процесстин негизги багыттарынын 60–70-жылдардагы илимий изилдөөлөрдөгү обзордук иликтөөлөрдө чагылдыруу маселелери каралды. Андан кийин кыргыз адабиятынын окуу китептеринде адабий портреттик бөлүмдөрдүн жалпылыктары жана айырмачылыктары тууралуу маалыматтар берилет.

**3.1. 60–70-жылдарындагы адабий процессти изилдөөдөгү оң, терс
көрүнүштөр**

XX кылымдын 60–80-жылдары улуттук адабият таануу илимибизде адабияттын тарыхы иликтенип, реалдуу картинасы даана тартылып, илимий-теориялык алкакта анализге алынып, анын ийгилиги жана мүчүлүштүктөрү айкындалып калган учур. Ырас эле элүүнчү жылдардын экинчи жарымынан тартып кыргыз адабий сыны менен адабият таануусунда бир кыйла нормалдуу чыгармачылык атмосфера түзүлүп, көркөм чыгармачылыктын спецификалык өзгөчөлүктөрүнө теориялык жана практикалык жактан андап билүүгө жакшы мүмкүнчүлүктөр ачылды. Буга чейин өкүм сүрүп келген вульгаризатордук пландагы сындын илеби кайтты. «Согуштан кийин активдүү түрдө башталган конкреттүү чыгармаларга, жеке жазуучулардын чыгармачылыгына объективдүү баа берүү аракетине кайрадан кызыгуу жанданып, дүркүрөп өнүгүү жолуна түштү» – деп белгилейт адабиятчы К.Артыкбаев аталган мезгилдерде баасын

берген [9, 159-б.] Бул жандануу бир жагынан кыргыз адабият таануу илимине билимдүү жаңы кадрлардын келишине байланыштуу болгон. Атайы темалар иликтенип, түйүндүү маселелерди чечкен эмгектерди жазуу системалуу түрдө колго алына баштаган. А.Токомбаевдин, А.Осмоновдун поэзияларын, Ш.Үмөталиев, Ж. Бөкөнбаевдин чыгармачылыгын, Б. Керимжанова, Т. Сыдыкбековдун романдарын жана кыргыз прозасын К. Асаналиев, М. Элебаевдин чыгармачылыгын Б. Маленов иликтешип, өз изилдөөлөрүнүн негизинде монографияларды жарыкка чыгарышты. Адабият таануу боюнча алгачкы монографиялык эмгектер катары Б. Керимжанованын «Ж.Бөкөмбаевдин чыгармачылык жолу» (1950), Ж.Таштемировдун «Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу» (1956), «Барпы Алыкулов» (1957), Ш.Үмөталиевдин «А.Токомбаев» (1958), «А.Осмонов» (1958), К. Асаналиевдин «Т.Сыдыкбековдун романдары» (1956), Р.Кыдырбаева «Лирика А. Осмонова (1957). А. Садыков «А. Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана новаторлук» (1962), «Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы» (1969), К.Асаналиев «Кыргыз совет прозасынын очерки» (1-бөлүм 1957, 2-бөлүм 1960), С.Байкожоевдин «Жазгыч акындар» (1959), М. Борбугуловдун «Кыргыз драматургиясынын өсүү жолу» (1958), К. Рысалиевдин «Кыргыз ырларынын түзүлүшү» (1965), К. Бобуловдун «Кыргыз прозасында реализмди өнүктүрүүнүн жолдору» (1969), М.Тойбаевдин «Время, человек, драма» (1970) ж.б. көрсөтсөк болот. Албетте, аталган илимий изилдөөлөрдүн бирдей деңгээлде жазылбагандыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошондой болсо да, 50-жылдардын 2-жарымында жана 60-жылдары кыргыз адабият таануу илиминин мурдагы караганда таптакыр жаңы баскычка көтөрүлгөндүгүн, адабиятчылардын бараандуу отрядынын түзүлгөндүгүн жогорку тизмеден ачык көрүүгө болот. Бул жылдары адабият таануубуздун теориялык деңгээлинин мурда болуп көрбөгөндөй жаңы бийиктикке көтөрүлгөндүгү жогорку эмгектердин көпчүлүгүнөн даана байкалган.

Коомдук ой-сезимдин тигил же бул көрүнүшүнө жапырт кызыгуу качан гана элдин рухий жашоосунда ага чындап кайрылуу зарылчылыгы пайда

болгондо жаралат жана ал өз мезгилинин зарыл талабынан келип чыгат. Андыктан тарыхый-социалдык, саясий-маданий жагдайларыбызга байланышкан айрым бир кечиктирилгис актуалдуу маселелерди чечүүгө киришүү аракети кээ бир адамдардын жекече каалоолору менен керт башынын кызыкчылыктарынан жасалып жаткан иш катары каралууга тийиш эмес. Бул маселени автордун ички муктаждыгы, коомдун зарылчылыгы, учурдагы жалпы процессте көрүнгөн кайсы бир өксүктү толтуруу үчүн башталган далаалат экен деп түшүнүү керек. 20–50-жылдардагы адабий процесстеги өзгөчөлүктү согуштан кийинки адабиятыбыздан өнүгүшүнүн кээ бир жагдайларын жыйынтыктоонун өзүнчө бир чакан милдетин 1960-жылы жарыкка чыккан автордук коллектив тарабынан жазылган «Кыргыз совет адабиятынын очерки» улантып изилдеди.

Эмгек – адабиятыбыздын кырк жылдан ашуун мезгилиндеги кыргыз адабиятыбыздын тарыхына арналган алгачкы китеп. Китепти жазууда Кыргыз академиясынын тил жана адабият институтунун кызматкерлери эмгектенген. Бул эмгек өз мезгилинде аз да болсо чоң милдет аткара алды десек болот. Кыргыз адабияттаануу илиминин басып өткөн жолунда топтолгон бай тажрыйбалардын, баалуу жыйынтыктардын айрым бир фактылары бул коллективдүү эмгекте камтылган. Китеп тил, адабият институтунун көп жылдык эмгегинин жыйындысы катары өз учурунда адабий турмушубуздагы орчундуу окуя сыяктуу кабыл алынган.

Чынында эле толук болбосо да, кыргыз адабиятынын жаралыш, калыптаныш, өнүгүш процессинен кабар берген жыйынтыктоочу бул эмгек окурмандарга элибиздин кыргыз адабиятынын алгачкы изилденген тарыхы менен таанышууга, аз болсо да маалымат алууга мүмкүнчүлүк берди. «Очерк» өзгөчө жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн бир топ пайдалуу материалдарды камтыйт. Кыргыз совет жазма адабиятынын тарыхын биринчилерден болуп иликтеп жалпылоого аракеттенген авторлордун бири Б.Керимжанова экени белгилүү. Биз сөз кылып жаткан эмгектин негизги бөлүктөрү да Б.Керимжанова тарабынан жазылган. Тактап айтканда, советтик кыргыз

адабиятынын жаралганынан тартып, Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки мезгилине чейинки өсүш жолун жана К.Баялинов, Ж.Бөкөнбаев, К.Маликов жөнүндөгү портреттик бөлүмдөрдү жазган. «Кириш сөз» жана «Корутуну» ушул автор тарабынан аткарылган. Андан тышкары К.Асаналиев, Ж.Таштемиров, Б.Маленов, З.Мамытбеков, Д.Сулайманов, Ш.Бейшеналиев сыяктуу адабиятчылар катышкан. Китептин структурасы советтик адабият илиминде жана адабият боюнча окуу китептеринде бекемделип калган салтты жолдойт; ал киришүүдөн, кыргыз совет адабиятынын өнүгүш этаптарына арналган обзорлордон (коомдук-саясий, маданий жана адабий кырдаалдарды кыскача мүнөздөлгөндөн кийин адабий жанрларга – поэзияга, прозага, драматургияга жалпылап обзор берилет), белгилүү 23 акын жазуучунун өмүр жолун, чыгармачылыгын сыпаттаган монографиялык портреттерден жана корутундудан турат. Киришүүдө кыргыз совет адабиятынын жаралышы жана калыптанышы, кыргыз адабият таануу илиминдеги жетишкендиктер, кемчилдиктери тууралуу сөз болот. Андан кийин кыргыз совет адабиятынын тарыхы төмөнкүдөй мезгилдер боюнча мезгилдештирилип каралат:

1. Кыргыз совет адабияты совет бийлигинин башталыш жылдарында (1917–1929).

- 1) Поэзия
- 2) Драматургия

2. Кыргыз совет адабияты согушка чейинки беш жылдыктар мезгилинде (1930–1940).

- 1) Проза
- 2) Драматургия
- 3) Поэзия

3. Кыргыз совет адабияты Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде (1941–1945).

- 1) Поэзия
- 2) Драматургия
- 3) Проза

4. Кыргыз совет адабияты согуштан кийинки мезгилинде.

1) Поэзия

2) Проза

3) Драматургия

4) Балдар адабияты

5. Адабий сын

«Очерктеги» мезгилдештирүүнү адабиятчы Б.Керимжанова советтик коомдун өнүгүшүндөгү басып өткөн жолуна ылайыктап мезгилдештирип бөлгөндүгү көрүнүп турат [76,117-б.]. Негизинен ал туура. Советтер Союзунун тушунда анын көп улуттуу адабияты жалпы жонунан өнүгүүнүн мыйзам-ченемдүү бирдей жолун басып өттү. Ошондуктан аны бирдиктүү адабий процесс катары кароо зарыл. Бирок, адабиятты мезгилдештирүүдө советтик коомдун өнүгүүсүн эске алуу менен бирге, мамлекетибиздин өсүш өзгөчөлүктөрүн да эч убакта көз жаздымында калтырбашыбыз керек. Адабият тарыхын болсо, аны аныктоочу ушу коомдук өнүгүү менен жарыштыра карап, жалпы союздук адабияттан улуттук адабиятка жана тескерисинче, улуттук адабияттан жалпы союздук адабиятка өтүп отуруп, алардын ар бирөөнүн өзүнчө өзгөчөлүктөрү болсо да, жалпы жонунан негизги бир процесстеги байланыш катарында изилдегенде гана туура кабыл алынат. Бул принципти колдонгондо китептин авторлору турмуш чындыгынан да четтемек эмес. Советтик адабияттагы ар бир улуттук адабият анын курамдык бир бөлүгү катары киргендиги белгилүү. Бирок, ошону менен бирге, ал өзүнүн улуттук өзгөчөлүгүн, спецификалык, белгилерин жоготкон эмес. Демек, адабиятыбызда мезгилдештирүүдө бул дагы негизги орунду алыш керек деген ойдобуз. Жогоркудай мезгилдештирүү болсо, мындай принципке толук жооп бербейт.

Анткени, анда кыргыз адабиятынын өнүгүү жолунун спецификалары эске алынган эмес. Кыргызстандын өнүгүшүнүн кээ бир бөтөнчүлүктөрү да четтеп өтүлгөн. Кыргыз адабиятынын өнүгүшүнүн негизги бөтөнчөлүктөрү болсо, республикабыздын өнүгүшүнүн өзгөчөлүгү менен шартталган. «Очеркти» жазууда да ушуну эсепке салуу зарыл эле. Бирок, тилекке каршы бул маселе

эске алынбаган. Кыргыз совет адабиятынын өнүгүшүн кээ бир багыттарын автор жалпы эле советтик коомдун өнүгүшү менен барабар коюп караган.

Мына ушул «Очерк» тууралуу 1961-жылы кыргыз адабият таануусунда өзгөчө резонанс жараткан талкуу өткөн. Ага ошол мезгилде адабиятка кызыккан жазуучу акын, сынчылардын бир тобу катышып, өздөрүнүн сын пикирлерин айтышкан. Көрүнүктүү сынчы Ш.Үмөталиевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы ушундайбы?» [124, 94–104-б.] деп аталган макаласында сынчынын обзордук бөлүмдөгү мезгилдештирүүгө карата айтылган көзкарашы төмөндөгүчө: «Мисалга бул мезгилдештирүүнүн биринчисин алып карайлы: Бул 1917–1929-жылдар. Автор эмнеге негиздеп адабиятыбыздын алгачкы кезин бул жылдар менен чектеген. Албетте, мында бир гана жооп бар. Анткени, 1929-жылдан тартып беш жылдыктар башталган. Бирок, адабияттын да искусство катары өзгөчөлүктөрү бар эмеспи. 1929-жылдан баштап кыргыз адабиятында кандай олуттуу өзгөрүштөр болду. Адабиятыбыз бар болгону тематика жагынан гана байыды. Беш жылдыктарга байланыштуу ырлар жазыла баштады. Андай болсо жогоркуну эмне менен далилдөөгө болот? Ал механикалык бөлүштүрүү болуп калган» [124, 95-б.] деген пикири негизинен туура. Ал мезгилде атайын беш жылдык пландарды ишке ашыруу боюнча буйруктар аткарылып, ошол пландын негизинде жазуучулар да чыгармала-рынын тематикасын, идеясын да багыттаган.

Адабиятчы Ш.Үмөталиевдин айтылган пикиринде негиз болгон. Албетте, «очеркте» адабияттын калыптануу этабын 1929-жыл менен чектөө реалдуу чындыкка толук жооп бербейт. Китепте ал орус совет адабиятынын тарыхында мезгилдештирүү менен үндөшүү сезилип турат. Ал эми орус элинин адабиятынын совет мезгилиндеги өсүш тарыхын формалдуу түрдө кыргыз кыртышына алып келүү чындыктан четтөөгө алып келер эле. Себеби, кыргыз совет адабиятында орус элинин адабиятындай таяна турган бай жазма традициясы, реалисттик адабияттын салты болбогон. Бул адабиятыбыздын калыптануу мезгилинде сөзсүз кыйынчылыктарды туугузбай койбогону белгилүү. Адабияттын өсүш тарыхын изилдеген учурда таза тарыхый жагына

карап пикир айтпастан, эстетикалык жагына да айрыкча көңүл буруу жагы талап кылынат. Көркөм адабияттын ушул эки касиетин бирге алып изилдегенде гана чыныгы, туура пикир келип чыкмак.

Жыйырманчы жылдар кыргыз совет адабиятында оозеки жана жазма адабияттын айкалыш гана мезгили болду. Чындыгында. 1929-жылга чейин кыргыз совет адабияты толук бойдон калыптанып бүтүп, өзүнүн кеңири өнүгүү жолуна түшө элек болучу.

Кыргыз адабиятынын тарыхын этапташтыруудагы ушундай көз караштарга карата адабиятчы Е.К.Озмитель мындай деп жазат: «Искусство, литература, как уже писалось ранее, обладают свойством относительно самостоятельного развития. Набрасывать на них, как на стаю сельди, сеть обнаруживаемых или выстраиваемых законов социально-экономического развития, малоперспективно. Это ведет к одному-литературные факты по необходимости начинают интерпретироваться прежде всего в качестве иллюстраций к социально-экономическим процессом, спекулятивным политическим декларациям небольших временных отрезков» [90, 218-б.] делген эн туура пикир. Убагында бул эмгектин тегерегиндеги талкууга үн кошкон жазуучулар, адабиятчылар да кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүшүнүн ушундай бөлүштүрүлүшүнө каршы экендигин билдиришкен эле. Т.Үмөталиевдин «Кайдыгер мамиленин натыйжасы» аттуу макаласында «Кыргыз совет адабиятынын өсүшүнүн алгачкы мезгили» – деп, чынында 1917–1924-жылдарды атаса дурус болбос беле. Себеби: 1917-жыл кыргыз адабиятынын төрөлгөн жылы болсо, 1924-жыл кыргыз элинин эне тилинде басма сөз пайда болгон жыл, кыргыз акындары өз ырларын өз тилинде жарыялай баштаган жыл. Бул пикирге каршы чыккандар да болушту. Алар «ал мезгилде кыргыз жазуучулары жокко эсе болучу, жаратылган чыгармалар аз эле» дешкен. Бул шылтоо боло албайт. Анткени бул 1917–1929-жылдары канчалык көп нерселер болбогондугун очерктин авторлору көргөзө алышпаптыр [118, 78-б.].

Очерктин обзордук жана портреттик бөлүмдөрүндөгү ийгилик жана көбүрөөк кемчиликтерин таап сыңдоого багытталган көз караштарды төмөн-

дөгү аталыштагы макалалардан жолуктурдук: К. Маликовдун «Кыргыз совет адабият тарыхынын очерктери» тууралуу бир-эки ооз сөз», К.Артыкбаевдин «Адабият таануу илиминде көз бөмөчүлүккө жол берилбесин», Дм.Брудныйдын «История киргизской литературы», З.Кедринанын «Предстоит большая работа», Н. Байтемировдун «Жазуучунун эмгеги жана ага окумуштуунун берген баасы жөнүндө», Ж.Субанбековдун «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы ар тараптан кеңири изилденсин» аттуу илимий макалалары менен таанышып чыкканда толук баамдадык. Адабиятты мезгилдештирүүнүн экинчи этабы жөнүндө да ушундай эле сөздү айтууга тийишпиз. Мында да адабият процессиндеги кээ бир өзгөчөлүктөр эске алынган эмес.

Авторлордун адабияттын ушул учурдагы өсүш процессинин көп кырдуу жактарын изилдөөгө жасаган аракеттери көңүлдү бурбай койбойт. Алар мүмкүн болушунча жанрларды айрым-айрым кылып кароо аркылуу кыргыз совет адабиятынын 30-жылдардагы өсүшү жөнүндө бир катар аргументтүү байкоолорду жасай алган. Айталы, обзордук главадан адабий уруулардын – поэзиянын, прозанын, драматургиянын идеялык-тематикалык өнүгүшү, айрым чыгармалардын көркөмдүк өзгөчөлүгү, структуралык элемент-тери жөнүндө тууражыйынтыктарды көрөбүз. Тактап айтканда, 30-жылдардын поэзиясындагы негизги темалар (эмгек, өлкөнү коргоо, эл достугу), граждандык, коомдук-саясий тематиканын, агитациялык пафостун басымдуулук кылган себептери жагдайындагы пикирлери кадыресе ынанымдуу.

«Очерктеги» негизги кемчиликтердин бири авторлордун жыйынтыктуу, баарын жалпылай ала турган корутундуларды бербегендигинде турат. Негизги чыгармалардын, баарыдан мурда эпикалык поэмалардагы ийгилик менен кемчиликтер терең талдоого алынбаган. Көпчүлүк учурда чыгармалардагы майда кемчиликтерге көбүрөөк токтолуу менен, сюжетин кайта айтып берүү жолу менен анализ жүргүзүүгө кызыгып кетүү байкалат. Ушул себептен улам кыргыз адабиятынын ошол мезгилдердеги башка адабияттар менен болгон байланышы жөнүндө аздыр-көптүр сөз айтылбаптыр. Жеке адамга сыйынуучулуктун кээ бир кесепеттери жөнүндө эскерилбеген.

Кыргыз совет адабиятынын эң чоң, тематикалык жагынан өтө бай этаптардын бири болгон согуштан кийинки адабият жөнүндөгү главаны Ж.Таштемиров жазган. Адабияттын бул этабы башка өсүш этаптарга караганда абдан көлөмдүү, абдан татаал этаптардан болуп саналат. Анын үстүнө бул этап өзгөчө маанилүү жана ошол кезде али бүтө элек болгондуктан, ага көбүрөөк көңүл коюлушу түшүнүктүү иш болууга тийиш эле. Ал себептен бул глава изилдөөчүдөн аябаган чоң эмгекти талап кылары шексиз. Бирок, эмнегедир башка главаларга караганда ушул мезгилдеги адабиятка аз орун берилген. Алсак, китептин 122-бетинен тартып, 128-бетке чейинки алты бет согуштан кийинки поэзияга арналган. Чындыгында согуштан кийинки 15 жыл ичинде пайда болгон ыр жыйнактары менен эпикалык поэмалардын жалаң гана аттарын санаганда да ушул алакандай алты беттен алда канча ашып кетээр эле. Мүмкүн «Очерктин» жалпы көлөмү белгилүү басма табак менен чектелгендир. Ошенткен күндө да Ж.Таштемиров өзүнө тиешелүү орунду пайдалана албагандыгы көрүнүп турат. Бирок, негизги нерсе көлөмдө эмес, пайдалана билгенде ушул эле көлөмдө адабий процессти жалпылоого да болмок. Анын ордуна автор ар бир жанрдан төрт-беш чыгарманы көрсөткөн. Мисалы: А.Токомбаевдин «Өз көзүм менен» поэмасы, Т.Үмөталиевдин «Мекен күүсү» жыйнагы, А.Осмоновдун «Менин жерим ырдын жери» деген ырлар жыйнагын көрүүгө болот [76, 122-б.] деп атоо менен, А.Токомбаевдин «Кытайдагы жолугушуу», А.Токтомушевдин «Какшаалдан кат», Т.Үмөталиевдин «Кубат», К.Маликовдун «Кадыр аке», Ясыр Шивазанын «Шэньсиге кат» поэмаларынын кыскача мазмунун гана бир сыйрадан айтып чыгуу менен чектелет.

Прозага арналган бөлүм жогоруда биз эскерткен поэзияга арналган бөлүм сыяктуу эле 1950-жылдарга чейинки пайда болгон прозалык чыгармаларды каттоого арналыштыр. Мында китептин портреттик бөлүмүнө кирбеген, бирок өзүнүн салмактуу чыгармалары менен адабияттын майданында ошол кезде эле белгилүү болуп калган бир катар жазуучулар тууралуу түзүгүрөөк айтылса болмок экен деген ойго келебиз.

Ал эми портреттик бөлүмгө кирген жазуучулар болсо өзүнөн-өзү айтылаары бышык болгондуктан, ашыкча кайталоолордон көрө кыска гана мүнөздөмө берүү керек эле. Ырас, главада Н.Байтемировдун «Салтанат», «Жаш жүрөктөр» романдары, К.Жантөшовдун «Жалындуу жаштар», С.Сасыкбаевдин «Күрөш күндөрүндө» аттуу очерк, аңгемелерине токтолууга аракеттенген. К.Маликовдун «Сайкал апа», Т.Үмөталиевдин «Убада» аттуу очерк, аңгемелери жөнүндө пикирлер кезигет. Биздин оюбузча, көрөкөм-эстетикалык деңгээлдери төмөн, кээ бир жазуучулардын чыгармаларына көп токтолбой, согуштан кийинки адабияттын өсүшүндө айрыкча мүнөздүү бөтөнчөлүктөргө ээ болгон олуттуу, этаптык чыгармаларды ар тараптуу иликтөөгө алып, алардын адабий процесстеги мааниси, орду боюнча конкреттүү пикирлерди айтканда ал мезгилдеги адабий процесстин тарыхынан да анча-мынча болсо да, кабар алган болот элек. Ошондой эле ал кезде улуттук адабиятыбыздын өнүгүшүнө өз салымдарын кошуп, аны жаңы көркөм-эстетикалык бийиктикке чыгарган кыргыз адабиятынын белсемдүү өкүлдөрү: Ч.Айтматов, Н.Байтемиров, С.Эралиев, Б.Сарногоев ж.б. жаш жазуучулардын чыгармачылыктары боюнча кеңири кеп кылуу зарыл эле.

Согуштан кийинки мезгилде кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө абдан маанилүү таасир тийгизген иш чаралар болгон. Алардын баарын айтпаганда да аталган мезгилде жазуучулардын экинчи (1954) жана үчүнчү (1959) съезди болуп өттү. Бул съезддер аталган мезгилдердеги адабий өсүштүн жыйынтыгын чыгаруу менен адабияттын алдындагы жаңы перспективаларды, милдеттерди белгиледи. Адабий турмуштагы мына ушундай зор окуялар тууралуу Ж.Таштемиров «Очеркте» эч нерсе айтпаган. Автордун бул жогоруда аталган съезддерди көз жаздымда калтырып кеткени таңгалычтуу.

1958-жылы Москвада болуп өткөн кыргыз адабияты менен искусствосунун декадасынын мааниси тууралуу да, эч нерсе айтылбайт. Ал эми чындыгында аталган декада кыргыз адабияты, маданиятынын ошол мезгилдеги абалынын отчету катары болгону тарыхта белгилүү. Биздин оюбузча, обзордук бапты дал ушул декада менен жыйынтыктоо керек болучу.

Обзордук бөлүктөгү төмөндөгү кемчиликтер да биздин көз карашыбызда принципиалдуу кемчиликтер. Советтик доордогу элдик оозеки чыгармалар жана алардын өкүлдөрү жөнүндөгү маселени да авторлор унутта калтырышкан. Ал кезде фольклорду жыйноо, изилдөө боюнча көп иштер жүргүзүлсө да, алар тууралуу китепте таптакыр сөз кылынган эмес. Ал эми дал ушул мезгилде котормо ишинин өскөндүгү жөнүндө төмөндөгүдөй гана кыскача кургак маалымат берилген:

«Орустун классикалык жана совет адабиятынын, батыш европалык адабият менен чыгыш классиктеринин эң жакшы чыгармаларынын кыргыз тилине которулушу, элибиздин маданиятынын өскөндүгүн көрсөтүүчү ачык мисалдардан, А.С.Пушкиндин, М.Ю.Лермонтовдун ырлары жана прозалык чыгармалары, И.А.Крыловдун тамсилдери, А.С.Грибоедовдун «Акылдан азап», Н.А.Гоголдун «Өлүү жандар» романы, А.П.Чеховдун, Салтыков-Щедриндин, Л.Н.Толстойдун «Согуш жана тынчтык» сыяктуу чыгармалары которулду. А.М.Горкийдин «Эне» «Балалык», «Көрүнгөндүн колунда» аттуу роман, повесть, аңгемелери, В.В.Маяковскийдин чыгармалары, бир тууган респуб-ликалардын көрүнүктүү акын, жазуучулары Б.Кербабаевдин, Айбектин, Г.Гулямдын, А.Кунанбаевдин, Жамбылдын, М.Ауэзовдун «Абай» аттуу романы кыргыз тилинде басылып, кыргыз окутуучуларынын сүйгөн китеби болуп калды [76, 137-б.]. Мындай маалымат негизинен бардык окуу китептеринде берилет. Драмалык чыгармаларга арналган бөлүм поэзия жөнүндөгү бөлүктөн алда канча эле үстүрт жазылган. Бул бөлүм болгону эки гана бет. Ал эми кыргыз совет драматургиясынын жанр катары калыптанып, өнүгө баштаганы так ушул мезгилде ачык көрүнөт.

Бул тууралуу белгилүү адабиятчы К. Артыкбаев мындай деп жазат: «Отузунчу жылдарда жана Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде көрүнүк-түү драмалык чыгармалар кыргыз адабиятында бирин-экиндеп гана саналса, 50-жылдарда ал сан жана сапат жагынан да кескин арбыды. «Драма театрларынын репертуарлары жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндө» кабыл алган токтому менен Кыргызстан КП(б) БКнын жүргүзгөн бир катар иш-чаралары

багыт бергендиги белгилүү. Мына ушундай турмуштук талаптардын негизинде турмушту көрсөтүү жагынан элдин талабына жооп бере албай артта калып жаткан кыргыз совет драматургиясына катуу талаптарды коюп, бир катар чукул уюштурулган чаралар көрүлүптүр. Жаңы темадан алынып жазылганын көп актылуу пьесаларга 1947 жана 1950-жылдарда, бир актылуу пьесаларга 1945-жылы конкурс жарыяланган» [14, 157-б.]. Ушул өңдүү чукул аракеттердин натыйжасында аз эле убакыттын негизинде ар кандай темадан алынып жазылган пьесалар арбыган. Сынчы Ж. Субанбеков өзүнүн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы ар тараптан кеңири изилденсин» аттуу макаласында 1947-жылы Т.Абдумомунов «Кумдуу чап» пьесасын жазып адабият майданына келди. Саналуу гана жылдардын ичинде бул таланттуу драматург онго жакын пьесанын автору болуу менен кыргыз драматургиясынын өсүшүндө зор эмгектерди жумшаган дейт [101, 115-б.]. Ж.Субанбеков тилекке каршы «Очеркте» таланттуу драматург Т.Абдумомуновдун драмаларына көңүл бурулбаганына нааразы. Ал эми китептин бул бөлүкчөсү өз учурунда жакшы жактары менен көрүнүктүү роль ойногон К.Жантөшевдин «Эл ырчысы» «Бир сакалчан», Р.Шүкүрбековдун «Эки дос», «Жапалак Жатпасов», «Менин айлым», «Жашыл токой» Т.Абдумомуновдун «Тар капчыгай», «Борбаш» деген пьесалары жазылып, алар кыргыз театрынын сахналарында коюлуп жатат деген жалпылагыч гана маалымат берилген [101, 139-б.]. Мына ушундай маалыматтан кийин К. Жантөшевдин «Эл ырчысы», «Биз баягы эмеспиз», «Борбаш» драмалары тууралуу учкай кеп козгоп, алар өз учурунда актуалдуу темаларга арналгандыгы белгилеген. К.Маликовдун «Бийик жерде», «Осмонкул», А.Осмоновдун «Экинчи биргада» пьесалары тууралуу эскертилбейт дагы. Башкасын айтпаганда да К.Маликовдун «Бийик жерде» драмасы кыргыз элинин башынан өткөн тарыхый окуяларга арналып, тарыхый инсандар М.Фрунзе, Лениндин образдарын кыргыз драматургиясында түзүү аракети болгону жөнүндө сөз болушу керек эле. Тилекке каршы мындай өксүктөр бул бөлүмдө арбын кездешет. Дегеле согуштан кийинки драматургиянын өсүш тенденциясы, көркөмдүк маселелери аныкталып, илимий жыйын-

тыктар чыгарылбаган. Ошондуктан «Очерк» өз мезгилинде катуу талкууга түшсө керек.

Ж.Таштемировдун «Очерк» китептеги обзордук бөлүмдү жазуудагы жаңылыгы биринчилерден болуп «Балдар адабияты» жана «Адабий сын» деген бөлүмдү кошкондугу менен өзгөчөлөнүп турат. Кыргыз совет адабиятынын бир тармагы болгон балдар адабияты, адабий сын боюнча жазуучулар союзунун пленумдарында, съездде атайы маселе каралып, аны өнүктүрүү боюнча чечимдер кабыл алынган. Ушундай камкордуктун натыйжасында бул мезгилде балдар адабиятына жазуучуларатайын көңүл буруп проза, поэзия жанрларында бир катар чыгармалар балдарга тартууланып, натыйжадабул мезгилде балдар адабияты кыйла өскөндүгүн белгилеген.

Поэзия, проза, драматургия жанрына караганда балдар адабияты тууралуу обзордук бөлүм кеңири жазылган, ага сегиз бет арналган. 1947-жылы А.Осмоновдун «Балдар үчүн» (1947), А.Токтомушевдин «Жаштардын тилеги» (1948), «Тынчтык үнү» (1952), Т.Үмөталиевдин «Биздин жер», А.Токомбаевдин «Биздин китеп» (1949), К.Маликовдун «Жеткинчектер» (1954) деген ат менен ырлар жыйнактары басылып чыккандыгы айтылган. Согуштан кийинки мезгилде балдар адабиятында поэзия жанры сан жагынан эмес, сапат жагынан да өркүндөп өскөндүгү жана прозалык чыгармалардын катарын котормо жанры толуктап А.С.Пушкин, Н.А.Некрасов, В.Маяковский сыяктуу акындардын ырларынан бөлөк Аркадий Гайдардын «Мектеп», «Тимур жана анын коман-дасы», З.А.Космодемьянскаянын «Зоя жана Шура жөнүндө повесть» ж.б. ондон ашык чыгармалар которулуп кыргыз балдар адабиятынын текчесин байыткан [76,137-б.]. Балдар адабиятынын өнүгүшүнө «Кыргызстан пионери» газетасынын чыгышы, жаш жазуучу М.Жангазиевдин ага редактор болуп иштеши, жакшы таасир берген. Ошондон улам жалаң балдар адабиятына кызуу киришип анын, «Бакыт гүлдөрү» (1951), «Жылдыздар» (1951), «Пионерлер»(1952), «Келечектин ээлери» (1953) деген китептери жарык көрөт. Анын кайсы чыгармаларын албайлы, жаштардын билимге, табияттын түрдүү кубулуштарын билүүгө умтулушу, балдардын түрдүү мүнөздөрү ачык-айкын сүрөттөлгөн. Мындай

ийгиликтери менен бирге жазуучунун кемчилдиктерин сындап туура көрсөткөн. «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» ар тараптан кеңири изилденсин» аттуу макаласында ЖСубанбеков «Очерктеги» балдар адабияты бөлүмү тууралуу адилеттүү мындай пикирин айткан [101, 124-б.].

Жалпы эле совет адабиятында адабий көркөм сын жаатында согуштан кийинки жылдарда ызы-чуулуу мезгил болгондугу жалпы адабиятчыларга маалым. «Очеркте» «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндө кабыл алынган тарыхый токтомдор жөнүндө айтылып, ушундан кийин Кыргызстандын адабиятчыларынын, илимий кызматкерлердин арасында сын маселеси кеңири коюлуп, адабий сын жандана баштагандыгы айтылат. Ошол мезгилде А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романы, К.Маликовдун «Балбай, Т.Үмөталиевдин «Баатырлар» сыяктуу чыгармаларынын катуу сынга кабылып, кээ бирлери окуудан алынып салынгандыгын адабияттын тарыхынан билебиз. Изилдөөчү булар тууралуу ачык оюн айтпаса да жалпылап төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарган. «Натыйжада жакшы көргөн жазуучулардын чыгармалары ашыра макталып, келген болсо, көңүлү туура келбеген жазуучулардын чыгармаларына өчөгүш менен карап, анын баалуу жагын эсепке албастан, жеткире жамандоо, биротоло катардан чыгаруу жолу изилденген. Адилет туура сындын ордуна кыйкыруулар, коркутуулар, жазуучуларды кордоо өкүм сүргөн деген пикирин билдирген [76,150-б.]. Ж.Таштемировдун мындай жалпылап, жымсалдап корутунду чыгарышында жүйөөлүү себеп бар эле деген ойдобуз. Анткени 37-жылдагы репрессиясынын эпкини 50-жылдарда деле өчө элек эле. Көп нерсеге тарыхый баа бере элек мезгил болучу. Акыйкатсыз сындан улам колдонуудан алынып салынган жогорудагы чыгармада, «Очерк» жазылган мезгилде али «актала» элек мезгил болчу. Албетте, мындай сындын тарыхын кеңири жазып, ал боюнча кеңири пикир айтууга ал мезгилде балким мүмкүнчүлүк болбогон чыгар. Эмнеси болсо да сын бөлүмү өтө үстүрт жазылган бөлүм катары элес калтырат. Бөлүмчөдө 1954-жылкы съезде айтылган адабий сындагы олуттуу кемчиликтер, Кыргызстан Жазуучулар Союзунун адабий сынга арналган пленуму тууралуу маалымат берилип

Самаганов, Балтин, Нуровдор тууралуу сөз болуш керек эле. Тилекке каршы, андай олуттуу маселе автордун көңүлүнүн сыртында калган.

«Кыргыз совет адабиятынын очеркинде» оозеки адабиятын баштоочулар, айтылуу эл акындары Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы үч акындын чыгармачылыгы жөнүндө жазылган главаларга кеңири орун берилген. Эл адабиятынын эң мыкты өкүлдөрү тууралуу изилдөө окумуштуу Ж.Таштемировдун калемине тиешелүү. «Очеркте» Токтогулдун совет мезгилиндеги чыгармаларына көп орун берилбеген. Максат кыргыз совет адабиятынын өсүш тарыхын изилдөөгө багыт алгандыктан, акындын алгачкы чыгармаларына караганда биздин оюбузча, совет мезгилиндеги чыгармалары кеңирирээк жана толук анализге алынса жакшы болмок.

Тоголок Молдого арналган глава тереңирээк иштелген деп айтууга болот. Акындын чыгармачылык башаты, анын элдик оозеки адабият менен болгон байланышы, фольклордук материалдарды иштеп чыгуу өндүү маселелер «Очеркте» жакшы чагылдырылган. Тоголок Молдо кыргыз адабиятында тамсил жанрын баштоочу болуп гана эсептелбестен, аны андан ары өнүктүргөн акын катары да белгилүү. Бирок, «Очеркте» Тоголок Молдонун тамсилдери менен элдик тамсилдердин байланышы жана айырмачылыгы тууралуу маселе толук иликтенбеген. Адабиятчы бизге «Тоголок Молдонун тамсилдери элдик оозеки тамсилдердин жана жазма адабияттын таасири астында жазылган деген пикирин айтат» [76, 187-б.]. Пикир тезис түрүндө гана. Ал ойду бекемдөөдөгү аргументтер китепте берилбеген. Китепте Барпы Алыкулов жөнүндө жазылган главанын бир топ жакшы жактары бар. Ж.Таштемиров кыргыздын бул белгилүү акыны тууралуу бир катар баалуу пикирлер айтылат. Кылдат анализ жасоонун негизинде акындын көп чыгармаларындагы ийгиликтерин туура белгилейт. Мисалы: «Замана», «Аккан суу», «Күйгөн менен секетпай» ырларына кеңири токтолуп, алардын кыргыз адабиятындагы алган ордун туура чагылдырат. Ошондой болсо да, Барпынын эң сонун чыгармалары, өзгөчө сатиралык чыгармалары ушундай көлөмдүү изилдөөнүн ичинен өз баасын албай калышы чоң кемчилик эле. Барпынын дин тууралуу чыгармалары, айрыкча согуш

мезгилиндеги, андан кийинки чыгармаларындагы ийгиликтер тууралуу да мазмундуу сөз болгон эмес. Барпынын башка эл акындарынан айырмаланган чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү жана чеберчиликтери жөнүндө да конкреттүү пикирлер жокко эсе. Совет мезгилиндеги чыгармаларынын идеялык тереңдиги тууралуу үстүртөн кабар берилет. Улуттук көркөм сөз өнөрүндө элдик адабияттын алптары болгон бул үч акын өз мезгилинде эзүүчүлөр үстөмдүк кылган коомдук түзүлүштү ачык жана катуу сындап, ар кандай ыпластыктардын бетин ачкан курч ырларды жаратышкан. Октябрь революциясынын биринчи күнүнөн тартып, революциячыл ырларды ырдашып, элди күрөшкө үндөшкөн тематикалык жагынан бир-бирине жакын болушса дагы алардын ар кимиси өзүнүн тиешелүү кайталанбай турган чыгармачылык өзгөчө сапаттарга ээ болушкан.

Токтогул сатиралык ырларды, философиялык мүнөздөгү чыгармаларды шурудай куюлуштуруп, адамдын ички сезимин терең изилдөөгө алса, Тоголок Молдо эпикалык арымы жагынан күчтүү акын катарында эсептелүү менен бирге көп жанрдуулугу менен өзгөчөлөнгөнүн билебиз. Ал эми Барпы оригиналдуу курч сатиралардын чебери болгон. Бул үч акын эки доорду тең баштарынан өткөрүп, революцияга чейинки кыргыз коомунун карама-каршылыктарын көрсөтүү менен гана чектелип калышпастан, Октябрдан мурдагы алдыңкы багыттагы кыргыз маданиятын өнүктүрүүчүлөрдөн болушкандыгы айтылат.

Негизинен бизди кызыктырган портреттик бөлүмгө келгенибизде кыргыз совет жазма адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири болгон А.Токомбаевдин чыгармачылык жолуна арналган бөлүм бир топ жакшы жазылган. Акындын поэзиясын Ш.Үмөталиев, прозасын К.Асаналиев иликтеген. Аалы аганын алгачкы чыгармаларынан тартып, кийинки көлөмдүү поэмалары да кылдат изилдөөгө алынган. Ошону менен бирге акындын чыгармачылыгынын эволюциялык өсүш жолу туура чагылдырылган.

А.Токомбаевдин акындын чыгармачылык жолу САКУда окуп жүргөндө эле башталып, адабий ийримдин активдүү мүчөсү болгондугунан кабар берип,

акындын алгачкы ырлары «Жашасын», «Күрөшкө», «Карга менен кузгун» ж.б. ырларынын ошол мезгилде ийримдин органы болгон «Интернационал» аттуу дубал газетага чыгып тургандыгы тууралуу маалыматты алабыз. Акындын алгачкы чыгармачылык жолунда эл оозеки чыгармалардан таасир алгандыгын туура баамдаган. Аны ошол дубал газетага чыгып турган айрым ырларынан байкоого болот:

Ала-Тоо жериң салкын,
Билинсин сенин баркың,
Жайнасын кызыл алтын,
Кубансын кедей калкың.
Эмгекчи күнүң алтын,
Таанычы күчтүн баркын.
Ала-Тоо сенсиң алтын,
Бетиңи ач, кедей калкым [76, 249-б.].

Жогорудагыдай ырлары аркылуу автор өз мезгилинин активдүү күрөшүүчүсү, агартуучусу катары жаңы турмуштун, жаңы замандын артыкчылыктарын калайык калкка жеткизүүгө аркеттенгендигин байкайбыз. Акындын атын чыгарган, эл арасына кеңири тараган 1924-жылы жазган «Ленин» аттуу ыры болгон. Басма бетине биринчи жарыяланган чыгармасы «Өктөбүрдүн келген кези» экендиги баарыбызга маалым. Акындан алгачкы ырларынын темасы ошол мезгилдеги ар бир эмгекчи элдин ой-тилеги болгон. Алгачкы жылдардагы чыгармаларында тап күрөшү негизги темалардан болгондугун туура байкап: «Чалканга», «Жаңы жарамазан» сыяктуу жаштар арасына кеңири тараган ырларын атайт. Акын: «Мен чалкар», «Чымчык чоор», «Чалкандан талкалануучулар», «Кандай кишиң», «Чалкан эсеби» сыяктуу мезгилге үндөшкөн ар кыл темадагы ырларды жана поэмаларды жаратты. Изилдөөчү акындын бул мезгилдеги чыгармаларынын негизги бөтөнчөлүгү анын үгүт-насыяттык мүнөздө болгондугунда дейт. Ал үгүт-насыят ырларды жазууда, биринчиден, улуу Маяковскийдин чыгармачылык тажрыйбасына кайрылса, экинчиден, элдик үгүт-насыят ырларын колдонот жана ага жаңы мазмун берүүгө

аракеттенет, анткени, бул иште ал В.Маяковскийдин тажрыйбасына таянган.

«Кыргыз совет адабиятынын тарыхы ар тараптан кеңири изилденсин» аттуу макаласында Ж.Субанбеков мындай талдайт: «Менин оюмча, мындай көз караш кыргыздын улуттук адабият өзгөчөлүктөрү жөнүндө туура эмес пикирди пайда кылаар эле. Үгүт-насыят ырлары, тактап айтканда, дидактика бул орус адабиятына караганда чыгыш элдеринин поэзиясына көбүрөөк мүнөздүү. Алгачкы учурда элдик поэзиянын казанында кайнап чыккан А.Токомбаев чыгармаларындагы дидактикалык тонду элдик оозеки адабияттын салттарынан алгандыгы талашсыз» [12, 42-б.]. Ал эми А.Токомбаевдин чыгармачылыгы элдик оозеки чыгармачылык менен тыгыз байланышта болуп, андан таасирленгендиги тууралуу акындын чыгармачылыгын изилдеген адабиятчылардын бардыгынын изилдөөлөрүндө жазылган. Айрыкча К.Асаналиев жазуучунун айрым прозалык чыгармаларына жакшы анализ берип, А.Токомбаевдин башка кыргыздын прозаиктеринен айырмаланып турган чыгармачылык «почеркин» даана көрсөтө алган. «Аалы Токомбаевдин прозалык чыгармаларынан анын күчтүү поэзиясынын жумшак жана жылуу илеби уруп турат. Атайы назик жана айрыкча сөздөрдү издөө чыгармага кандайдыр бир лирикалык мүнөз киргизет. Бирок мындай изилдөө жалган кооздукка кызыккандык эмес, жазуучунун чыгармачылык өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт» – деп жазат К. Асаналиев [76, 277-б.] .

Андан ары «Күүнүн сыры» аттуу аңгемесин терең симпатия менен өзгөчө изилдейт. «Днестр терең деңизге куят» повестин сынчы эргүү менен талдаган. Бирок, башкы каарман Данил Донскийдин образын типтүү образ катарында сүрөттөй алган эмес деген пикирин айтат. Жазуучунун дагы бир кемчилдиги башкы каармандын портретин тартууда оркойгон кемчилдиктерге жол бергендигин мындайча далилдейт: «Автор Данил Донскийдин көзүн «аркардын көзүндөй» деген салыштыруу украин адамына ылайыктуу болбой калганын айтат.

Негизинен мындай салыштыруу чындыгында да кыргыз элинин оозеки поэзиясына тиешелүү экендиги ачык эле көрүнүп турбайбы. К.Асаналиев өз

изилдөөсүндө негедир миндеген окурмандардын сүйүктүү китебине айланган А.Токомбаевдин «Жараланган жүрөк», «Мезгил учат повесттерине токтолгон эмес. Кыргыздын алгачкы улуттук интеллигенттеринин өсүш жолун абдан бай факты материалдардын негизинде чагылдырылган чыгармалар болгондуктан, алар «Очерктен» сөзсүз түрдө орун алууга тийиш болуучу. Китепте ушул чыгармалар тууралуу жетишерлик сөз болбогондон кийин, Токомбаев чоң акын эмес жана көрүнүктүү прозаик экендигин окуучу толук андай албайт калат. Дагы бир сөз: К.Асаналиев К.Рахматуллин жана М.Богданова сыяктуу өзүнө таандык сынчылык эрудициясы, илимий-теориялык даярдыгы менен жазуучунун «Кандуу жылдар» романына терең талдоо жүргүзгөндө акындын чыгар-мачылык бейнеси жогорку деңгээлде ачылмак.

Адабиятчы Байдылда Маленов Мукай Элебаевдин чыгармачылыгына арналган портреттик бөлүмдү изилдөөгө көп эмгек жумшаган. Мында акындын ырларына хронологиялык тартипте анализ берген. Бул жол менен иликтөө изилдөөчүгө жазуучунун чыгармачылык өсүш жолун туура көрсөтүүдө оң жыйынтыктарга алып келген. Мукайдын башка акындардан айырмаланган жекече өзгөчөлүгүнүн бири акын ырларынын тышкы формасына караганда пикирге (ойго) көбүрөөк көңүл бургандыгы, чакан ырлары менен бүткөн бир айрым ойду бере алгандыгы жана башка өзгөчөлүктөр тууралуу ачык мисалдар аркылуу кеңири түшүндүрөт. Б.Маленовдун жалпылама жыйынтык ою боюнча М.Элебаевдин Ата Мекендик согуш жылдарындагы чыгармаларынын бөтөнчөлүктөрү: идеялык жактан ачык-айкындыгында, жогорку көркөмдүүлүгүндө, патриоттуулугунда, курч публицистикалуулугунда жана терең элдүүлүгүндө» [80, 98-б.]. Мындай бөтөнчөлүктөр бир эле М.Элебаевге гана эмес, согуш мезгилинде жазышкан көп эле кыргыз жазуучуларына тиешелүү. Маселе жалпы алардын ар бири өзүлөрүнүн индивидуалдуу көркөмдүк чеберчилигин тактоо болду.

Адабиятчынын милдети ошол орток мазмунду ар бир жазуучу канчалык идеялык жана көркөмдүк даражада сүрөттөп көрсөтө алган деген суроого изилдөөчү андан ары Мукайдын «Узак жолуна», айрыкча көңүл бөлүп,

окумуштуунун изилдөөсү боюнча «Узак жол» – кыргыз адабиятынын тарыхында биринчи жолу пайда болгон автобиографиялык роман экендиги айтылган. Окумуштуу К.Асаналиев болсо, аны повесть очерктердин катарына кошот. Мына ушул маселе боюнча окуу китептеринде, илимий изилдөөлөрдө көптөгөн ача пикирлер айтылган. Ушул маселе тууралуу көрүнүктүү изилдөөчү Ш.Үмөталиев «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы ушундайбы?» аттуу макаласында жогорудагы айтылган көз караштарга чекит койгон. «Роман болуш үчүн, роман жанрынын өзүнчө критерийлери болоорун айтып, мында ондогон адамдардын бири-бири менен чырмалышкан жекече турмушу коомдук турмуш менен тыгыз байланышта көрсөтүлүп, мезгилдин кээде доорлордун сыноосунан өтөт. Анын каармандары нечен эпизоддорду башынан өткөрөт. Романист алардын ички дүйнөсүн бардык жагынан аңтара сүрөттөйт. Романдагы аракет жай өнүгөт. Эгерде романдагы көп каармандар кулк-мүнөздөрүнүн бардык жагынан көрүнсө, повестте ал мүнөздөрдүн негизги жактары гана ачылат» – дейт [11,120-б.].

«Узак жол» эки жылдагы – 1916–1917-жылдагы бир үй-бүлөнүн турмушун баяндайт. Анын негизги каармандары да 4–5 гана адам. Калган каармандар–буларды ачыгыраак көрсөтүү үчүн киргизилген данакер каармандар. Чыгарманын окуясы, эпизоддору да анча көп эмес. Демек, ушунун баардыгы автобиографиялык повесттин айдан ачык белгилери болуп эсептелет» [11,101-б.].

Адабиятчы Б.Маленов изилдөөсүндө чыгарманын баалуу жактарына кеңири токтолгон, жетишкендиктерин баса көрсөткөн. Мукай бул чыгармасын жазган учурда кыргыз жазма адабиятында таяна турган реалисттик прозанын салттары жокко эсе эле. Ал орус адабиятынын үлгүлөрүн терең өздөштүрө элек болучу. Натыйжада Мукайдын бул чыгармаларына натуралисттик сүрөттөөлөр кирип калган. Ошондуктан, акындын чыгармачылык жолу боюнча олуттуу изилдөө болуп жаткандан кийин ийгиликтер менен катар кемчиликтерди да ачык көрүп, анын чыгыш себептерин жалпы адабияттын өсүш тарыхы менен бирдикте салыштырып караса максатка ылайык болмок. Изилдөөчүнүн

милдети жактырылып, тандап алынган жазуучунун чыгармаларынын терең жана тайыз жерлерине саякаттоо болуп эсептелет. Баштан аяк далыга таптай берген менен иш бүтпөйт. Б.Маленов бул чыгарма боюнча жакшы гана талдоолорун айтып, кемчиликтери тууралуу кеп кылган эмес. Кыргыз адабиятчыларынын арасында «Узак жол» чыгармасынын идеялык мазмунуна байланыштуу кайчы пикирлерди жолуктурабыз. Б.Керимжанова: «Элебаев негизги каарман болгон жетимчелерди болсун, алардын өсүшүн кыргыз эмгекчилеринин турмушундагы типтүү шарттарда даана көрсөтө алган эмес» [76, 54-б.] десе, Б.Маленов: «Узак жол» реалисттик чыгарма. Анын реалдуулугу кыргыз элинин турмушундагы белгилүү бир тарыхый окуяларды туура жана типтүү сүрөттөгөндүгүндө [76,298-б.]. Эки окумуштуунун эки башка көз карашы бир эмгекте жарыяланган. Булардын кимисинин айткан пикирине кошулууга болот. Эгерде ошол мезгилде окуучулардын жалпы адабий даярдыктарын, табитин эске алсак, мындай карама-каршы пикирлер аларда да чаташууларды алып келери анык эле. Ошондуктан китептин автору болобу, же автордун өздөрү болобу мындай маселеге кылдат мамиле кылуулары керек эле. Албетте, кийинчерээк бул талаш көз караштарга илимий негизде тактык киргизилип, романдын жанрдык табияты так аныкталып, «бүтпөгөн роман», же ушул турушунда повесть деген бир пикир жаралды. Китепте К.Баялиновго арналган бөлүм жазуучунун алгачкы чыгармачылык өмүр жолун жана «Мурат» аңгемеси – эки чыгармасы «Ажар» жана «Көл боюнданын» мазмунун айтып берүү менен гана чектелген. Эч кандай илимий талдоо жүргүзүлбөгөн.

Китепте К.Жантөшевдин чыгармачылыгына арналган главаны үч автордун (Б.Керимжанова, С.Байкожоев, Д.Сулайманов) изилдешкен. К.Жантөшевдин алгачкы чыгармалары болгон 1926–1928-жылдар аралыгында кыска актылуу «Лениндин баласы», «Айылда», «Түшүмдө» аттуу пьесаларын, 1928-жылы «Карачач» аттуу аялдардын турмушуна арналган көп актылуу пьесасы жазылып, республикалык улуттук театрларда, 1930-жылы биринчи гастролдук жүрүштө Самарканд, Ташкент, Бухара шаарларында коюлгандыгын биринчилерден белгилеген. «К.Жантөшев драматург катары тааныла баштайт»

[76,321-б.] – дейт изилдөөчүлөр. Анын калемине «Карачач», «Алым менен Мария», «Дардаш», «Көбөштүн көктүгү», «Өч», «Курманбек», «Бир үйдө «Эл ырчысы» сыяктуу пьесалар таандык.

«Очеркте» К.Жантөшевди көбүнчө драматург катары көрсөткүлөрү келишип, прозадагы чыгармалары тууралуу үстүртөн баа берип, кээ бир туура эмес пикирлерди таңуулашкан. К.Жантөшев алгачкы учурда кыргыз адабиятында драматург катары көрүнсө да, андан кийин прозаик катары «Эки жаш» повести, «Чолпонбай» аңгемеси, «Тилек», «Жалындуу жаштар» повесттери жана жазуучунун калеминен жаралган илимий фантастикалык темадагы «Ашуу ашкан суу» повести жарыяландыгын айтып өтөт. К.Жантөшев балдар адабиятына өзгөчө көңүл буруп: ага өзгөчө салым кошкондугун баса белгилейбиз. «Каныбек» аркылуу өзүн тааныта алды. Анын «Каныбек» аттуу төрт китептен турган романы кыргыз прозасындагы белгилүү чыгармалардан. Чындыгында «Каныбектин» жетишпеген жактарына караганда ийгиликтери алдаганча басымдуулук кылганы белгилүү. Ал эми адабиятчылар роман толук бойдон 1958-жылы басылып бүткөндүгүнө карабастан, 1940-жылдарда басылган биринчи вариантынын негизинде талкууга алышкан. Жантөшевдин романы жыйырма жылдан ашуун убакта жазылып, көп түйшүктү талап кылган. К.Жантөшевдин сюжет түзүүдөгү ийгиликтерин «очерктин» айрым авторлору ишенимсиз окуяларга бай деп күнөөлөйт: Бул көз карашты Ж.Субанбековдун «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы ар тараптан кеңири изилденсин» деген макаласында «К.Жантөшевге арналган бөлүмчө үч автордун колунан чыккандыгына карабастан абдан бошоң изилденген» [101, 121–128-б.] деген пикирин билдирген. К.Маликовго арналган бөлүм да К.Жантөшев жөнүндөгү изилдөөгө үндөшүп турат. Анын көлөмү өтө кичине. Анын да бир топ жерлерин өмүр баяны, китептеринин аттары ээлейт. Автор «Достук жана махабат», «Балбай», «Бийик жерде», «Осмонкул», «Жапар менен Шарипа», «Кадыр аке», Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков менен бирдикте «Айчүрөк» операсынын либереттосун жазган. Согуш мезгилинде оозеки адабияттан алып Аманкул Куттубаев менен бирдикте «Жаңыл» драмасын көрүүчүлөргө сунуш

кылган. Бирок ага кыскача токтолуп, сюжетин айтуу менен чектелет. Акындын поэмалары жана лирикалары да жетишээрлик баасын албаган. Ырларына берген талдоо мажес. Бул тууралуу К.Маликовдун өзүнүн пикирине кайрылсак жетиштүү болот: «Очерктин» авторунун К.Маликов жөнүндө жазганына караганда анын «Элдин анты» 1942-жылы ноябрь, декабрь айларында жазылган. Андан бери жыйырма жылга жакын убакыт өттү, бирок, бул жы-йырма жылда жазуучунун эмнелерди жазганын «Очерктин» автору билгиси да келбейт, уккусу да келбейт. Бар болгону «Кадыр аке» поэмасы жөнүндө: «Аракетсиз, таасирсиз узун аңгемелер окуянын алга карай өсүшүн токтотуп, андагы элестердин дымын чыгарбай басып таштайт да, окуучуну тажатып жиберет. Поэма ошол сыяктуу кургак сөздөр менен жык толгон десек жаңылышпайбыз» – деген пикирди айтат [76, 127-б.]. Бул пикирди дагы поэманын эски варианты боюнча жазганы, анын кийинки иштелип чыккан вариантын окубагандыгы көрүнүп турат». Акындын поэзиясына болгон бир беткей мамиле тууралуу жеке анын өзү эмес, «Очерк» тууралуу пикирлерин билдиришкен Т.Үмөталиев, Ж.Суванбеков, Ш.Үмөталиевдер да айтышкан. Мында изилдөөчүлөр анын поэзиялык чыгармаларына басым жасашып, драматургиясына үстүртөн мамиле кылгандай көрүнөт.

«Бийик жерде» драмасы кыргыз адабиятындагы драмалардын арасында өз орду бар. Драматург өз заманына ылайык даңазалуу большевиктер Лениндин, Фрунзенин образдарын мүмкүн болушунча ачып берүүгө аракет кылган. Кыргыз жергесинде совет бийлигин орнотуудагы картиналарды, конфликттерди схематизмдик көрүнүштөргө карабастан жакшы чагылдырган болчу. Ал эми согуштан кийинки айыл жергесинин турмушун көрсөткөн кыргыз драмаларынын ичинде көрүнүктүү орунду ээлеген «Биз баягы эмеспиз» пьесасынын аты аталып тим болот. Ошондуктан, булар боюнча кеңири пикир айтылса максатка ылайыктуу болмок [6, 128-б.].

Китептеги жакшы иштелген жана изилденген К.Асаналиев жазган Т.Сыдыкбеков тууралуу бөлүм болуп саналат. Бул главадагы бир өзгөчөлүк

жазуучунун чыгармаларын кыскартылган сюжетин кайрадан айтып келип, образдарга сюжети менен аралаштырып экинчи мүнөздөмө түзбөстөн, терең түрдө эстетикалык-идеялык анализ жүргүзгөндүгүндө болуп саналат. Жазуучунун «Кең-Суу», «Темир», «Биздин замандын кишилери», «Тоо арасында» (Кең-Суунун) романынын жаңы редакциясы бул чыгармалар тууралуу сынчы К.Асаналиев илимий-теориялык багытта жогору баа берүү менен бирге чыгармалардын кемчилдик жактарын да баса белгилеп көрсөткөн: «Т.Сыдыкбековдун романдарындагы кемчилдиктердин бири катары андагы аялдардын образы бир жактуу көрсөтүлгөндүгүн эсептөөгө тийишпиз. Сүрөттөөлөрдө, баяндоолордо мейли Байтерек келини болсун, мейли Бүбүш болсун ар дайым коомдук иштерде жүргөнүн көрөбүз. Адабияттын предмети адам болгондуктан, анын ички сезимдерин: жек көрүүсүн, сүйүүсүн ж.б.сапаттарын көргөзүү зарыл» деген пикирине кошулабыз [76, 430-б.]. Сынчы К.Асаналиев жогоруда аталган бардык чыгармаларын өзгөчө эргүү менен талдаган. Бул главанын кемчилиги катары жазуучунун «Тоо балдары» аттуу романынын түшүп калышында. Роман 1953-жылы чыккан. Азыркы күнгө чейин ал кыргыз балдар адабиятындагы көрүнүктүү чыгармалардын катарынан орун алып келе жатат. Эмне үчүн К.Асаналиев бул чыгарманы талдоого албагандыгы түшүнүксүз.

Темиркул Үмөталиевге арналган бөлүктө бир катар адилеттүү айтылган пикирлер орун алган. Бул главаны жазган авторлор акындын чыгармачылыгына төмөндөгүдөй корутунду чыгарышкан. «Үмөталиевдин чыгармаларындагы дагы бир кемчилик – ал дале компаниялык темадан узап чыкпагандыгында турат. Тынымсыз өзгөрүп турган советтик чындыкты терең өздөштүрүп, аны өзүнүн поэзиясында кеңири бере албай жатат. Анын көпчүлүк ырлары – көптөн бери алда нече ирет кайталанган майрамдарды, даталуу окуяларды даңазалоого, же жер-сууга арналган ырлар. Советтик чындыкты тереңинен бөлүп алып, аны көркөм сөз, курч курал аркылуу элестетип берүү деле болсо акындын чыгармачылыгында жетиштүү эмес». Бул главадагы изилдөөнүн жакшы жактары жазуучунун чыгармачылыгынын жетишпеген тигил же бул жактарын айтууда авторлор жылуу-жумшак боёмолобой, чындыктан качпай, сын көз менен

карагандыгында. Бирок ошону менен бирге алар акындын поэзиясынын окуучуларга жеткиликтүүлүгү тууралуу айтууда алсыздык кылышат. Деги Темиркулдун акын катары өзгөчөлүгү эмнеде? Көрсө, авторлордун айтуусуна караганда «Темиркул бир кубулушту экинчи кубулушка окшоштуруу үчүн «дай» мүчөсүнөн башка дагы «ча» мүчөсүн же «окшош» өңдүү эпитет, гипер-бола, метафора сыяктуу көркөм сөз куралдарын да колдонот экен» [76, 454-б.]. Муну жалаң Т.Үмөталиев эмес, ар бир калам кармаган акын колдоноору белгилүү эмеспи. Ал эми анын чыгармачылык өзгөчөлүгүн сынчы Ш.Үмөталиев бул талкууга арналган макаласында эң сонун ачып берген: «Акындын поэзиясынын өзгөчөлүгү жүрөктү кытыгылаган темпераменттүүлүгү, образдардын поэтикалуулугу, каармандардын ички сезимин антара сүрөттөө менен сезимге сезим кошуу Темиркулдун жаркыраган поэзиясынын оригиналдуулугун түзөт. Ал өзү да каармандардын сезимин коштоп жүрүп отурат. Эл сүйүнсө кошо сүйүнүп, алар күйүнсө кошо күйүнөт. Чындыгында акындын поэзиясынан чыгыш классиктеринин жылуу илеби согуп турат» [9, 95-б.]. Акындын поэзиясынын өзгөчөлүктөрүн ушундай таризде караса дагы кызыктуу, жогорку деңгээлде болмок эле деген ойдо калдык.

А.Осмоновго арналган бөлүктү (адабиятчы З.Мамытбеков) анчалык жакшы талдап жазган эмес. Баарыбызга белгилүү, кыргыздын бул зор таланттуу акыны жөнүндө аябаган көп эмгектер, макалалар жазылды. Ушул жетишкендиктерди эске алганда, мындан татынакай изилдөө чыгышы мүмкүн эле. Биздин пикирибизче, З.Мамытбеков акындын чыгармачылык ийгилигин ар тараптан ойдогудай ачып бере алган эмес. Бул пикирибизди окумуштуу Д.Брудный да ырастайт: «Резко выделяется своим ученическим характером глава об А.Осмонове. Главный недостаток главы – в ее декларативности и неумении строить анализ произведения. Автор без конца пользуется такими формулами: «А.Осмонов рассказывает», «поэт показал», «Осмонов описывает», «поэт рисует», «поэт высоко оценивает» и так далее прочее. А вот как Осмонов рисует, описует, рассказывает, показывает – такого анализа не находим. Такие даже правильные, но бездоказательныетенденции ничего не дают и резко

снижают качество всего труда» [42, 15-б.].

Автор А.Осмоновдун согуш учурундагы поэзиясы кыргыз адабиятындагы жаңы изилдөө деген Албетте, бул туура. Бирок бул жерде ал өз пикирин далилдөө үчүн шайкеш келген адабий талдоону келтирбейт. Ар бир жолу анализ жүргүзүүгө келгенде З.Мамытбеков өзүнүн илимий-теориялык даярдыгынын жетишсиздигин көрсөтөт. Бирок, албетте Алыкул Осмонов негизинен фольклордук материалдарды үйрөнүп, аларды кайрадан иштеп чыгып жаңылантуу жагынан башка кыргыз акын-жазуучуларга караганда аң-сезимдүү мамиле жасап, элдик поэзиянын салттарын реалисттик адабияттын бийиктигинен өздөштүрүүгө аракет кылганын танууга болбойт. Дегеле Осмонов фольклор маселесине келгенде ушул учурларды айланып өтүү эч мүмкүн эмес. Осмоновтаануу илиминде (К.Асаналивдин, Ш.Үмөталиевдин, К.Артыкбаевдин, Р.Кыдырбаеванын, А.Садыковдун, С.Жигитовдун, К.Бобуловдун, К.Даутовдун ж.б. эмгектеринде) негизинен ушул көз караш орун алып келатканы бекер эмес. Жогоруда аты аталган окумуштуулардын бардыгы А.Осмоновдун чыгармачылыгын ар тараптан терең изилдешип, алар бүгүнкү күнгө чейин баркы-баасын жоготпой келе жатат.

Очерктин авторлору кыргыз адабиятынын тарыхы жөнүндө сөз салганда, дагы көп нерсени чаташтырып жиберешет. Маселен, Н.Чекменов, У.Абдукаимов, С.Сасыкбаев, А.Убукеев 1927–1928-жылдардан бери жазып келе жаткан жазуучулар болсо да, алар эң кийинки учурларга алып келинет. Педтехникумда эч качан «Балапан» деген дубал газетасы чыккан эмес. «Балапан» деген кол жазма журнал чыккан. КирАПП деген жумушчу-дыйкан жазуучулар уюму эмес, пролетариат жазуучуларынын кыргыз ассоциациясы дегенди билдирет [76, 29-б.].

Ушул мезгилде белгилүү сынчы жана адабиятчы К.Бобуловдун «Кыргыз прозасында реализмди өнүктүрүүнүн жолдору» аттуу 1969-жылы жарык көргөн монографиясында, кыргыз прозасынын жаралганынан тарта 60-жылдардын орто ченине чейинки өнүгүш жолу талданып берилген. Салт болуп калгандай, К.Бобулов да кыргыз жазма адабиятынын жаралышын А.Токомбаевдин 1924-

жылдагы «Эркин-Тоо» гезитинин 1-санында басылган «Октябрдын келген кези» ырынан, ошондой эле М.Элебаевдин гезиттин 2-санында жарык көргөн «Зарыгам» ырынан баштайт. К.Бобуловдун айтымында 1928-жылы К.Баялиновдун «Ажар» повести басылып чыкканга чейин кыргыз жазма адабиятында кара сөз түрүндөгү чыгарма болбогон, б.а., «азыркы кыргыз прозасынын биринчи барагы ачылган».[17.19.] Мында анын К.Тыныстановдун, С.Карачевдин, К.Баялиновдун жана башкалардын өткөн кылымдын 20-жылдарынын баш ченинде жараткан прозалык чыгармалары тууралуу билбегенин, билген күндө да кыргыз жазма адабияты 1924-жылы башталат деп калыптанып калган салттуу түшүнүктүн туткунунан чыга албай, аны тоту куштай кайталап калганы көрүнүп турат.

К.Бобулов өзүнүн эмгегинде К.Баялиновдун «Ажарынан» кийин эле К.Жантөшевдин (1939, 1941, 1948) жана акыркы китеби 50-жылдардын аягында жарык көргөн «Каныбек» романына токтолот. Анын пикиринде «Каныбек» «жалаң поэтикалык фольклордук салттардын рухунда» жаратылган.[35,24-бет] К.Бобулов «Каныбек» жаратылган маалда аны менен катар эле Т.Сыдыкбековдун кыргыз элинин коллективдештирүү мезгилиндеги жашоосун чагылдырган «Кең-Суу» романы жарык көргөнүн белгилейт. Адабиятчы адилет белгилеп кеткендей, ошол жылдары бир да бир чыгарма «Кең-Суу» романына окшоп аёосуз, катаал, адилетсиз сынга кабылган эмес. Алсак, М.Элебаев «Кең-Сууну» «роман эмес, болгону роман үчүн зарыл материал» деп белгилесе, Ж.Бөкөнбаев «өтө супсактыгынан улам акырына дейре окуу мүмкүн эмес экенин, көркөмдүк жагынан начардыгын» көрсөтөт. Ал эми ошол доордогу белгилүү сынчы М.Дөгдүров романдын экинчи китеби тууралуу мындай деп жазат: «Сыдыкбековдун «Кең-Суусунун» экинчи китеби социалисттик реализмдин талаптарына жооп бербейт, эмгекчилерди социализмдин духунда тарбиялоого көмөкчү боло албайт. Сыдыкбеков бул китебинде колхоз курулушундагы күрөштү чындыктуу сүрөттөөдөн четтеген, бул процесстин революциялык өнүгүшү сезилбейт, мунун менен жазуучу өтө одоно саясый катачылыкка жол берген». Ал эми «Каныбек» романы тууралуу таптакыр эле

башкача пикирди жолуктурабыз: «Романдын окуяларын жазуучу чеберчилик менен сүрөттөгөн. Чыгарманын тили жатык жана түшүнүктүү, сүйлөмдөрү өтө узарып кеткен эмес, окууга жеңил жана жагымдуу «Каныбек» – кыргыз прозасынын биринчи татыктуу чыгармасы». Бул – акын Т.Үмөталиевдин пикири. Жогорудагы эки романга айтылган пикирлерди К.Бобулов мындайча жыйынтыктайт: «Биз бул пикирлерди алардын авторлорун жектөө үчүн келтирбедик. Бизге бул же тигил чыгармага баа берүүдө алардын баары кандайдыр пас кызыкчылыктардан улам эмес, чын дилден айтылгандай туюлат. Т.Сыдыкбеков өзүнүн романында кыргыз жазуучуларынын ичинен биринчилерден болуп типтүү мүнөздөрдү типтүү жагдайларда сүрөттөп берүүгө аракеттенген. Демейки эле адамдарды алардын тиричиликтик ой толгоолору, камкордуктары, пендечилик жактары жана олку-солкулуктары менен сүрөттөөнүн өзү фольклордун каармандарды жекече мүнөздөрүн түзүүдөгү эстетикалык нормаларынан кескин четтөө болгон». Ошондон он беш жыл өткөндөн соң, «Кең-Суунун» автору ал мезгил тууралуу мындай деп жазган: «Каныбек» тууралуу суктануу менен пикир айткан жолдоштор «Кең-Сууга» шектенүү менен карашты. Бул чыгармада жаңы эч нерсе жок, сенин романында сүрөттөлгөндү биз сенсиз деле билебиз – дешти алар». Жогорудагы келтирилген пикирлерден баамдалып тургандай, «Каныбек» жана «Кең-Суу» романдары жарык көргөн мезгилдерде окурман журтчулугу ал фольклордук эстетиканын таасиринен чыга албай, реалистик искусствонун өзгөчөлүктөрүн толук үйрөнүп өздөштүрө албай жаткан мезгил эле. Ошондуктан «Кең-Суунун» тагдыры татаал болгон.

К.Бобулов андан ары М.Элебаевдин «Узак жол» романына (К.Бобуловдун изилдөөсүндө повесть деп берилген) токтолот. Мында ал чыгарманы жазууда М.Горькийдин автобиографиялык үчилтигинин М.Элебаевге тийгизген таасири тууралуу Ш.Үмөталиевдин жазгандарына толук кошулуу менен, «Узак жолдун» жаш кыргыз прозасынын өнүгүүсүндө жана калыптанышында оң ролду ойногонун белгилеп кеткен. Биздин оюбузча, XX кылымдын 30-жылдарынын прозасында мындай кемчиликтердин орун алышы жаш

профессионал кыргыз адабиятынын дале реалисттик чыгарма жаратуу салтын жарытып өздөштүрө электиги, чеберчиликтин жетишпегендиги менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз адабияты басып өткөн жолду системага салып, илимий жалпылоого алуунун дагы бир чоң аракети катары 1970-жылы жарык көргөн орус тилиндеги «История Киргизской советской литературы» аттуу коллективдүү эмгектен көрсөк болот. Бул эмгек тил, адабият институтунун көп жылдык эмгегинин жыйындысы катары өз учурунда адабий турмушубуздагы орчундуу көрүнүш сыяктуу кабыл алынган.

Аны жазууга Б.Керимжанова, К.Асаналиев, А.Садыков, К.Бобулов, Р.Кыдырбаева, Ш.Үмөталиев сыяктуу көрүнүктүү адабиятчылар тартылып, жооптуу редактор катары Дүйнөлүк адабият институтунун кызматкери З.Г.Осмонова дайындалган. Чынында да толук болбосо да кыргыз адабиятынын жаралып, калыптаныш-өнүгүш процессинен кабар берген жыйынтыктоочу бул эмгектин орус тилинде Москвадан жарык көрүшү жалпы союздук окуучуларга элибиздин маданиятынын бир тармагынан аз болсо да маалымат алууга мүмкүнчүлүк ачып берди. Мунун өзү да белгилүү деңгээлде бул эмгектин маанилүү көрүнүш болгондугун айгинелейт. Андагы адабий обзорлор, талдоолор «Очерктегиге» караганда илимий теориялык деңгээли жагынан алда канча жогору турат. Демек «тарыхтын» профессионалдык сапаты ошол кезде Москвадан чыккан башка улуттардын «Тарыхтарынан» эч кем калбайт.

Эмгектин Б.Керимжанова жазган «Киришүү» бөлүгүндө совет мезгилиндеги кыргыз адабиятынын, адабият таануу жана сынынын гана эмес, жалпы эле кыргыз маданий искусствосунун (театр, кино, сүрөт, музыка, опера) жана илиминин жетишкендиктери тууралуу кеңири сөз болот.

«Тарыхтын» биринчи главасы «Кыргыз элинин көркөм мурастары» (Кыргыз фольклорун изилдөөнүн тарыхынан)деп аталат да бөлүмдү да Б.Керимжанова жазган. Ал өз ара «Кыргыз фольклорунун жанрлары», «Акындык поэзия» деген бөлүмчөлөрдөн турат. Мында көрүнүп тургандай, тил жана адабият институтунун кызматкерлери 60-жылда чыккан «Очеркке»

Б.Керимжанова белгилүү акындар Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Ысак Шайбеков, Калык Акиевдердин чыгармачылыктарына атайын токтолуп өтөт жана алар менен кошо заманачыл акындар Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч Шамыркан уулу тууралуу учкай сөз кылат. Акындар поэзиясынын адабиятыбыздын тарыхында ойногон ролу изилдөөчү тарабынан жогору бааланат: «Следует отметить, что, хотя в конце девятнадцатого – начале двадцатого века художественные средства киргизской поэзии не выходили за рамки фольклора, творчество акынов стало одним из источников развития киргизской советской литературы, киргизского литературного языка. Таким образом, поэзия акынов явилась переходным этапом от фольклора к киргизской письменной литературе и сыграла роль своеобразного моста в оформлении киргизской советской литературы как литературы профессиональной» [61, 81-б.]. Ар бир элдин тарыхы, анын ичинде адабиятынын тарыхы көп кырдуу, карама-каршылыктуу татаал көрүнүш болгондуктан, ал изилдөө-чүдөн да ошончолук көп кырдуулукту, башкача айтканда, энциклопедиялык билимди талап кылат. Көркөм процесстин өсүү жолдорун ичкериден кылдат талдап чыгуу үчүн ошол процесс башынан өткөргөн коомдук саясий, социал-дык-экономикалык жана маданий-эстетикалык кырдаалдардын өбөлгөлөрү, негиздери да адекваттуу изилденүүсү керек. Биз сөз кылып жаткан эмгек мына ушундай бир кыйла теориялык жана практикалык маселелерди мезгил талабына ылайык коюп, ийкем чечмелеп чыккандыгы менен да бир кыйла артыкчылыктарга ээ. Талдоого алынган ал маселелердин алгачкылары төмөнкүдөй болуп саналат. «Кыргыз совет адабиятынын өнүгүү жолдору» ырааттуу, жаңыча мезгилдештирилген идеялык-көркөмдүк изденүүлөрүндөгү табылгалар, этаптуу учурлар илимий негизде иликтенип жалпылаштырылган. Фольклор менен жазма адабияттын көркөм чагылдыруу принциптеринин көп кырдуу карым-катышынын негизинде жаралган жаш жазма адабиятыбыздын калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрү, акын-жазуучулардын мурда аларга белгисиз жаңы адабияттын мүмкүнчүлүктөрүн, «жашыруун сырларын» өздөштүрүүгө машакаттуу изденүүлөрү көрсөтүлгөн. Жаңы жанрлардын жана

стилдик багыттардын өздөштүрүлүп, өнүгүү процессин, салт жана жаңычылдык, форма жана мазмун, улуттук жана интернационалдык сыяктуу категориялардын адабий процесстеги диалектикасы конкреттүү мисалдарды талдоо аркылуу ачылган. Кыргыз адабиятынын башка элдердин адабияты менен карым-катышта өнүгүп-өсүү жана баюу процесси, ошондой эле көрүнүктүү жазуучуларыбыздын жекече кошкон салымдары өз алдынча талдоодон өткөрүлгөн.

Бул китептин мурдагы академиялык «тарыхтардан» артыкчылыгы мына ушундай кеңирилиги менен тереңдигинде. Анда фольклор менен профессионалдык адабияттын калыптанышы, улуттук жана интернационалдык проблемасы адабияттын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, кыргыз адабиятынын орус жана чет өлкөлүк адабияттар менен болгон байланышы тууралуу кең-кесири сөз болгон. «Молдо Кылычтын «Чүй баяны», «Алдамчы», «Кыз менен жигит», «Бүркүттүн тою», «Канаттуулар» аттуу белгилүү чыгармалары кыргыз маданиятынын тарыхы үчүн өзүнүн көркөмдүк маанисин сактап жоготпой келатат» [61, 55-б.] деп жогору бааланып, кенен талдоого алынган. Ошону менен бирге, анын «Зар заман», «Кысса-и зилзалла» поэмаларына келгенде адабиятчы абдан аяр, тагыраак айтканда, аларды акын-заманистердин контекстинде реакциячыл көрүнүш катар карап, алар таптакыр талданбаган, жөн гана үстүртөн бир беткей жыйынтык жасоолго аргасызболушкан. «Сказ о землетрясении» и «Зар заман» вольно или невольно смыкаются с реакционными произведениями акынов-заманистов» [61, 86-б.].

Китепте акын жана окумуштуу К.Тыныстановдун мурас-тарынын кыргыз маданиятында алган орду тууралуу кеңири сөз болгонун айта кетүү керек. К.Тыныстановдун биографиясы, лингвистикалык эмгектери талдоого алынып, алардын кыргыздын жаңы алфавитин, грамматикасын, орфографиянын эрежелерин иштеп чыгышына тийгизген пайдасы туралуу адилет баалуу орун алган. «Мурас» бөлүмүн жазган К.Асаналиев акындын «Касым ырларынын жыйнагы» (1925-ж.) китебин талдоого келгенде да, бир аз тенденциялуулугуна карабастан, негизинен туура пикир айтканга умтулган. Ошондой эле анын чыгармачылыгы тууралуу төмөнкүдөй жыйынтык чыгарган: «К.Тыныстанов

был одаренным поэтом, первым переводчиком «Интернационала» и первым киргизским ученым, способствовавшим развитию кир-гизской лингвистической науки. Однако в своем художественном творчестве он не успел (в связи с ранней кончиной) подняться до позиции убежденного реалиста» [61, 86-б.]. Бул пикир өз мезгили үчүн бир кыйла прогрессивдүү болгонун белгилей кетүү керек. «Историянын» экинчи бөлүгү «Кыргыз совет адабиятынын өнүгүү жолдору» деп аталып, ал поэзия, драматургия, проза жанры деп бөлүштүрүп, ошол мезгилдеги журтчулукка таанымал акындардын чыгармачылыгы каралып өткөн. А.Токомбаев, Ж.Бөкөнбаев, М.Элебаев, К.Баялинов, К.Маликов, М.Токобаев, К.Жантөшов ж.б. тууралуу кеңири сөз жүргөн. Согуштан кийинки жана 70-жылдардагы кыргыз поэзиясы менен прозасынын обзорлору адабиятчы А.Садыков тарабынан бир кыйла кылдат талдоодон өткөрүлгөн.

Эмгекте айрым адабий бурмаланып кеткен жерлерин анын бөксөлүктөрүнүн бири катары белгилеп коюшубуз керек. Мисалы, А.Токомбаевдин «Үмүт менен Өмүр», «Жайкы таңда», «Коммунизмге» деген сыяктуу согуштан кийин жазылган белгилүү ырлары анын отузунчу жылдары жазган ырлары катары каралып кеткен. Ошол эле акындын согуштан кийин Москванын 800 жылдыгына байланыштуу жазган «Москва жөнүндө ой» деген ыры согуш мезгилинде жазылган деп көрсөтүлгөн. Өмүрү армияга барбаган акын Смар Шимеев советтик армиянын жоокери деп мүнөздөлгөн. Н.И.Гребнев деген ысым котормочу Г.И.Наумов болуп берилген. К.Маликовдун «Балбай» поэмасы 1916-жылкы көтөрүлүш жөнүндөгү чыгармалардын катарына киргизилген. «Тарыхта» А.Осмонов Чолпонбай жөнүндө операнын либреттосун жазмак болуп, бирок шум өлүм ага жолтоо болгон деп жазылган. Ал эми турмуштук чындыкка келсек, А.Осмонов бул чыгармасын жазып бүткөнгө үлгүргөн. А.Токомбаев, А.Осмонов жөнүндө жазылган портреттик бөлүмдөрүндө бул акындардын драмалык чыгармалары жөнүндө бир ооз дагы сөз айтылбаган. Ансыз бул акындардын жүзүн толугураак элестетүүгө мүмкүн эмес. Кыскасы, мындай так эместиктердин, чаташкандыктардын жана кургак баяндамалардын тизмесин дагы улантууга болот. Обзорлордун Москвадан чыккан «тарыхтан»

өзгөчөлүгү анда факты материалдардын байлыгы жана илимий-теориялык ой жүгүртүүлөрдүн бир топ тереңдиги. Бирок, бир чоң өксүк мисалы, Кылыч жана Тыныстановго берилген баа Кыргызстан КП БКнын алар тууралуу токтомунун позициясында калгандыгы. Кандай болгон күндө да эки томдук азыр Тил, адабият институту тарабынан чыгарылган 7 томдуктан кескин айырмаланат.

Адабияттын тарыхын үйрөнүү, адабият таануу илиминин көп жылдык тажрыйбасы көрсөткөндөй, алды менен белгилүү бир тарыхый мезгилдердеги адабий өнүгүштүн тенденцияларын аныктап, (мезгилдештирилген принцип боюнча) анан ошол мезгилдердеги адабий процеске омоктуу салым кошкон жазуучулардын монографиялык портреттерин берүү принцибине негизделип келатат. Ушундай болгондо гана жалпылык менен жекеликтен диалектикалык биримдиги туура көрсөтүлмөкчү. Кыргыз совет адабиятынын тарыхын үйрөнүү да совет доорунда калыптанып калган принциптин негизинде ошол жалпы адабий процессти мезгилдештирүү жана жеке жазуучулардын монографиялык портреттерин берүү принциби боюнча жүргүзүлүп келет. Буга чейин кабыл алынып калган мезгилдештирүүнү негиз катары алуу менен кыргыз совет адабиятынын белгилүү бир мезгилдердеги өнүгүү процессин окумуштуулар төмөндөгүдөй мезгилдештирип келе жатышат:

1. Кыргыз совет адабиятынын алгачкы мезгили;
2. Отузунчу жылдардагы кыргыз совет адабияты;
3. Кыргыз совет адабияты Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде;
4. Кыргыз совет адабияты согуштан кийинки жылдарда.
5. Азыркы мезгилдегикыргыз совет адабияты (1960–1970-жылдар). [9, 526-б].

Жалпы обзордук бөлүктөрдү туура мезгилдештиргенден кийин көрүнүктүү жазуучулардын монографиялык портретин ошол мезгилдештирүүгө эриш-аркак жайгаштыруу зарылдыгы келип чыгат. Мурдагы «Тарыхтарда...» башкача айтканда, Москвадан 1970-жылы чыккан «История киргизской

советской литературы» аттуу «тарых» китебинде адегенде обзордук материалдар берилип, аягында саналуу гана 6 жазуучунун портрети берилген. Б.Керимжанова баштаган авторлор тобунун окуу китебинде жогорудагы «Тарыхта» белгилеп өткөндөй, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын тарыхы да кошо камтылган эле. Профессионал адабият менен элдик оозеки чыгармачылыкты жана өзгөчө биздин адабиятыбызда бараандуу орунду ээлеген акындар чыгармачылыгын да кошо камтуу ушул «Тарыхтын» көлөмүндө кыскача гана баяндамалар сапатында боло тургандыгы айтпаса да түшүнүктүү эмеспи. Анын сыңары, «Киришүүсүнөн» кийинки эле обзордук тема «Кыргыз элинин көркөм мурастары» деп аталып, мында элдик оозеки чыгармачылыктын, өзгөчө эпостордун изилдениши тарыхынан маалыматтар берилип, «Манас», «Семетей», «Сейтек» жана башка кенже эпосторго токтолот. Аларды изилдөө маселелерине жана изилдеген окумуштуулар тууралуу экскурс жасап, кыскача маалыматтарды берген. Бул бөлүмдүн автору Бүбүй Керимжанова андан аркы обзордук бөлүктө элдик оозеки чыгармачылыктын жанрдык өзгөчөлүктөрүнө токтолот.

Мында сөз фольклордогу эң кичине деп эсептелинген жанрлардан баштап, улуу эпосторго, башкача айтканда, «Манас» трилогиясына чейин жетет. «Манас» трилогиясына токтолуп, «Семетей», «Сейтек» эпосторунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, андагы башкы каармандардын тагдыры баяндалат. Элдик оозеки чыгармачылыкка арналган обзордон кийин «Акындар поэзиясы» аттуу чоң бөлүк келет. Ушул жерде белгилеп кете турган нерсе, реакциячыл көз караштары бар азыркы идеологияга туура келбейт деген жарлыктар менен окутуудан, алынып салынган Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын орун алышы. Молдо Кылычка арналган баян Токтогул жана Тоголок Молдолордон мурда турат. Бул туура эле, анткени анын чыгармачылыгы чынында эле бул акындарга салыштырганда бир азэртерээк башталган.

Эмгектин жаңы көлөмүнө жараша акындарга өзүнчө барандуу портреттик баяндоолор арналган эмес. Микропортрет М.Кылыч, Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Ысак Шайбеков, К.Акиев тууралуу айтылат. Ал эми

Алымкул, Осмонкулдар жана А.Жутакеев Т.Талканбаев сыяктуу жазгыч акындар тууралуу маалыматтар обзордон орун алган эмес.. Бул «Историяда да» берилген элдик оозеки чыгармачылыкка, акындар поэзиясына арналган бөлүмдөр өтө жупуну көлөмдө болгону менен кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн тарыхы менен бөтөн элдерди тааныштырууда көтөрүп турган өзгөчө жүгү бар. Себеби, ал мезгилинде «Элдик оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки» (1973) жана «Акындар поэзиясынын очерки» (1988) жарык көрө элек болчу.

Аталган этаптардын ар бириндеги поэзиянын, прозанын, драматургиянын ал-абалы, андагы болуп жаткан өсүштөр, жаңылыктар, чыгармачыл инсандар, алар жараткан чыгармалардын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү каралат. Бирок бул китепте башка тарыхтарга салыштырганда адабияттын жанрлары боюнча талдоолор так тартипте жүргүзүлгөн эмес. Маселен, адабиятыбыздын калыптануу мезгилинде поэзия, проза, драматургия биринен кийин бири берилип катар тартиптерин сакташса, кийинки этаптагы иреттери: проза – поэзия – драматургия болуп берилет.

Ал эми К. Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхында». (Бул китептин биринчи варианты проф. А.Садыковдун редакциясында басылып чыккан) адегенде поэзия, анан проза, анан драматургия болуп өз ирээтин бузубай берилген, берилген катар – иреттик принцип мында да сакталган. Ал эми К. Иманалиевдин «Кыргыз совет адабияты» (1988. 1–2 китеби.) да дээрлик ушул принципте. Жогоруда каралган ушул китептерден түп-тамыры менен айрымаланып мезгилдештирүү К.Артыкбаевдин китебинде башкача берилген. Баса белгилей турган нерсе, кыргыз адабиятын этаптык бөлүштүрүү системасы мында да сакталган. Китепте автор өзү белгилегендей, адегенде кыскача обзор жасагандан кийин эле ошол мезгилде жашаган чыгармачылыктагы авторлорду берет.

«Орус совет адабиятынын тарыхында» В.Маяковский, С.Есенин, Д.Фурманов сыяктуу жазуучулардын портреттик бөлүмдөрү «жыйырманчы жылдардагы адабият» деген жалпы баяндамадан кийин берилген» [9,12-б.]. Бул принципти туура деп баалаган автордун пикирине биз да кошулабыз. Анткени

аталган жазуучулардын чыгармачылыгы, өмүрү ошол жылдар менен гана чектелет. Мындай принцип орус совет адабиятынын жана башка республикалардын адабият тарыхын мезгилдештирүүдө пайдаланылып жүрөт. К.Артыкбаевдин китебиндеги баяндама, портреттик бөлүмдөрү да хронологиялык жана илимий принциптин ушул критерийине баш ийет. Мисалы, М.Элебаев, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбековдун чыгармачылык өмүрү 40-жылдардын биринчи жарымы менен чектелет. Демек, алар жөнүндөгү портреттик бөлүмдөрдү: «Кыргыз адабияты «Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде» деген жерге удаа жайгаштыруу ылайык. Ушул эле принцип боюнча, К.Артыкбаевдин аталган китебинде А.Осмоновдун портреттик бөлүмү «Кыргыз совет адабияты согуштан кийинки жылдарда» деген бөлүкчөгө удаа орун алган. Ушундай болгондо гана мурдагы ой-пикирлер кайталанбайт. Китепте адабий ишмердигин жана чыгармачылык жолун кыргыз совет адабиятынын белгилүү бир мезгилине сыйдырууга мүмкүн болбогон жазуучулардын обзордук бардыгы баяндама бөлүктөрдөн кийин жайгаштырылган.

Эми коюлган максатка ылайык портреттик баяндоолорго башынан баштап конкреттүү токтолсок. Биз объект кылып алган аталган китептерде адабияттын тарыхынын алгачкы обзору, албетте, «Кыргыз совет адабиятынын алгачкы мезгили» деп аталган этаптык бөлүккө туура келет.

К.Артыкбаевде жогоруда берилген аталган белгилүү авторлордон сырткары адабиятыбызда азыраак белгилүү, бирок, анын калыптануусунда өз салымдарын кошкон бир топ акындар тууралуу маалыматтар берилет. «...Ал жылдары Ташкент, Алма-Ата сыяктуу шаарларда кыргыз элинин алдыңкы жаштары окуп, билим алып жатышкан. Мына ошол жаштардын арасындагы шыктуулары анча-мынча ыр, аңгеме, макала жаза коюп, аларды ошол шаарларда казак, татар тилиндеги чыгуучу газета-журналдарга жарыялап турушкан. Алар: Жумадыл Түлөгабылов, Орозакун Элепесов, Байсерке Калпаков, Исамудин Кудайбергенов, Зыйна Элепесова, Сыдык Карачаев, Касым Тыныстанов жана башкалар эле» – деп белгилеп, айрымдарынын ырларына токтолот [9,24-б.]. Белгилей кетчү нерсе, кыргыз адабиятынын ушул

мезгилиндеги авторлору тууралуу буга чейинки тарых боюнча жазылган эмгектерде маалыматтар өтө аз, дээрлик белгилүү эмес эле десек болот. К.Артыкбаевдин алгачкылардан болуп ага маани берип, аларды тарыха киргизиши автордун китебинин ийгилигин арттырып турат. Турмуштан белгилүү болгондой, кандай гана жол болбосун чыйыр салынгандан кийин, аны андан ары улап кетүү мыйзам ченемдүү иш.

Кыргыз адабиятынын алгачкы жылдарына арналган обзорлорго кайрылганыбызда, К.Артыкбаевдин китеби кийинки чыккан тарыхтарга өзөк болуп, эмнени айтып, эмне жөнүндө сөз кылуу керек экендигин көрсөтүүчү сыяктуу ролдо тургандай. Бул «Тарых» өзүнүн окуу куралы катары милдетин мыкты аткаруу үчүн адабият тарыхынын орчундуу гана маселелерине токтолуп, ал эми башка, адабий процеске тиешелүү жалпы маселелер боюнча, кыскача гана маалымат бериши ылайыктуу иш эле. Маселен, Кыргыз адабиятынын алгачкы мезгилиндеги прозага арналган обзордо ошол жылдары жарык көргөн чыгармалар жана авторлор тууралуу төмөндөгүдөй маалымат орун алган: «А.Токомбаевдин «Күйөөнүн колу жууркандын түрмөгүнөн чыкты» («Ленинчилер күзгүсү» журналы, Ташкент, 1928), «Муңдуулар өлүмү» («Жаңы маданият жолунда», 1929, № 4–5), С.Карачаевдин «Үйлөнүүдөн качты», «Сүйгөнүнө кошула албады», «Күкүк менен Зейнеп» (1919), «Эрксиз күндөрдө» (1928), «Эрик таңында» (1929), К.Баялиновдун «Түлкү менен суур», «Чабалекей менен жылаан» (1925), «Жетимдин өлүмү» (Эркин Тоо. – 1926-ж. – 22–24-август») мындай тизмени дагы да созо берүүгө болот эле [9, 36 б.] Бул жерде айтайын дегенибиз, бул «Тарыхта» ушул маалымат эмне жөнүндө сөз кылуу керек экендигине жем таштайт. Объектти көзгө сайып көрсөтүп, аты, автору, чыгарманын чыккан жылдары, айлары, айтор, бардык тиешелүү нерселер берилет. Бирок аталган чыгармалардын бардыгына кеңири токтолбостон, аларды ошол мезгилдин адабий процессинин картинасы катары карап гана ирдүү деп эсептелинген чыгармаларга талдоолор жүргүзүлөт. Бул ал мезгилдин адабиятынын өнүгүшүнүн негизги тенденцияларын көрсөтө алат. Мисалы, С.Карачаевдин «Эрксиз күндөр» повести ушундай чыгарма катары анализделет.

«Кыргыз совет адабиятынын тарыхында» (академиядан чыккан 2 томдукта) алар тууралуу ушул эле маселелердин ар бирине токтолуп алар тууралуу кененирээк сөз болот, анткени, академиялык «Тарыхтын» көлөмү, талабы ушуну көздөйт.

Драматургия боюнча обзордо «История» менен К.Артыкбаев «тарыхында» эң алгачкы «Букулбай» пьесасынын коюлушу жөнүндө айтылып, алгачкы кыргыз драмалары К.Жантөшевдин «Карачачы» жана М.Токобаевдин «Кайгылуу Какейи» пьесаларына басым жасалат. «Букулбай» тууралуу академиялык «тарыхта» кенен сөз кылуу мүмкүнчүлүгү болсо да, К.Артыкбаев берилген маалыматтан башка эч нерсе жок. Өзүнүн максатына жараша академиялык «Тарыхта» ушул жылдары жарык көргөн башка драмаларга да талдоолор жүргүзгөн. Аларга С.Карачаевдин «Төрага Зейнеп», Ш.Көкөновдун «Тап жолунда» чыгармалары кирет. Ушул обзордук бөлүмдөрдөн кийин К.Артыкбаевдин «Тарыхындагы» кыргыз адабий сыны, адабият таануусуна тиешелүү маалыматтар берилип, ушул жылдардагы адабий сындын алгачкы маалыматтарына жана тажрыйбаларына саресеп салат. Ушул жерден баса белгилеп кетүүчү нерсе, К. Артыкбаевдин ушул саамалыгы кийинкичыккан академиялык «Тарыхта» [79,567-б.] улантылат. Академиялык «Тарых» өз милдетине жараша кенен илимий деңгээлде жазылган. К.Артыкбаевдин «Тарыхында» берилген ой учугу андан ары уланат. Бирок, айтылуучу объект бир болгондонбу же башка да себептери барбы, айтор, айтылган ойлор кеңейтилип гана берилет. Баалуу кошумчалар же алымчалар деле байкалбайт. Өзүнүн көлөмүнүн кеңдиги укугуна ээ академиялык «Тарых» котормо маселелерине да токтолуп кеткен.

Көрсөтүлгөн китептерде 30-жылдардагы кыргыз адабиятынын поэзия, проза, драматургия тармактарындагы кубулуштар талдоого алынат. «Историяда» адегенде проза жанры каралып, драматургиядан кийин поэзияга өтөт. Алгачкы калыптануу мезгилиндегиге салыштырганда поэзия бөлүмү кенен жазылган. Поэзияны Б.Керимжанова, прозаны окумуштуу К.Асаналиев жазган, драматургияны да Б.Керимжанова изилдеген.

К.Артыкбаевдин китебинин башка «тарыхтардан» айырмасы мында

«Кыргыз совет адабиятында социалисттик реализмдин калыптанышы» деп аталган аталыштын астында социалисттик реализмден калыптануу мезгилиндеги адабий процеске токтолот. Кыргыз адабиятындагы социалисттик реализмдин пайда болушу, калыптанышы жөнүндөгү маселелер адабиятыбыздын тарыхында сөзсүз карала турган маселелер. Автордун бул маселеге кайрылуусу өз учурунда болгон.

«Историядагы» каралган 30-жылдардагы прозада ушул мезгилдин эң белгилүү деп эсептелинген авторлору жана алардын чыгармаларына токтолгон. Атап айтканда, Мукай Элебаевдин «Узак жолу», Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу», Аалы Токомбаевдин «Жараланган жүрөк», «Днестр терең деңизге куят», «Күүнүн сыры», К.Жантөшевдин «Каныбек» өңдүү чыгармаларына анализ жүргүзүлөт. «Историяда» максатына жараша ошол мезгилдеги кыргыз адабиятынын абалынан чындап маалымат бере ала турган чыгармаларга, көрүнүктүү авторлорго гана токтолуп, үстүртөн жалпылаштырылган баяндама жасалат. Ушул мезгилдеги поэзия «Историяда» кенен сөзгө алынат. Негизинен «Историяда» кыргыз адабияты менен башка адабияттардын ортосундагы карым-катыштык да маселелердин күңгөйтескейи да иликтенген. К.Артыкбаевдин «Тарыхындагы» поэзияга арналган обзордо 30-жылдардагы кыргыз поэзиясындагы жаңылыктар тууралуу кабар берилген. Окуу китебинин талабына жараша этаптуу чыгармаларга конкреттүү анализ жасалган.

Кыргыз адабиятынын академиядан чыккан тарыхында ушул эле маалыматтардын тегерегинде сөз жүрөт да, бир аз кеңейтилет. Ал тургай маалыматтардын берилишиндеги ырааттуулук да сакталган. Маселен, алгач эмгек темасына арналган А.Токомбаевдин жана башка акындардын чыгармалары талданса, академиялык «Тарыхта» да ушул маселеге орун берилет. К.Маликовдун кыргыз сатира жанрын өнүктүрүүдөгү салымы, А.Токомбаевдин философиялык ырларына токтолуу да К.Артыкбаевдин китебинде берилген өзөк катары талданып отурат. Ушул обзордук бөлүмдөрдө К.Артыкбаевдин китеби көлөмү чакандыгына карабастан, материалдарынын мазмуну конкреттүү

болуп, маалыматтардын, фактылардын жетиштүүлүгү менен айырмаланып турат. Академиядан чыккан «Тарыхта» өзүнүн талабына жараша олуттуу чыгармалардан тартып, адабий факты болууга жарай ала турган кубулуштарга чейин токтолууга аракет жасалган.

Ал эми К.Иманалиевдин китеби болсо, К.Артыкбаевдин «Тарыхын» негизги жетекчиликке алгандай. Андагы обзордук бөлүмдөр К.Артыкбаевдин тарыхындагы обзорлорго окшош жазылган, эч кандай өзгөрүү жоктой сезилет. Балким бул окуу китебине коюлуучу талаптардын окшоштугу менен түшүндүрүлөр. Кандай болгон күндө да ар бир жазылган эмгек өзүнчөөзгөчөлүккө ээ болуп турушу зарыл маселе.

Кыргыз совет адабиятынын андан кийинки этабы – «Кыргыз совет адабияты Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде». Бул этап бардык тарыхтардан орун алган. Башка этаптардын жазылышы тууралуумүнөздүү өзгөчөлүк бул бөлүктө да сакталып, адегенде тарыхый шарт, коомдук процесс, ал-абал жөнүндө маалыматтар берилет. Анткен себеби, адабият коомдогу ири тарыхый окуяларга түздөн-түз шартташып турат.

Улуу Ата Мекендик согуш жөнүндө: ага байланыштуу дегеле ушул жылдардагы адабий көркөм процеске обзорлор жүргүзүлүп, мында төмөнкүдөй чыгармалар иликтенет «Публицистикалык чакырык ырларга А.Токомбаевдин «Жүргүлө!», «Кектейбиз», М.Элебаевдин «Улуу марш», «Ажалың», Ж.Бөкөнбаевдин «Ата Журт үчүн майданга», «Жүрөгүм менин кызыл туу», Т.Үмөталиевдин «Күн тутулбайт, ай батпайт», «Мактанбагын», К.Маликовдун «Канга-кан», «Жолдоштор», «Биз жана сен», Ж.Турусбековдун «Жок болор кези», «Кайда качат», А.Осмоновдун «Жашасын жүрөк, жашасын акыл», Ал эми ант берүү түрүндөгү ырларга А.Токомбаевдин «Ал мындай деди», Ж.Бөкөнбаевдин «Антым», Т.Үмөталиевдин «Аткарам берген антымды» жана башка» ырлар киргизилген [9, 97-б.]. Бардык жазылган «Тарыхтарда» ушул авторлордун чыгармачылыгынын тегерегинде талдоолор жүргүзүлөт. Академиядан чыккан «Тарыхта» жана К.Артыкбаевдин китебинде конкреттүү түрдө адабияттын жанрдык түрлөрүнө бөлүштүрүлүп каралат. К.Иманалиевдин

«Тарыхында» көлөмүнө жараша жалпысынан сомолонгон үстүртөн обзор жүргүзүлөт.

1970-жылкы «Историяда» эмнегедир башка этаптарга салыштырмалуу согуш учурундагы адабият бөлүнбөстөн, бир эле теманын астында, т.а. жалпылаштырылган маалыматка ээ болот. Мында тарыхый – коомдук шарт жөнүндө да маалымат берилбейт. Ушул жерден К.Артыкбаевдин китебине мүнөздүү бир принципти баса белгилөөбүз керек. Адегенде Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги обзордук бөлүмдөрдөн кийин М.Элебаевдин, Ж.Бөкөнбаевдин, Ж.Турусбековдун портреттери берилген чыгармачылыктары ошол этапка туура келген авторлор каралат. Башка адабият тарыхтарынын чоң айырмачылыкка академиядан чыккан «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» эгедер. Анткени, мында ар бир этаптагы көркөм котормо маселеси өзүнчө, адабий сын менен адабият таануудагы өнүгүш-өксүктөр, болуп өткөн кубулуштар өзүнчө изилденип, тааныштырылат.

Согуш мезгилинен кийин ирети боюнча согуш мезгилинен кийинки жана учурдагы адабий процесс жөнүндө сөз болот. Айта кете турган нерсе, «Историяда» «кыргыз совет адабияты согуштан кийинки жылдарда» бөлүмү 40-жылдардын ортосунан 50-жылдардын биринчи жарымын ичине камтыйт. Мында граждандык тарыхый абалды эске алып, мезгилдештирүү болгон деп ойлойбуз. Ал эми К.Артыкбаевдин «Тарыхында» болсо жогоруда аталган бөлүм 1946–1959-жылдарды ичине камтыйт. Мында китептин автору согуштан кийинки «түшүмдүү» жылдарды өзүнчө бир доор кылып, анын аякы чекитин кыргыз адабиятындагы адабий чоң жаңылыктарга такайт, башкача айтканда 1958-жылы Москвада кыргыз адабияты жана искусствосунун декадасы, 1959-жылы Кыргызстан жазуучуларынын III съезди болуп өткөн. Канткен менен коомдогу граждандык-тарыхый окуялар менен адабий жаңылыктардын ортосундагы байланыштырды талдоолордун спецификасына жараша колдонуу туура болот го деп эсептейбиз.

«Историяда» адаттагыдай эле кыскалык, тактык өкүм сүрөт. Белгилеп кете турган жагы, мында кыргыз адабияты эле сөз кылына бербестен, ошол

мезгилдеги бүткүл союздук адабиятта болуп жаткан жаңылыктар, адабий көркөм кубулуштар аздап болсо да талдоого алынат. Негизинен бардык «Тарыхтарда» тең поэзияда жаралган төмөнкү чыгармалар жана алардын авторлорунун тегерегинде талдоолор жүргүзүлөт.

Алыкул Осмоновдун ушул мезгилде чыккан поэмалары, Н.Жетикашкаеванын поэзиясы, А.Токомбаевдин «Белегим» (1951), «Өз көзүм менен» (1952), «Турмуш» (1955), Т.Үмөталиевдин «Мекен күүсү» (1949), «Жыргал турмуш ырлары» (1950), «Ак алтын өлкөсү жөнүндөгү ыр» (1956), К.Маликовдун «Биздин жер» (1950), «Ырлар» (1953), «Тоодогу от» (1957), А.Токтомушевдин «Тартуу» (1949) жана башкалар, ошондой эле Р.Шүкүрбеков, Н.Байтемиров, С.Эралиев, С.Жусуевдердин көркөм изденүүлөрүнө токтолот [9, 167-б.]

Прозада болсо негизинен Т.Сыдыкбеков, К.Жантөшевдердин мурда жазылган романдарынын жаңы редакциялары тууралуу. Н.Байтемировдун ушул жылдары жазылган романдары тууралуу талдоолор жүргүзүлөт. Албетте, өз максатына жараша, академиядан чыккан китептерде ар бир автордун чыгармачылыгына кенири токтолуу мүмкүндүгү берилген. Мында атактуу жазуучу Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын баштапкы мезгили, алгачкы жарыяланган «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» аңгемелерине чейин терең талдоолор жүргүзүлгөн.

Согуштан кийинки учурдагы кыргыз адабий сыны, адабият таануусу көркөм котормосу да каралат. Ушул китеп аркылуу кыргыз адабиятындагы изилдөө эмгектери, алардын жаралышы, камтылган маселелери менен тааныш болобуз. Б.Керимжанованын «Жоомарт Бөкөнбаевдин чыгармачылык жолу» (1950), «Жоомарт Бөкөнбаев» (1953), Ж.Таштемировдун «Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу» (1956), «Барпы Алыкулов» (1957), Ш.Үмөталиевдин «Алыкул Осмонов» (1958), «Аалы Токомбаев» (1958), С.Байкожоевдин «Жазгыч акындар» (1959), Б.Маленовдун «Мукай Элебаевдин чыгармачылыгы» (1959) сыяктуу монографиялары, илимий очерктери кыргыз адабий илиминин өнүгүшүнүн жаңы чектерин көргөздү деп белгиленет [11, 503-б.]. Чынында эле

адабияттын бүтүндөй тарыхы каралып жаткандыктан, көркөм сын жана адабият таануу илиминин ал-абалы, өсүшү, кемчилиги, дегеле анда болуп жаткан процесстер, алардын динамикасы эртеби-кечпи системалуу түрдө каралышы зарыл эле.

Биздин терең ишенимибизде окумуштуу К.Артыкбаевдин эмгегинде кыргыз жазма профессионал адабияттын тарыхына байланыштуу бардык маселелер орун алган. Автор көркөм адабиятка байланыштуу, тарыхый документтерди Компартиянын, Жазуучулар Союздарынын (СССРжана Кыргызстан) ал жылдары кабыл алган резолюциялары, чечимдери алардын адабияттын өнүгүшүндөгү мааниси, таасири боюнча да олуттуу пикирлер айтылган. К.Артыкбаевдин кийинки «Тарых» жазгандар үчүн бул эмгек сөзсүз методологиялык чоң таяныч болгондугу шексиз. К.Артыкбаевдин «Тарыхы» кийинки чыккан «тарыхтар» үчүн эле эмес, көптөгөн изилдөөлөргө илимий булак болуп бере алат десек жаңылбайбыз. Маселен, ошол эле алгачкы жылдар, ошол эле калыптануу жылдарындагы адабият тууралуу фактыларды кийинки «Тарыхтардын» обзордук бөлүмдөрүндө кездештиребиз. Ошондой эле ушул факт материалдардын кенен талданышын академиялык «Тарыхтан» жолуктурабыз. «Историяда», академиядан чыккан «Тарыхта», К.Иманалиевдин согуштан кийинки кыргыз совет адабиятына арналган обзордон кийин эле азыркы мезгилдеги кыргыз совет адабиятына арналган обзордук бөлүм берилет. Өзгөчөлүктүү көрүнүш, К.Артыкбаевде Улуу Ата Мекендик согуштан кийинки адабияттын фонунда А.Осмоновдун чыгармачылык портрети ачылат. А.Осмоновдун чыгармачылыгы менен гүлдөгөн мезгили.Андан кийинки келүүчү этаптык бөлүштүрүүдөгү эң акыркы обзор «Кыргыз адабияты азыркы мезгилде» деп аталып, бул бөлүм окумуштуу А.Садыков проза, поэзиясын, драматургиясын М.Борбугулов жазган. «Балдар адабияты» деген бөлүмдү М.Түлөгабылов тарабынан иликтенген. Москвадан чыккан «Историядан» белгилүү болуп тургандай, 1970-жылга чейинки дээрлик 60-жылдардын ичи, аягы адабияттын ошол мезгилдеги эң кийинки учуру деп каралат. Ошондуктан улам берки «Тарыхтардан» айырмаланып тура турган жөнү бар.

Аталган «Тарыхтарда» ушул жылдары чыгармачылык ийгиликтерге жетишкен С.Эралиевдин, С.Жусуевдин, Б.Сарногоевдин, Р.Рыскуловдордун көркөм изденүүлөрүнө басым жасалып, илимий талдоолор жүргүзүлөт. Бул тарыхтын башка окуу китептерден айырмасы ушунда.

Ошол кездери жаш акындар катары эсептелип, ал эми бүгүнкү күндүн көз карашы менен алып караганда адабиятыбыздагы белсемдүү таланттар Т.Кожомбердиев, Ж.Мамытов, О.Султанов, Ж.Абдыкалыков, Б.Карагулов, М.Буларкиева, С.Абдыкадырова сыяктуу таланттар «Историяда» аттары гана аталса, К.Артыкбаевдин китебинде жана академиядан чыккан «Тарыхта» азыркы кыргыз адабиятынын өнүгүп-өсүшүн белгилеп туруучу чыгармачыл инсандар катары белгиленишет.

Академиядан чыккан «Тарыхта» поэзияны экиге: лирика жана поэма деп бөлүп карашат. Бул жазылган чыгармалардын жана авторлордун көбөйүшү менен түшүндүрүлөт. Мындай бөлүп кароонун жакшы жагы бар, анткени анализ конкреттүүлүккө ээ болот. Проза боюнча да акыркы жылдары жаралган романдар өзүнчө, повесттер өзүнчө бөлүнүп каралган. Бардык «Тарыхтарда» негизинен төмөндөгү авторлордун чыгармачылыктарына басым жасалган: Т.Сыдыкбеков «Ыманбайдын пейили» С.Өмүрбаев «Телегей», Т.Касымбеков «Сынган кылыч», К.Каимовдун бир топ чыгармалары жана сөзсүз түрдө Ч.Айтматовдун повесттери тууралуу илимий талдоолор жүргүзүлгөн.

«Историядан» айырмаланып кийинки «тарыхтарда» кыргыз адабиятынын кийинки таланттуу өкүлдөрү катары К.Жусупов, М.Гапаров, М.Мураталиев, С.Жетимишев, Ө.Даникеев, А.Стамов, К.Акматов, М.Байжиев, Ш.Абдраманов өңдүү жазуучулардын аттары аталып алардын көркөм табылгалары, азыркы кыргыз адабиятындагы орду ийгиликтери менен бөксөлүктөрү талданып көрсөтүлөт.

Академиядан чыккан «Тарыхта» акыркы жылдары жарык көргөн кыргыз романистикасына кеңири басым жасалат. Алардын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүнө анализ жүргүзүлүп, илимий-теориялык деңгээлде талдангандыгы менен өзгөчөлөнүп турат. «Историяда» кыргыз совет адабиятынын негизги

этаптарына обзор жүргүзүлүп бүткөндөн кийин «Балдар адабияты» деген бөлүм бар. Бул бөлүмдө жалпы эле тээ 30-жылдардан берки кыргыз балдар адабиятынын өнүгүшүнө экскурс жасалат. Бул «Историяда» «орус жана чет элдер адабияты менен кыргыз адабиятынын байланышы» аттуу чоң теманын астында кыргыз тематикасынын орус жазуучуларынын чыгармаларында кездешши, орус адабиятынын поэзияларынын азыркы кыргыз адабиятынан тийгизген таасири өңдүү маселелер берилет. Ошондой эле Кыргызстандагы орус жазуучуларынын чыгармачылыгы каралып, Н.С.Чекменов, С.А.Фиксин, Н.Н.Удалов, В.И.Паршков өңдүү жазуучулардын чыгармачылыгына обзор берилет.

Кыргыз адабиятынын чет элдик тилдерге которулушу, дүйнөлүк адабият менен болгон карым-катышы «Кыргыз адабиятынын чет элдер жана орус адабияты менен байланышы» деген подтемада көрсөтүлөт. «Историяда» обзордук материалдар ушундай тартипте берилип болгондон кийин портреттерге өтөт.

Академиядан чыккан тарыхтын биринчи тому бүтүндөй обзордук материалдарга арналгандыгы эле обзордук бөлүктөр кенен каралгандыгын көрсөтүп турат. «Историяда» «Балдар адабияты» жана «Кыргыз совет адабиятынын интернационалдык маңызы» аттуу обзордук бөлүктөр «Тарыхта» андан ары кеңейтилген. Академиядан чыккан «Кыргыз совет адабияты тарыхындагы» обзордук бөлүмдөрдөн кийин ар бир этап боюнча корутунду чыгарылган. Белгилүү окумуштуу К.Асаналиев бардык этаптардын корутундусун жогорку эрудиция, илимий компоненттүүлүк менен жазган.

Жогоруда айтылган маселелердин камтылышы академиялык «Тарыхтын» өзүнө коюлчу талаптарга жооп берүүчү болуп эсептелет. Анткени, академиялык «Тарыхтын» максаты жазылыш талаптары окуу курал катары жазылуучу китептерден түп-тамырынан бери айырмаланып турат. Ушул ажырымды айра билүү керек. Айрымдар (мисалы: сынчы А.Эркебаев) өз мезгилинде К.Артыкбаевдин окуу куралына карата «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча алгачкы окуу китеби тууралуу» деген макала жазган (1985). Бул макалада сынчы А.Эркебаев «Тарыхтын» ийгиликтүү жазылганын

баса белгилөө менен андагы ашыкча факты маалыматтардын көптүгүн, кемчилдиктерин белгилеп өтөт. Биринчи кемчилдик катары адабият китебиндеги «Киришүү» бөлүмү талапка ылайык жазылбай адабият таанууда белгилүү маалыматтарды (адабият теориясы, орус совет адабиятынын тарыхы боюнча) кайталап койгон жана мезгилдештирүү принцибин орус адабиятынын мезгилдештирүү принцибине үндөшүп турат деген пикирди айткан. Биздин көз карашта ал мезгилдин саясий туткунунан чыга албагандыгынын натыйжасында болсо керек деген ойдобуз. «Историяда» балдар адабияты, кыргыз адабияты менен чет элдер адабиятынын ортосундагы байланыштар жана башка маселелердин окуу куралында кенен орун албагандыгы үчүн доомат койсок, жаңылыш болор эле. Бирок бул сөз, бул маалыматтар окуу куралында таптакыр эле жок деген пикир эмес бар, бирок кыска берилген.

«Историяда» өкүнүчтүү көрүнүш болсо да материалдардын жардылыгы даана көзгө урунат. Бул маселени К.Артыкбаев туура байкаган: «Кыргыз совет адабият тарыхынын өтө эле жупуну жазылгандыгы бизди өкүндүрбөй койбойт. Т.Молдо, Б.Алыкулов, М.Элебаев, К.Баялинов, К.Жантөшев, К.Маликов, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, Т.Үмөталиев сыяктуу залкар акын-жазуучулардын чыгармачылыгы жөнүндө өзүнчө портреттик изилдөө бөлүмдөрү жазылмайын, адабиятыбыздын тарыхы жарды болуп калаары өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Тилекке каршы, «Тарыхтан» буларга атайын портреттик бөлүмдөр берилбей калган» жана башка айрым кемчиликтери баса көрсөтүлгөн [9,60-б.].

К.Артыкбаевдин обзордук бөлүмдөрүндө обзор багытталган мезгилдеги адабий шарт, адабий жаңылыктар ырааттуулук менен баяндалып, ошол мезгилде жазылган чыгармалардын орчундуулары талдоого алынат. К.Иманалиевдин китебинде обзордук бөлүктөр К.Артыкбаевдин «Тарыхындагы» принциптерге таянат.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз профессионал адабиятынын тарыхы боюнча 60–80-жылдар аралыгында жарык көргөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки»(1960), «История киргизской советской литературы»(1970), К.Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы»

(1982) эмгек-теринде адабий процесстин өнүгүү этаптары алгач обзордук иликтөөлөрдө иликтенип талдоолор жүргүзүлгөн. Биздин көңүлдү бурган эмгектердин ичинде «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки» (1960) китебиндеги обзордук бөлүмү, мезгилдештирүү принциби боюнча талкуу болгон. «Очерктин» обзордук бөлүмүн жазган Ж.Таштемировдун ийгилик-кемчилдиктери туура талданып, сынчынын жаңылыгы «Балдар адабияты» жана «Адабий сын» бөлүмүн кошуп алардын идеялык-тематикалык багыты белгиленген. «История киргизской советской литературы» (1970) атуу китебиндеги обзордук бөлүм окумуштуу Б.Керимжанова тарабынан жазылып илимий теориялык деңгээли жагынан алда канча жогору турат. К.Артыкбаевдин обзордук бөлүмдөрүндө обзор багытталган мезгилдеги адабий шарт, адабий жаңылыктар ырааттуулук менен баяндалып, ошол мезгилде жазылган чыгармалардын орчундуулары талдоого алынат. Жыйынтыктап айтканда, Кыргыз профессионал адабияты 60–80-жылдары Кыргыз улуттук адабиятынын тарыхын изилдеген: «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки» (1960), «История киргизской советской литературы» (1970), К.Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982) эмгектеринде адабий процесстин өнүгүү этаптарын алгач обзордук иликтөөлөрдө чагылдырышты. Биздин көңүлдү бурган эмгектердин ичинде «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки» (1960) китебиндеги обзордук бөлүм, кыргыз адабиятындагы жанрлардын өсүп-өнүгүү этаптары, мезгилдештирүү принциби боюнча резонанс жараткан талкуунун болгондугу. «Очерктин» обзордук бөлүмүн жазган Ж.Таштемировдун ийгилик-кемчилдиктерине туура баа берилип, сынчынын жаңылыгы «Балдар адабияты» жана «Адабий сын» деген бөлүмдү кошкондугу менен айырмаланган.

3.2. «Кыргыз адабиятынын тарыхынын окуу китептеринде берилиши»

Ар бир мезгилдин, доордун адабиятындагы ар кандай идеялык-көркөмдүк өнүгүштөр да, эстетикалык бийик сапаттарга карай талпынуу жана бул татаал

жолдо ийгиликтерге жетүү, же жетпей калууга окшогон процесстер ошол мезгилдеги адабиятка келип кирген чыгармачыл инсанга, анын талантына, көрөңгөсүнө байланыштуу болот. Таланттуу жазуучу же акын бүтүндөй бир улуттун адабиятынын бир доорун мүнөздөй турган ийгиликти жаратышы мүмкүн.

Ошентип, жалпы адабий процесс авторду, автор адабий процессти аныктап турат. Бапта айтылгандай, мезгилдештирүүгө ылайыкташтырып ошол этапта эмгектенген чыгармачыл авторлорго жана алар жараткан чыгармаларга жалпы жонунан обзор берилген эле. Азыркы милдетибиз болсо, эми ошол адабияттын канатын, кубатын түзүп, анын күзгүсү болгон авторлорго конкреттүү түрдө кайрылуу, тактап айтканда, биздин кыргыз адабиятын фундаментин же имаратын түзүп турган инсандардын портреттеринин жазылыш деңгээлдерине анализ жасоо. Авторлордун жекелигине байланыштуу алардын илимий-теориялык даярдыгы, тажрыйбасына байланыштуу экендиги, албетте, мыйзамченемдүү көрүнүш. Экинчиден, ар бир автор же авторлор жамааты китеп жазууда өздөрүнө туура келген принциптерге таянуусунун негизинде жаңылыктардын да, жалпылыктардын да сөзсүз келип чыгышына күтүлөт. Анткени чыгарма асмандан алынып жазылбайт, ал тарыхый чындыкка, тарыхый фактыга негизделет эмеспи. Андай болгон соң, бардык «Тарых» китептеринин объектиси бирөө гана. Бирок, ошол тандап алынган чындыкты кандай берүү керек деген маселеде жатат иштин бардыгы. Сөздү өзүнүн жарык көргөн мезгили боюнча 1970-жылы Москвадан жарык көргөн «История советской киргизской литературы» аттуу эмгектен баштаганыбыз оң. Мурдагы мезгилде, башкача айтканда, Союз сакталып турган мезгилде көптөгөн улуттардын адабият тарыхтары орус тилинде жарык көргөн. Маселен: «История узбекской советской литературы» же «История казакской советской литературы» деп аталган «тарых» китептери жарык көргөн эле. Ошонун катарында биздин да «Тарыхыбыз» басылып чыккан. Бирок, өкүнтө турган жери, боордош адабияттар ушул саамалыктарын андан ары улап кете алышкандыгында. Маселен өзбек адабиятынын тарыхына арналып жакынкы жылдары эле

«Узбекская литература» деген ат менен бир нече томдон турган илимий китеп окурмандарга тартууланды. Анда кечээги же бүгүнкү эле адабият менен чектелип калышкан жок. Тээ орто кылымдардагы, ал тургай андан аркы түпкүрдөгү адабий фактылардан баштап бүгүнкү күнгө чейин жеткиришти. Ал эми бизде болсо «История» орус тилинде совет учурундагы жарыяланган боюнча эле токтоп калган эле (окумуштуу О.Ибраимов бул кенетмени толтуруп, жакында орус тилинде «История кыргызской литературы XX века» (2013) деген ат менен жогорку окуу жайларынын студенттерине арналып жазылган китебин чыгарды [56,544-б]. Өз учурунда бул бөксөлүктү К.Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (2004) китебин толуктады. Ошондон бир нече жыл өткөндөн кийин гана, бир нече авторлор тарабынан жазылган эки томдук жарык көрдү. «Историяга» жалпы обзорлор бүткөндөн кийин портреттер берилип, мында негизинен кыргыз адабиятын мүнөздөй ала турган акын-жазуучулардын портреттери, башкача айтканда, кыргыз адабиятынын көрүнүктүү классиктери гана кирген. Адегенде Ж.Таштемиров тарабынан жазылган улуу демократ акыныбыз Т.Сатылгановдун бейнесине сүртүмдөр жасалат. Профессионалдуу адабиятты баштап, эрезеге жеткиргендердин бири А.Токомбаев Ш.Үмөталиевдин калемине туш келген. Ал эми кыргыз романистикасынын атасы Т.Сыдыкбеков К.Асаналиевдин, кыргыз поэзиясына жаңы өзгөрүштөрдү, жаңылыктарды алып келген улуу акын А.Осмонов Р. Кадырбаеванын изилдөөсүндө «Историядан» орун алды.

Андан кийин албетте, заманыбыздын залкар устаты, кыргыз адабиятын дүйнөлүк деңгээлге алып чыккан Ч.Айтматовдун чыгармачылык портреттери берилген. Ушул портреттерде адегенде алардын өмүрү жөнүндөгү бир аз маалыматтан соң чыгармачылыктарына токтолушкан. Мында майда-барат четке кагылып автордун бүткүл чыгармачылыгын мүнөздөй ала турган айрым гана чыгармаларына токтолушкан. Маселен Т.Сыдыкбековдун эң белгилүү чыгармалары «Тоо арасында», «Биздин замандын кишилери» романдарына гана талдоолор жүргүзүлүп, автордун башка чыгармалары жөн гана аталып өтөт. Башка портреттер да ушундай тартипте берилген.

Башка «тарыхтарга» салыштырмалуу «История» интернационалисттик маанайда жазылган. Муну обзордук баяндан да, портреттерден да байкоого болот. Анткен, авторлордун чыгармаларын конкреттүү талдаганда андагы патриотизм жана интернационализм темалары баса белгиленет. Албетте, «Историяга» портреттердин аздыгы боюнча дооматыбыз жок, анткени көлөмү чектелүү болгон. К.Артыкбаевдин аталган китебинде 19 портрет берилип, бул принцип К.Иманалиевдин «Кыргыз совет адабияты» деп аталган китебинин 2-бөлүмүндө портреттик бөлүмдөр жазылган. [59,105-б.].

«Историяда» А.Токомбаевдин драматургиядагы ишмердүүлүгү таптакыр эске алынган эмес. Ал эми акындын драмалык чыгармалары идеялык-көркөмдүк бийиктиги, ийгиликтүү жазылгандыгы менен жеке эле автордун өзүнүн чыгармачылыгында эле эмес, жалпы эле кыргыз адабиятында орчундуу орунду ээлейт.

К. Артыкбаевдин «Тарыхында» автордун калеминен жаралган «Өлбөстүн үрөнү», «Ант», «Күндүн чыгышы», «Тергөө жүрүп жатат» драмаларынын кыргыз драматургиясындагы орчундуу орунду ээлери баса белгилеген тарыхый драмасы «Өлбөстүн үрөнү» кенен талдоого алынат. Драмадагы каармандардын ичинен Калча өңдүүлөрүнүн образдары ачылып берилет. Эгер «Историядагы» боюнча эле элестетсек А.Токомбаев негизинен поэзияда жана үзүрлүү эмгектенип башка жанрларда анчалык деңгээлге жете албагандай таасир калтырары бышык. Албетте, Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгында поэзия негизги орунда турат, бирок, анын прозалары менен драмаларынын жетишкендиктерин баса белгилебесек, акындын портрети жарды болуп калаары турган иш. Ошондуктан К.Артыкбаевдин «Тарыхында» А.Токомбаевдин портрети толук кандуу кеңири жазылган десек, жаңылбайбыз.

К.Иманалиевдин «Тарыхынын» 2-томундагы Аалыга арналган портреттик бөлүм менен таанышып олтуруп, К.Артыкбаевдин китебинде эмне айтылса, ошону гана кайталап койгонун байкайбыз. Бул башка жипке тизилгени менен ошол эле шуру да. Маселен, акындын сүйүү лирикаларына токтолууда К.Артыкбаевде: «Ал эми анын сүйүү лирикаларындагы чебер-

чилигинин көп кырдуу сырларын «Сизге», «Эгер болсом», «Сен карасан», «Бардык жүрөк», «Селкиден», «Унут дедиң» сыяктуу ырларын окуган адам баамдабай койбойт» [9, 266-б.] деген эле маалыматын К.Иманалиев эч кандай кошумчалоолорсуз эле, өз сөзү менен бир аз өзгөртүүлөргө жол берген. Мындай мисалдарды көп эле кездештирүүгө болот.

«Историядагы» кийинки портрет Т.Сыдыкбековдуку, ал К.Асаналиевдин калемине тиешелүү «Историядагы» Т.Сыдыкбековдун портреттик бөлүмү К.Артыкбаевдикине караганда жардыраак болуп калган десек жаңылышпайбыз. Мисалы, автордун алгачкы мезгилдердеги поэзиясына аз гана саптар арналып, ушул жылдары жарык көргөн ыр жыйнактары аталып өтүү менен чектелет. К.Артыкбаевде ырларынын маани-мазмуну, темалары каралып, анын ушул мезгилдеги «Капкакбай» өңдүү поэмасына анализдөөлөр жүргүзүлөт.

«Историяда» негизинен «Кең-Суу», анын кийинки варианты «Тоо арасында», «Темир», «Биздин замандын кишилери» романдарынын тегерегинде гана сөздөр жүрөт. Жазуучунун согуш мезгилинде жазылган аңгемелери аталбайт. К.Артыкбаевде ушул жылдары жазылган аңгемелери менен бүт таанышуу мүмкүнчүлүгүн ала алабыз. Ошондой эле башка романдары да К.Артыкбаевдин «тарыхында» анализ жүргүзүлүп, Т.Сыдыкбековдун портреттерине болгон штрихтерди кеңейтет, байытат. «Историяда» автордун «Зайыптар», «Сыр ачуу», «Курбулар» аттуу романдары тууралуу маалымат жок. К.Артыкбаев Т.Сыдыкбековдун портретине эмне тиешелүү болсо, бардыгын өз нугу менен камтууга аракеттенген.

«Историяда» берилген негизги портреттерге саресеп салып отуруп А.Осмоновдун өмүрү жана чыгармачылыгына бир аз токтолуп өтүүнү туура көрдүк. Бөлүкчөдө басымды А.Осмоновдун фольклордон түп негизин алып, өзүнүн новаторлугунун далили катары жараткан чыгармалары талдоого алынган. «Ракыя», «Уяң келин», «Россия» өңдүү ырларынын көркөмдүк ийгиликтери белгиленет. Бирок, автордун эң атактуу Алыкулду Алыкул кылып турган, кыргыз поэзиясынын берметтери катары эсептелүүчү анын өмүр, өлүм, турмуш, мезгил, адам жөнүндөгү философиялык ырларына токтолгон эмес.

К.Артыкбаевде акындын «Отуз жаш», «Табигат менен музыка», «Замандашыма», «Адамга», «Алданба» жана башка ушул темадагы ырларына токтолуп, «Отуз жаш» аттуу философиялык ырынын идеялык-көркөмдүк жетишкендиги, эстетикалык бийиктиги ачылып берилет. «Историяда» жаңылыш маалыматтар да берилип кеткен. Кийин бул каталар К.Артыкбаев тарабынан айтылган эле. «Тарыхта» А.Осмонов «Чолпонбай» жөнүндө операнын либреттосун жазмак болуп, бирок шум ажал ага жолтоо болгон деп жазылган. «Многие пьесы писателя развивают темы его поэм. Таковы «Любовь» и «Ак Мөөр» написанные на основе известны уже нам одноименных поэм. А.Осмонов задумав написать либретто оперы о героя Советского Союза Чолпонбая Тулебердиева, но смерть помешала поэту осуществлять его мечту» деген туура эмес маалыматтарды жолуктурдук [61,294-б.]. «Историяда» А.Осмоновдун драматургиядагы ишмердүүлүгү жөнүндө жарытылуу эч нерсе айтылган эмес. А чындыгында драматургияда А.Осмонов жемиштүү эмгектенип, айрым ийгиликтерге ээ болгондугу белгилүү. А чынында драмалары тууралуу сөз кылбасак, А.Осмоновдун портретти толук болбой калары бышык. К.Артыкбаев А.Осмоновдун драмаларына кеңири талдоо жүргүзөт. Ал тургай канча драмасы бар экендигин, анын ичинен экөөнүн эки варианты бар экендигинен бери далилдейт. Жаңылбаксак, К.Артыкбаев А.Осмоновдун драмаларын алдыңкылардан болуп изилдеп, талдап, кыргыз журтчулугунун кеңири катмарына тааныштырган. Драмалык чыгармаларынын ичинен айрымдарына, маселен «Абылкасым Жанболотов», «Корукчу Кооман», «Күмүш булак» жана башкаларына кенен токтолуп сюжетине, композициясына, каармандар системасына анализ жүргүзгөн. Жогорудагы айтылган «Чолпонбай» либреттосун жазып бүткөндүгүн биротоло ишендирет, бул либретто тууралуу да жаңы маалыматтар менен тааныштырат. Дагы бир белгилеп кетүүгө тийиштүү көрүнүш, «Историяда» Алыкулдун чыгармачылыгынын өзөк темаларынын бири пейзаждык ырларына, атап айтканда, Ысык-Көлгө арналган ырларына да басым жасалган эмес. К.Артыкбаевде Алыкулдун Ысык-Көлгө арналган ыр-лары аталып өтүп, ал ырларда көп маселелер камтылып мазмун

жана формада жетишкен ийгиликтер айтылат. Аша чаап кетпесек, К.Артыкбаевдин «Тары-хындагы» А.Осмоновдун портрети мыкты түзүлгөн. Бул портрет кошумчалоону деле талап кылбайт болуш керек. Китептин талабына жараша кыскалык менен тактык сакталган. Бирок, тилекке каршы, ырларынан бир сап да жок.

Негизинен К.Артыкбаевдин китеби менен академиядан чыккан «Тарых» негизги орунда тургандыгына байланыштуу ошол экөөнү гана салыштырууну ылайык көрдүк. К.Артыкбаевдин китеби кыска, так, конкреттүү фактыларды, маалыматтарды келтирип, чыгармаларына да ушундай критерийден туруп анализ жүргүзөт. Ал эми академиядан чыккан «Тарыхта» ушул эле негизди андан ары кеңейтип, берген. Стилдери да негизинен окшош. К.Артыкбаевдин китебинде тандалып алынган стили өзүнүн түшүнүктүүлүгү, жатыктыгы, тил жана илимий маалыматтарды кедеринен кетирбей баяндап берүүсү менен айырмаланып турат. Бирок, автордун стилине каршы, аны туура көрбөгөн пикирлер да болгон эле. Мисалы адабиятчы А.Эркебаевдин койгон күнөөсү төмөндөгүдөй «...Окуу китебинин стили да илимий стилге окшошбой кургак баяндамачыл» (описательный, атүгүл кургак көтөрүңкү-эмоционалдуу, публицистикалык) мүнөздө болуп калган» [128,123-б.]. Бирок, бул пикирге китептин автору аргументтүү ойлору менен учурунда тиешелүү жообун берген эле. Анда төмөнкүдөй айтылат: «Биринчиден дагы кайталап айталы, окуу китебине илимий стилдин кереги жок, тескерисинче илимдин жетишкендиктерин конкреттүү фактыларга айкалыштыра түшүнүктүү кылып, жеткире айтып бере ала турган стиль керек. Эгер колдон келсе, ошол илимий, тарыхый чындыктарды кез-кез көтөрүңкү-эмоциялуу, публицистикалык стиль менен жазып келсе, ал студенттерге аябагандай жеткиликтүү да, таасирдүү да болор эле» [12, 287-б.].

Чынында эле ушундай стилдердин көптөгөн окуу китептеринде сакталбай жатышы «өкүндүрөрлүк» деп К.Артыкбаевдин белгилегени туура. Окуу китебине тандалып алынган стилдин тууралыгы жөнүндө көптөгөн авторлор баса белгилешип, колдогон пикирлерин айтышкан эле.

К.Артыкбаевдин окуу китеби чыккандан кийин коомчулук тарабынан ар түрүү пикирди камтыган, ийгилик жана кемчилдиктерин белгилеп көрсөткөн макалалар жарык көргөн К.Артыкбаевдин окуу китебине өздөрүнүн оң баасын берип ийгиликтерин белгилеген макалалар: К.Асаналиев менен С.Закиров тарабынан «Биринчи окуу китеби» (1982), Б.Алыкулов «Вехи большого пути»(1982), Н.Байтемиров «Тунгуч эмгек жөнүндө сөз» (1983), Ж.Шериев «Биринчи окуу китеби» (1983), В.Шапавалов «Мечта написать историю» (1984), О.Ибраимов. «Көп кырдуу изденүү»(1984), А.Эркебаев «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» боюнча окуу китеби тууралуу (1985) , Мамбеталиев К., Вакуленко В.,«Истории с Историей»(1985), К.Өмүрзаков «Толубайдай сынчы бол» (1986), сыяктуу макалалар жарык көрүп «окуу китебинин» ийгиликтери жана кемчилдиктери катуу талкууга алынган. Бул макалалардын ичинен А.Эркебаев тарабынан жазылган сын макала өзгөчө талкууну жараткан. Бул макала башка макалаларга караганда айырмаланып турат. Сынчы А.Эркебаевдин айткан пикирлеринин туура жактарын баса белгилеп кетүүбүз керек. Сынчы адеп адабиятчынын ийгиликтерине токтолуп реалдуу баа берген. Адабиятчынын кыргыз совет адабиятынын жаралышы, азыркы мезгилге чейин туура берилгендигин жана 1918–1924-жылдардагы акын-жазуучуларыбыздын ысымдарынын биринчи жолу аталышы негизги «тарыхтын» башкы артыкчылыгы – факты материалдардын жыштыгы [Эркебаев А. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча алгачкы окуу китеби тууралуу [Текст] / А.Эркебаев.//Кыргызстан маданияты. – Фрунзе, 1985.7-март. – 8-б.]. Сынчы адабиятчынын кемчилдиктери да көп экендигин баса белгилеп санап өтөт:

- 1.Киришүү талапка ылайык жазылбай калган мында көп кайталоолор көп.
- 2.Адабиятчынын мезгилдештирүү принцибин туура бөлүштүрүлбөй калган, орус адабиятындагы бөлүштүрүүгө үндөшөт.
3. 60–70-жылдарда жазылган поэмалардын ирдүүлөрү-нүн ичинде С.Эралиевдин «Жылдыздарга саякат, С.Жусуевдин «Тирүүлөргө», М.Абылкасымованын«Эстелик сүйлөйт» чыгармалары аталбай калган деген сын пикирлери менен бир топ кемчилдиктерди баса белгилеген.

Жогорудагы келтирилген К.Артыкбаевдин китеби менен академиядан чыккан «Тарыхтын» ортосундагы айырмачылыктардын болушу сөзсүз боло турган мыйзамченемдүү нерсе, анткени, эки китептин табияты эки башка. Ушуга байланыштуу А.Эркебаев академиялык «тарых» менен окуу китебинин тарыхы бирдей болуш керек деген маанидеги оюн айткан: «Демек адабият тарыхы жөнүндөгү эмгек (биздин учурда окуу китеби) адабияттын теориялык тарыхы болушу керек. Бул көбүнчө академиялык (илимий) мүнөздөгү адабият тарыхына коюлуучу талап, бирок, ал азыркы учурда окуу китептерине да тиешелүү. Советтик педагогиканын талабы дал ошондой. Тилекке каршы, К.Артыкбаевдин окуу китеби ал талапка жооп бере албайт, анда фактография, тарыхыйлык басымдуулук кылат.

Белгилүү сынчынын бул оюна автор далилдүү жооп берген. Чынында эле окуу китебине коюлуучу талап менен академиялык китепке коюлуучу талап эки башка болоору белгилүү эмеспи. «Биринчиден, эч убакта, эч бир заманда адабият тарыхы боюнча жазылган окуу китеби монографиялык пландагы адабияттын теориялык тарыхы менен бирдей болгон эмес жана болбойт дагы. Бул жерде сынчы окуу китебине коюлуучу талаптардан таптакыр кабарсыз экендигин көрсөткөн. Академиялык тарых менен окуу китебинин тарыхы бирдей болуш керек деген талап барып турган теориялык-практикалык жаңылыштык» [12,278-б.] деген көз карашы негизинен туура.

К.Артыкбаевдин аталган китеби жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн арналып жазылган. Ал «Окуу китеби» болуп эсептелет. Ал эми академиядан чыккан тарых болсо илимий түрдө жалпысынан кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөгө арналган эмгек. А.Эркебаев китепке портреттик главалар эсебинде киргизилүүчү жазуучулар катары М.Элебаевди, С.Карачаевди, Ж.Бөкөнбаевди, Ж.Турусбековду, А.Осмоновду, А.Токомбаевди, К.Баялиновду, К.Жантөшевди, Т.Сыдыкбековду, К.Маликовду, Т.Үмөталиевди, Ч.Айтматовду жана башкаларды сунуш кылат. Демек, рецензенттин ою боюнча китептеги Р.Шүкүрбеков, М.Алыбаев, А.Токтомушев, Н.Байтемиров, Т.Абдумомунов, С.Эралиев өңдүү көрүнүктүү

жазуучуларыбыз жөнүндөгү портреттик главаларды алып салуу керек экен. Албетте, А.Эркебаевдин бул пикири бир беткей болуп калган. Жогорудагы аты аталган акын-жазуучулар да «тарыхтан» орун алууга толук татыктуу экени бүгүн талашсыз чындык болуп олтурат. Окуу китеби жогорку окуу жайларына арналып жаткан соң, же мектеп программасына ылайыкташтырылгандан кийин портреттердин жарды болуусу туура болбойт. Автордун жообундагы: «...Адабиятыбызды, маданиятыбызды жаш адистерге үйрөтүүнүн масштабын атайы тарыткандык адабий тарыхыбызды жакырлантуунун олдоксон аракетин» деген чындыгында туура [9, 281-б.].

Сынчы окуу программасына байланыштуу пикирин да билдирет. Анын пикири боюнча окуу программасына өзүнчө портреттик глава түрүндө 19 жазуучу эмес, 11 гана жазуучу кирүү керек. Бул жазуучулардын тизмесин жогоруда белгилеп өткөнбүз. Ал эми орто мектептердин кыргыз совет адабияты боюнча окуу китебине бүгүнкү күнү 12 жазуучу өзүнчө портреттик бөлүк түрүндө киргизилип жүрөт.

А.Эркебаевдин ою боюнча жогорку окуу жайларына арналган окуу китебине 11 гана жазуучунун өзүнчө портреттик бөлүк катары киргизүү менен, ал мазмуну жагынан орто мектептин окуу китебинен жарды болуу керек экен. Мындай талап туура болбой калгандыгын белгилемекчибиз. Чынында эле кимди программага өзүнчө портрет катары киргизүү керек, кимди киргизбөө керек автордун өзүнүн эркиндеги жумушу эмес. Анан калса окуу программасына 19 жазуучунун өзүнчө портрет түрүндө берилиши Кыргызстан жазуучулар союзунун макулдугу менен жана Кыргыз ССРинин жогорку жана атайын орто билим берүү министрлигинин коллегиясынын 1980-жылы 24-апрелдеги №6/4 жана 1981-жылы 26-марттагы № 5/6 чечимдери менен бекитилгендигин баса көрсөтүшүбүз керек.

Чынында айрым учурларда А.Эркебаев олдоксон, каралоочу дооматтарды коюп жиберген: «а окурмандар жана адабий сын тарабынан чыныгы ирдүү поэмалар катары кабыл алынган С.Эралиевдин «Жылдыздарга саякаты», С.Жусуевдин «Тирүүлөргө» М.Абылкасымованын «Эстелик сүй-

лөйт» чыгармалары кайда калды?» Рецензенттин ою боюнча бул чыгармалар жөнүндө окуу китебинде жок. Бирок алар окуу китебинде орун алган, китептин 223–228-беттеринде 60–70-жылдардагы кыргыз поэмаларынын лирикалык жана эпикалык топтору жөнүндө сөз болуп, лирикалык поэмалар жөнүндө айтылганда жогорку үч поэмага талдоолор берилген. Мындан тышкары «С.Эралиев» деген портреттик бөлүмдө (482–484-беттерде) «Жылдыздарга саякат» поэмасы тууралуу кеңири сөз болгон. К.Артыкбаевдин китебинин да телегейи төгөрөк тегиз деп айтууга болбойт. Аны толукташ кийинки муундун милдети.

Сынчы С. Кармышаков «Качкынбай Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги» (2001) деген монографиясында К.Артыкбаев «Кыргыз совет адабиятынын тарыхын» жазууда мурдагы «тарыхтардагы» жана адабий-тарыхый изилдөөлөрдөгү жетишкендиктерге таянуу менен тарыхыйлуулук принциптин призмасынан карап, 80-жылдарга чейинки өнүгүү жолдорун жаңыча мезгилдештирип, материалдарды кеңири камтып, системага салып, окуу китебинин статусуна ылайык жалпылаштырып чыкты» деген илимий баасы жогоруда айткан биздин көз карашыбызды далилдеп, толуктап турат. Кармышаков С. Качкынбай Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги [Текст]: моногр./ С. Кармышаков, – Бишкек: 2001. – 125-б.].

Ал «Историядан» кийинки эле жарык көргөн, кыргыз адабиятынын тарыхына арналып кыргыз адабият таануу илиминдеги жазылган ири эмгек болуп саналат. Бул китеп бир эле адамдын изденүүсү, эмгеги менен жазылгандыгын эске алсак, анда автордун эмгеги ат көтөргүс экендигин бас белгилеп коюшубуз жөндүү болот. К.Иманалиевдин китеби менен К.Артыкбаевдин китебинин айрым окшош жактары болсо, демек, эки окуу китебинин «окуу китебине» коюлуучу талаптардын негизинде жазылгандыгы менен түшүндүрүлөт. К.Артыкбаевдин китебиндеги фактографиячылдыкты сындамак турсун колдош керек. Ооба, ошого арзыйт. Бул китепте эң көп баалуу фактылар, цифралар келтирилген. Бул китеп студенттерге эле арналганы менен көптөгөн илимий изилдөөлөр үчүн таяныч булак болооруна шек жок.

Академиядан чыккан «Тарыхтын» экинчи томуна токтолсок, мында баш аягы болуп 26 портреттик бөлүм бар. Ж.Самагановдун «Киргизские советские писатели» аттуу био-библиографиялык китебине карасак бул «26» саны өтө эле аз. Бирок, өзүнөн өзү түшүнүктүү болуп тургандай, кыргыз адабиятына көрүнүктүү эмгек сиңирген талант ээлери киргизилген эле. Булар портреттик бөлүмдөргө кандай эреже-тартип менен киргизилгендиги тууралуу кириш сөздө айтылган. Негизинен авторлордун катар ирети алардын туулган жылдарына байланыштуу жайгаштырылган. К.Артыкбаевдин «Тарыхындагы» портреттик бөлүмдөрдөн сырткары К.Каимов, С.Жусуев, Т.Касымбеков, Т.Адышева, М.Абылкасымова, М.Жангазиев, Н.Жетикашкаевалардын өмүрү чыгармачылыгы берилет. Ошону менен бирге, У.Абдукаимовдун чыгармачылыгы камтылган. Ар бир портреттин башталышы автордун өмүрүнөн башталып, чыгармачылыгынын бийик чокусу деп эсептелинген чыгармасын талдоо менен же болбосо акыркы жылдарда жазган чыгармалары менен аякталат. Ар бир портрет ар башка илимпоздор тарабынан изилденип жазылган. Өтө майда адабий фактылар, кубулуштар, жаңылыктардан кыя өтүлгөн эмес. Академиядан чыккан портреттик бөлүмдөр жайгаштырылган экинчи томдун стили да мыкты. Авторлор өзүлөрүнүн илимий ой жүгүртүүлөрүнүн, талдоолорунун ширесин берүүгө аракеттенишкени көрүнүп турат. Китеп жеке эле илимий чөйрө үчүн эмес, жалпы калайык калкка арналган. Портреттик бөлүмдөрдөгү жалпылыктар болсо, ар бир китептин изилдөө багыты ошол эле М.Элебаевдин, же ошол эле Ж.Бөкөнбаевдин чыгармачылыгы боюнча такталып жазылган. Адабиятчы К.Артыкбаев «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» (2004) китебин жазган. «Тарых» китеби биз жогорудагы айткан маалыматтарды толуктапакын-жазуучулардын чыгармачылыгы боюнча 31 портреттик бөлүмдү жазып, илимий-теориялык маалыматтардын негизинде кошумчалап, мезгилдин талабына жараша иликтөөгө алган бараандуу чыгарма. Бул эмгек тууралуу келечекте изилдене турган, тактала турган иштер көп.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз адабиятында жазуучулардын жеке чыгармачылык портреттерин берүүдөгү жалпылык жана айырмачылыктарын

аныктоодо, баардык тарых китептериндеги берилген маалыматтар ар түрдүү аспектиде салыштырып каралгандыгы жана ар бир изилдөөчүнүн жеке өзүнө тиешелүү, оригиналдуу талдоолору менен айырмаланып тургандыгын көрдүк. 40–80-жылдарда жарык көргөн кыргыз адабиятынын тарыхын изилдеген эмгектерде кыргыз адабиятынын каймактары болгон А.Токомбаев, М.Токобаев, К.Баялинов, Т.Сыдыкбеков, Ж.Турусбеков, К.Маликов, Ж.Бөкөнбаев, К.Жантөшев, М.Элебаев сыяктуу акын-жазуучулардын чыгармачылык портреттери ыр, аңгеме, роман, повесттеринин жанрдык, тематикалык, көркөмдүк-идеялык, өзгөчөлүктөрүнө, ийгилик-кемчилдиктерине негизинен объективдүү баа берүү менен карама-каршылыктуу көз караштар да кездешет. Жазылган портреттик бөлүмдөр белгилүү сынчы окумуштуулардын иликтөөсүндө жазылып, ар бир акын-жазуучунун чыгармачылык айырмачылыктар, чыгармаларынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү иликтенген. Айтылган маселелер диссертацияда кеңири талдоолор менен көрсөтүлдү.

КОРУТУНДУ

Улуттук адабият таануу илимибиздеги кыргыз адабиятынын тарыхын 1940–1980-жылдар аралыгында системага салып, илимий изилдөө иштерин жүргүзүүнүн эволюциялык жана динамикалык изилдөөнүн натыйжасында төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келдик.

1. Ар бир элдин, улуттун өзүнүн тарыхы бар. Элдин тарыхы, анын маданиятынын тарыхы, ошол элдин басып өткөнтарыхый жолу, баштан кечирген тарыхый окуялары менен тыгыз байланыштуу. Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийин кыргыз эли толук бойдон жазуу маданиятына жетишти, профессионал адабиятка ээ болду. Анын жанрдык көп түрдүүлүгү акырындап өнүгө баштады, ал тургай өнүгүүнүн белгилүү бир этабын башынан өткөрдү. Ушул коомдук-тарыхый шарт артка кылчайып, көркөм сөз өнөрүнүн жаңы тиби, формасынын тарыхына сереп салууну күн тартибине койду. Бул мезгилде СССР деген чоң державанын курамына кирген бардык республикалардын адабиятынын, көркөм өнөрүнүн, тарыхы жапатырмак жазылып, адабияттын тарыхын жазуу иши колго алынып жаткан мезгил эле. Ошентип, кыргыз адабиятынын тарыхын иликтеп, анын пайда болуу, өнүгүү жолун аныктап, ар бир мезгилдин адабиятынын өнүгүш тенденцияларын илимий негизде карап, жыйынтыктар чыгарууга мезгил жеткен учур келди. Адабияттын тарыхын изилдөө анын кийинки өнүгүш перспекиваларын белгилөөгө шарт түздү.

20–30-жылдарда пайда болгон кыргыз профессионал адабиятынын жаралыш, калыптануу жана өнүгүү тарыхын алгач илимий негизде иликтеген обзордук, сыпаттама макалалар болгон. Алгачкы проза, поэзия, драматургия жанрынын жаралыш тарыхын илимий негизде иликтөөгө алган жана ошол мезгилдеги акын-жазуучулардын алгачкы чыгармаларын анализдеген обзордук макалалар кыргыз профессионал адабиятынын тарыхын жазууда негизги булак болуп, кыргыз адабиятынын туңгуч башталышы катары тарыхый-маданий мааниге ээ болгон. Алгачкы жазылган макалалардын таасиринде кыргыз совет адабиятынын тарыхын жазуу маселеси келип чыккан.

Кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөдө алгачкы кадамдарын таштаган: А.Токомбаевдин «Тунгуч съездге карата» (1934-ж.), Т.Үмөталиевдин «Кыргыз адабиятынын өсүшү» (1939-ж.), Ө.Жакишевдин «Кыргызстандын адабияты жана искусствосу» (1941) илимий сыпаттама макалаларында чагылдырылып ошол мезгилдеги кыргыз адабиятында кадам таштаган алгачкы акын-жазуучуларыбыздын ийгилик, кемчилдиктерин илимий талдоого аракет кылышкан. Бул изилдөөчүлөр адабиятыбыздын тарыхын изилдөөдөгү алгачкы карлыгачтар болушкан.

Кыргыз совет адабиятынын кыска тарыхын илимий негизде колго алынып иликтөө аракети 30–40-жылдары башталган. 1943-жылы автордук коллектив тарабынан жазылган «Кыргыз адабиятынын очерктери», М.Богданованын 1947-жылы Москвада чыккан «Киргизская литература», Б.Керимжанованын «Кыргыз совет адабияты XXV жылда» (1951-жыл), «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки» [Текст] – Фрунзе, : Кыргызокуупедмамбас, 1960.–511б; «История киргизской советской литературы» [Текст]– М.: Наука, –1970, К.Артыкбаевдин ЖОЖдордун студенттери үчүн жазылган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982) окуу китеби, Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынан авторлор жамааты тарабынан даярдалып эки томдон турган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1987,1990) аттуу эмгектерде кыргыз профессионал адабиятынын өнүгүшүү этаптарын иликтөөгө арналган. Бул илимий изилдөөлөргө чейин К.Рахматуллиндин, М.Богданованын Б.Керим-жановалардын макалаларында жана илимий очерктеринде кыргыз адабиятынын алгачкы ийгиликтери менен кемчилдиктери иликтенсе да өз мезгилинде бул изилдөөчүлөрдүн эмгектери учурунда изилдөөнүн предмети боло алган эмес. Азыркы мезгилде кыргыз адабият таануу илиминде алгачкы кыргыз профессионал адабиятынын тарыхын изилдөөгө алган жеке автордордун эмгектери тууралуу кандидаттык диссертациялар корголуп, монографиялар жарыкка чыккан: С.Кармышаков «К.Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги» (2001), Ж.Т.Кожомбердиева «М.И.Богданова – кыргыз адабиятынын изилдөөчүсү» (2013), Г.К.Устабаева

«К.Артыкбаевдин адабий-сынчылык чеберчилиги»(2013), М.К.Усупова «К.Рахматуллин-Манас изилдөөчү» (2018) деген темалар-да жазылган. Бул эмгектерде аталган изилдөөчүлөрдүн кыргыз адабиятынын тарыхын жазган илимпоз окумуштуулардын ийгиликтери баса көрсөтүп иликтенген.

Көрүнүктүү сынчы, адабиятчы С.Жигитовдун «20-жылдардагы кыргыз адабияты» [Текст] / – Фрунзе.: Илим, 1984. – 158 б.] монографиялык эмгеги өз мезгилине баалуу пикирлерди жараткандыгы менен айырмаланып турат. 20-жылдардагы кыргыз совет адабиятынын өнүгүү этаптары тууралуу илимий монография. Бул илимий эмгекте 1-кыргыз совет адабиятынын жаралыш шарттары, 2-ошол мезгилде жарык көргөн проза, жана драматургия жанрынын илимий-теориялык, тематикалык багыттарын аныктап, алардын жаралыш шарттарын, жанрдык жактан пайда болуу тарыхын, тактап айтканда 20-жылдардагы кыргыз совет адабиятынын тарыхын системага салып изилдөөгө алган алгачкы эмгек болуп эсептелет.

2. Алгач улуттук адабият таануу илимибизде 1940–50-жылдар аралыгында «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943-ж.), жарык көрүп, кыргыз окурмандарына чоң сүйүнүч алып келген. Бул китеп– алгачкы кадам катары кыргыз фольклору менен жазма адабиятыбыздын материалдарын биринчи жолу системага салып, биринчи жолу илимий иликтөө ишин колго алган эмгек. Эмгектин III бөлүмү адабиятчы К.Рахматуллин тарабынан жазылып, бул бөлүмдө кыргыз адабиятынын алгачкы муундагы акын-жазуучуларыбыздын чыгармаларын илимий талдоого алган. Адабияттын тарыхы боюнча жазылган бул алгачкы эмгектен К. Рахматуллин ошол мезгилде акын-жазуучу катары коомчулукка кеңири таанылып калган А.Токомбаев, М.Токобаев, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, Ж.Бөкөнбаев, К.Маликов, Т.Сыдыкбеков, Т.Үмөталиев сыяктуу акын-жазуучулардын чыгармачылыгына жана чыгармаларына токтолуп, алардын чыгармаларынын негизгилерине биринчилерден болуп адабий анализ жүргүзгөн.

К.Рахматуллин, М.Богданова, Б.Керимжановалардын чыгармаларга карата жасаган анализдери авторлордун илимий-теориялык даярдыгы жетиштүү

болгондугунан кабарлайт. Ошондой болсо да адабиятчылар мүмкүн болушунча 30–40-жылдардагы адабий өнүгүүнүн негизги этабынын картинасын түзүп беришкен.

3.1960–1970-жылдарда кыргыз адабиятынын тарыхы, анын теориялык жана илимий маселелери, жанрлардын өнүгүү процесси, жеке жазуучулардын чыгармачылык лабораториясы изилденип, илимий жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлгөн. Бул жылдары тарых атайын адистиги, даярдыгы бар профессионал адабиятчылар тарабынан К.Асаналиев, А.Садыков, М. Борбугулов Б.Керимжанова, Ш.Үмөталиев, Б.Маленов, К.Укаев, М.Борбугулов, К.Бобулов, Е.Озмитель, С.Жигитов, К.Артыкбаев, М.Түлөкабылов жана башкалар тарабынан очерк, монографиялык эмгектер жазылган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерктери» (1960-ж.), орус тилинде «История киргизской советской литературы» (1970-ж.), деген эмгектердин жарыкка чыгышы менен кыргыз адабиятынын тарыхын системалуу изилдөө ишинин башталып оң, терс көз караштагы сындар жаралды.

Диссертациянын үчүнчү главасында 60–70-жылдардагы адабияттын тарыхы боюнча жазылган эмгектерди иликтедик. Бул мезгилдерде кыргыз филологиясында окумуштуулардын саны көбөйүп, атайын академиялык даярдыктардан өткөн, адистешкен тарыхчылардын илимге келиши менен кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөө ишинде көрүнүктүү иштер болгондугу байкалат. Адабиятчылар тарабынан бул жылдары акын-жазуучулардын чыгармачылыктарын монографиялык мүнөздө изилдениши да, «тарыхтын» жазылышына оң таасир эткен. Ошону менен бирге, фундаменталдуу изилдөөлөр да жарык көрдү. Маселен, М.Борбугуловдун «Кыргыз драматургиясынын өсүү жолу» (1969), К.Рысалиевдин «Кыргыз ырларынын түзүлүшү» (1965), К.Бобуловдун «Кыргыз прозасында реализмди өнүктүрүүнүн жолдору» (1969) эмгектери басылып чыкты. Албетте, аталган эмгектер адабияттын тарыхын жазууда пайдаланылып, тарыхты жазуучулардын иштерин кыйла жеңилдеткен. Бул жылдары Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун коллективи тарабынан жазылып, Т.Сыдыкбековдун башкы

редакторлугунда «Кыргыз совет адабиятынын очерки» (1960) жарык көрдү. Бул китепте биринчи жолу кыргыз совет адабиятынын өнүгүшү мезгилдештирилип, ар бир мезгилдеги адабий түрлөрдүн өнүгүшү жалпыланып, системалаштырылып каралган. Ошондой эле буга чейинки «адабият», боюнча жазылган эмгектерде эч сөз болбогон, кыргыз «балдар адабияты» жана «адабий сыны» боюнча да атайын бөлүмчөлөр жазылган. Мезгилдештирүү советтик коомдук өнүгүшүнүн маанилүү этаптарына ылайыктап түзүлгөнү байкалат. Б.Керимжанова тарабынан иликтелген. Биздин пикирибизче, жогорудагыдай мезгилдештирүүдө принципалдуу бир нерсе эске алынбаган. Автор советтик адабияттын өнүгүшүнүн мезгилдештирүүсүн жетекчиликке алуу менен кыргыз адабиятынын өзүнө гана тиешелүү, өнүгүү өзгөчөлүктөрү да болгондугун эске алган эмес. Натыйжада кыргыз совет адабиятынын өнүгүшүн автор механикалык түрдө эле советтик коомдун өнүгүшү менен барабар карап коёт. Бул методологиялык жактан туура эмес болгондугун өз учурунда эле адабиятчы Ш.Үмөталиев («Кыргыз совет адабияты ушундайбы?») макаласында айтылган. Адабияттын тарыхын изилдеген учурда анын тарых менен болгон байланышын гана карап чектелбестен, адабий өнүгүүнүн эстетикалык маселелерине карап, жыйынтык чыгаруу туура болот. Мезгилдештирүүнүн экинчи этабындагы көркөм өнүгүүнүн тенденцияларын аныктоодо да бир кылка эместик байкалат. Маселен, кыргыз адабиятынын ошол мезгилдеги башка адабияттар менен болгон байланышы тууралуу бир сөз жок. Эпикалык чыгармаларды талдоодо профессионалдуулук жетишпейт, анализдин ордуна чыгармалардын сюжеттерин кайталап айтуу менен чектелген учурлар арбын. Балдар адабияты жөнүндө сөз болбойт. Очеркте «Согуш мезгилиндеги адабият» бөлүмү Ж.Таштемиров тарабынан жазылган. Автор согуштан кийинки 15 жылдагы проза, поэзия, драматургияны иликтөөдө көбүнчө ошол мезгилде чыккан чыгармаларды сынактоо менен чектелген. Айрым учурларда көркөм эстетикалык деңгээлдери төмөн чыгармалар боюнча да сөз кылып, аларды «тарыхка» киргизген. Анын ордуна ал мезгилдеги этаптуу чыгармаларга токтолуп, алар аркылуу тарыхтын картинасын чагылдарса болмок. М:

Ч.Айтматов, Н.Байтемиров, С.Эралиев, Б.Сарногоевдин чыгармачылыгына кеңири токтолуу зарыл эле. Ж.Таштемиров жазган бөлүмдөгү дагы бир чоң кемчилик ошол мезгилдеги адабияттын өнүгүшүндө зор мааниге ээ жазуучулардын экинчи (1954), үчүнчү (1959) съездери тууралуу бир да сөз айтылбагандыгы 1958-ж. Москвада болуп өткөн кыргыз адабияты менен искусствосунун дека-дасы тууралуу да кеп жок. Ал эми драматургия бөлүмү өтө үстүрт жазылган. Ал чынында, кыргыз драматургиясынын жанр катары калыптанып өнүгүшү дал ушул мезгилден башталган. Ошол мезгилдин күчтүү драматургу Т.Абды-момуновдун драмаларына көңүл бөлүнбөгөн, К.Маликовдун «Бийик жерде», «Осмонкул» тарыхый жана тарыхый-автобиографиялык чыгармалары, А.Осмо-новдун драмалары таптакыр эле унутта калган. Ошентсе да, Ж.Таштемиров жазган бул бөлүмдөгү ийгилик катары анын биринчи болуп адабият тарыхына «Балдар адабиятын» жана «Адабий сынды» киргизүүсү болгон деп эсептейбиз жана бул обзордук бөлүмдөрдөн, биздиноубузча, балдар адабияты боюнча жазылган бөлүм кыйла кеңири жана терең жазылган. Ал эми адабияттаануу, сын бөлүмү өтө кыска жазылган. Мындай болушунун ошол мезгилдеги тарыхый шартка байланышкан жүйөөсү да болгон деп атап айтканда, 37-жылдагы репрессиянын эпкини 50-жылдарда деле өчө элек эле. Акыйкатсыз сындарга тарых өз баасын бере элек учур болгон. Балким сын маселесине Ж.Таштемировдун көп көлөм берип (болгону 2,5 бет), терең изилдебегени ушундан улам деген жыйынтыкка келдик.

4. Очерктин кийинки бөлүм жазуучулардын индивидуалдык чыгармачылыгын иликтеген адабий портреттер бөлүмү түзөт. Бул бөлүмдө эл акындары Токтогул, Тоголок Молдо, Барпыга кеңири орун берилген. Токтогулга караганда Тогодок Молдодо тереңирээк жазылган деген корутундуга келдик. Очеркте Токтогулдун совет доорундагы ырлары, Т.Молдонун тамсилдерди жазууда оозеки тамсилдердин таасири, Барпынын сатиралык чыгармалары тууралуу пикир айтылып, бул багытта анализ жасап, бир тыянак чыгарбаганын кемчилик катары белгилейбиз. Очеркке кирген А.Токомбаевдин поэзиясын

Ш.Үмөталиев, прозасын К.Асаналиев жазган. Негизинен эки бөлүм тең жогорку профессионалдуу жазылган. Акындын поэзия, проза жанрындагы изденүүсүнүн эволюциясына кылдат талдоо жүргүзүшкөн. Ийгилик, кемчиликтерин туура баалашкан. Ошондой болсо да, бул бөлүм кемчиликтерден куру эмес. К.Асаналиев А.Токомбаевдин «Жараланган жүрөк», «Мезгил учат», «Таң алдында», «Солдат элек», «Комуз күүсү» драмалары, повесттерине токтолгон эмес, бул албетте акындын чыгармачылык бейнесинин толук ачылышына көлөкө түшүрүп турат. Аалынын чыгармачылыгы боюнча жазылган сындардан да пайдаланган эмес. Бул, албетте, бөлүмдүн жазылыш деңгээлине терс таасирин тийгизген. М.Элебаевдин портрети адабиятчы Б.Маленов тарабынан жазылган. Автор изилдөөсүндө көп эмгек жумшап, акындын чыгармачылык индивидуалдуулугу ачып берүүгө аракеттенсе да, жалпылап жыйынтык чыгарып, бөтөнчөлүгүн конкреттүү ача алган эмес. «Узак жолдогу» реалисттик стилди өздөштүрүүдөгү автордун кыйынчылыктарын белгилөө көз жаздымда калган. Мисалы: романдагы натуралисттик сүрөттөөлөр өңдүү кемчиликтер жөнүндө автор эч сөз кылбайт. Биздин пикирибизде, К.Баялиновдун чыгармачылык портрети да очеркте өтө эле үстүрт жазылган. Ал эми Б.Керимжанова, С.Байгожоев, Д.Сулаймановдор биргелешип жазышкан К.Жантөшевдин портретинде анын драматургия жанрындагы изденүүлөрүнө кеңири орун берилип, прозаларына аз көңүл бөлүшкөнү байкалат. Мындай кылуу албетте туура эмес. К.Жантөшев чоң прозаик жана балдар адабиятына көп көңүл бурган жазуучу болгон. «Каныбек» толук бойдон 1958-жылы басылып чыккандыгына карабастан, автор анын 1940-жылдагы алгачкы вариантына гана токтолушкан. Аны да терең анализдешпеген. Бул тууралуу профессор Ж.Субанбеков өз учурунда туура сын берген.

К.Маликовго арналган бөлүм да өтө кичине, үстүрт жазылган, ырларына жүргүзүлгөн анализдер өтө эле супсак. Бул тууралуу учурунда эле Т.Үмөталиев, Ж.Субанбеков, Ш.Үмөталиевдер объективдүү сын пикирлерин жазышыптыр. Биздин пикирибизче, очерктеги жогорку деңгээлде терең жазылган бөлүм К.Асаналиев тарабынан ишке ашкан. Т.Сыдыкбековдун адабий портретине жана

чыгармаларына көркөм эстетикалык жактан терең анализ жасалган.

Кыргыз адабиятында жазуучулардын жеке чыгармачылык портреттерин берүүдөгү жалпылык жана айырмачылыктарын аныктоодо, бардык тарых китептериндеги берилген маалыматтар ар түрдүү аспектиде салыштырып каралгандыгы жана ар бир изилдөөчүнүн жеке өзүнө тиешелүү, оригиналдуу талдоолору менен айырмаланып турат. 40–80-жылдарда жарык көргөн кыргыз адабиятынын тарыхын изилдеген эмгектерде кыргыз адабиятынын каймактары болгон А.Токомбаев, М.Токобаев, К.Баялинов, Т.Сыдыкбеков, Ж.Турусбеков, К.Маликов, Ж.Бөкөнбаев, К.Жантөшев, М.Элебаев сыяктуу акын-жазуучулардын чыгармачылык портреттери ыр, аңгеме, роман, повесттеринин жанрдык, тематикалык, көркөмдүк-идеялык өзгөчөлүктөрүнө, ийгилик-кемчилик-терине негизинен объективдүү баа берүү менен карама-каршылыктуу көз караштар да кездешет. Белгиленген маселелер диссертацияда кеңири талдоолор менен көрсөтүлөт.

«Тарыхтарда» жазуучулардын чыгармачылык портреттерин берүүдө «История киргизской советской литературы» (1970) китебинде жазуучулардын чыгармачылык портретин чагылдырууда беш гана жазуучунун портрети тууралуу маалымат берилет. Алар, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов, Ч.Айтматов жана дунган адабиятынын көрүнүктүү өкүлү Ясыр Шивазанын өмүрү чыгармачылыгы биринчи жолу изилденгендиги менен айырмаланып турат. 40–80-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхынын өнүгүш этабын илимий изилдеген «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982) окуу китебинде жазма профессионал адабияттын башатында К.Тыныстанов, А.Токомбаевдер менен бир катарда Жумадыл Түлөкабылов, Орозакун Элепесов, Байсерке Калпаков, Исамидин Кудайбергенов, Зыйна Элепесова, Сыдык Карачевдин ысымдары тура тургандыгына К.Артыкбаевдин адабияттын тарыхчысы катары 1-жолу көңүл буруп, жазган. Экинчи бир маселе К.Артыкбаев китебинде «Кыргыз совет адабиятында социалисттик реализмдин калыптанышын» атайын бөлүп, ал боюнча студенттерге кеңири маалымат берилип талдоолор жүргүзүлгөндүгү менен айырмаланат. Биздин терең

ишенимбизде окумуштуу К.Артыкбаев ЖОЖдор үчүн окуу китебин жазууга көп эмгек жумшаган. Анда адабияттын тарыхына байланыштуу бардык маселелер орун алган. Албетте, К.Артыкбаев «тарыхты» жазган мезгилде улуттук адабият таануу илимибиз кыйла эле өнүгүп, тарыхтагы «актай» барактардын көбү такталып калган эле. Буга кошумча К.Артыкбаевдин ЖОЖдордо окутуучу катары көп жылдык тажрыйбасы да эмгектин ийгиликтүү жазылышына себеп болгон. Жогорудагы аталган эмгектер бүгүнкү күндө да, өтө баалуу жана кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөдө маанилүү.

К.Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982) китебинде 19 портрет берилет. Башкалардан айырмалуу окуу китебинде М.Токобаевдин портрети биринчи жолу жазылып, чыгармачылыгы кең-кесири талданган. Албетте, бул туура, анткени ал кыргыз драматургиясынын баштоочуларынын бири болгон. Ал «Кайгылуу Какей» драмасы менен белгилүү. Мындан тышкары, К.Артыкбаев өзү «Аалытаануучу» болгондуктан, окуу китебинде Аалынын бүткүл чыгармачылыгын конкреттештирип терең анализдейт. Эгер «Историядагы» боюнча карасак, А.Токомбаев акын гана катары таанылып, прозаик, драматург катары көпчүлүккө белгисиз бойдон калмак. Студенттер үчүн жазылган дагы бир эмгек К.Иманалиевдин «Кыргыз совет адабияты» (1988) тарыхынын II томунда А.Токомбаевдин портрети, К.Артыкбаевде кандай берилсе, ошондой, бирок кыскараак берилгенин байкадык. Ал тургай мисалга алган факты материалдары да окшош. К.Артыкбаевдин окуу китебинде берилген бардык портреттер зарылдыгына жараша толук берилген, жазуучулардын негизги чыгармаларына анализ жасалып, ийгиликтери, кемчилдиктери аныкталат. Акын-жазуучулардын кыргыз адабиятындагы ээлеген орду, салмактары боюнча да олуттуу пикир айтылган. Ал эми К.Иманалиевдин окуу куралында болсо, К.Артыкбаевдин айткандарынан башка эч бир жаңы пикирди кездештирген жокпуз. К.Артыкбаевдин окуу китеби 80-жылдарга чейинки улуттук адабияттын тарыхын толук кандуу чагылдырган кыргыз адабияттаануу илиминдеги олуттуу эмгектер экенине изилдөөбүздүн жүрүшүндө толук ынандык. Өз учурунда адабиятчы А.Эркебаев ушул маселени

эске албай, К.Артыкбаевдин окуу китебине субъективдүү пикирин билдирген эле. Анын ою боюнча, окуу китебинде 11 гана портрет кириш керек экен ж.б. мындай пикирдин туура эмес экендигин учурда автор өзү да белгилеген. К.Артыкбаевдин «тарых» китеби бүгүнкү күндө да окумдуу, ЖОЖдор үчүн ХХ кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхын толук камтыган эмгек болуп калды. Автор кийин толукталып бул китеп кайрадан (2004-жылы) жарыкка чыгарды. Жогорку аталган эмгектер бири-бирин толуктап, байытып турган эң баалуу эмгектер десек болот. Автор кыргыз адабият таануу илиминин жаңы илимий деңгээлинин көрсөткүчү катары көптөгөн жылдар бою кызмат өтөмөкчү. Бул багыттагы жаңы изилдөөлөргө мыкты практикалык-методологиялык жана методикалык таяныч болуп берет деп ишенебиз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. *Абдыразаков, А.* Кыргыз драматургиясындагы изденүүлөр [Текст] / А.Абдыразаков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1988. – 149 б.
2. *Айтматов, Ч.* Келечектин алдындагы жоопкерчилик [Текст] / Ч.Айтматов // Сов. Киргизия. – 1967. – 13 окт.
3. *Акматалиев, А.* Тандалган чыгармалар жыйнагы. Адабият таануу [Текст] / А.Акматалиев. – Бишкек: Шам, 1998. – 2 т. – 422 б.
4. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1988. – 234 б.
5. *Артыкбаев К.* Акыйкат сабагы [Текст]: адабий сын макалалар / К. Артыкбаев. – Бишкек: Адабият, 1991. – 284 б.
6. *Артыкбаев К.* Зарыл тактоолор [Текст] / К. Артыкбаев // Акыйкат сабагы. – Бишкек, 1991. – 264–283 б.
7. Артыкбаев, К. Кубанычбек Маликовдун чыгармачылыгы [Текст]: окуу метод. курал / К. Артыкбаев. – Бишкек: [б-сыз], 1992. – 196 б.
8. *Артыкбаев К.* Кыргыз адабиятынын тарыхындагы түзөтүүгө муктаж айрым маселелер. Талант сыры [Текст] / К. Артыкбаев. – Бишкек: КЭ башкы ред., 1994. – 334 б.
9. *Артыкбаев К.* Кыргыз совет адабиятынын тарыхы [Текст] / К. Артыкбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1982. – 518 б.
10. *Артыкбаев К.* Мезгил элестери [Текст] / К. Артыкбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 196 б.
11. *Артыкбаев К.* Октябрь жараткан илим [Текст] / К. Артыкбаев // Мезгил элестери. – Фрунзе, 1979. – 60 б.
12. *Артыкбаев К.* Сын сапары [Текст] / К. Артыкбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 42 б.
13. *Артыкбаев К.* XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст] / К. Артыкбаев. – Бишкек: [б-сыз], 2004. – 651 б.
14. *Асаналиев, К.Т.* Сыдыкбековдун романдары [Текст] / К. Асаналиев // – Фрунзе, 1956. – 5 б.
15. *Асаналиев К. А.* Токомбаевдин прозасындагы стилдик айрым

өзгөчөлүк-төргө карата [Текст] / К. Асаналиев // Труды ин-та яз. и лит. АН КиргССР. – Фрунзе, 1955. – Вып. 5.

16. *Асаналиев К.* Биринчи окуу китеби [Текст] / К. Асаналиев, С. Закиров // Советтик Кыргызстан. – 1982. – 13 окт.

18. *Асаналиев К.* Кыргыз прозасынын очерки. Биринчи макала. Алгачкы аңгемелер ж-а автобиографиялык жанр. [Текст] К.Асаналиев // Классикалык изилдөөлөр[Текст]: адабият таануу/ сост. А. Акматалиев, Н Ыйсаева – Бишкек: Принт-экспресс, 2017. – 9 китеп. – 3-62 б.;

19. *Асаналиев К.* Кыргыз совет прозасынын очерки [Текст] / К.Асаналиев. – Фрунзе: Кыргыз ИА бас., 1957. – I бөлүм. – 112 б.; 2 бөлүм. – 1960. 87–104 б.

20. *Асаналиев К.* Түгөлбай Сыдыкбеков [Текст] / К. Асаналиев. – Фрунзе: Илим, 1962. – 265 б.

21. *Асаналиев К.* Түгөлбай Сыдыкбеков [Текст]: чыгармалары жөнүндө очерк / К. Асаналиев. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1962. – 97 б.

24. *Байгазиев С. Ж.* Турусбековдун поэзиясы өз мезгилинин көз карашынан Классикалык изилдөөлөр[Текст]: С.Байгазиев адабият таануу/ сост. А. Акматалиев, Ж. Турганбаева, А. Жакыпбекова. – Бишкек: Принт-экспресс, – 2017. – 5 китеп. – 537 б.

25. *Байгазиев С.* XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы (20–50 жылдар) Классикалык изилдөөлөр[Текст]: С. Байгазиев адабият таануу/ сост. А.Акматалиев, Ж.Турганбаева, А.Жакыпбекова. – Бишкек: Принт-экспресс. – 2017. – 11 китеп. – 202–507 б.

26. *Байжигитов К.* Кыргыз адабий сынынын тарыхы [Текст] / К. Байжигитов. – Бишкек: 1993

27. *Байтемиров Н.* Жазуучунун эмгеги жана ага окумуштуунун берген баасы жөнүндө [Текст] / Н. Байтемиров // Ала- Тоо. – 1961. – № 9. – 126–128

28. *Байтемиров Н.* Тунгуч эмгек жөнүндө сөз [Текст] / Н. Байтемиров // Ленинчил жаш газ. – 1983. – 17 февр.

29. *Бейшеналиев К.* Калк кастарлаган «Каныбек» [Текст] / К. Бейшеналиев // Ленинчил жаш. – 1964. – 20 сент.
30. *Бейшеналиев Ш.* Возмужание [Текст] / Ш. Бейшеналиев // Лит. газ. – 1966. – 19 март.
32. *Бобулов К.* Адабият жана мезгил [Текст] / К. Бобулов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 106 б.
34. *Бобулов К.* Кыргыз адабияты жөнүндө пикирлер [Текст] / К. Бобулов // Жаңы тилке. – Бишкек, 1991. – 282–298 б.
35. *Бобулов К.* Пути развития реализма в киргизской прозе [Текст] / К. Бобулов. – Фрунзе: Мектеп, 1969. – 168 б.
36. *Богданова М. И.* Киргизская литература [Текст] / М.И. Богданова. – М.: Сов. писатель, 1947– 289 с.
37. *Богданова М.* От фольклора к письменной литературе [Текст] / М. Богданова // Вопр. лит. – 1957. – № 1. – С. 158.
38. *Борбугулов М.* Адабият теориясы [Текст]: окуу китеби / М. Борбугулов. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду: Шам, 1996. – 551 б.
39. *Борбугулов М.* Единство национального и интернационального [Текст] / М. Борбугулов. – М.: Сов. писатель, 1979. – 270 с.
40. *Борбугулов М.* Кенч капкасын ачып [Текст]: адабий сын макалалар жыйнагы / М. Борбугулов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975. – 180 б.
41. *Борбугулов М.* Пути развития киргизской советской драматургии [Текст] / М. Борбугулов // Лит. Киргизстан. – 1958. – № 1. – С. 120–124.
42. *Брудный, Д.* История киргизской литературы [Текст] / Д. Брудный // Сов. Киргизия. – 1962. – 21 февр.
43. *Даутов, К.* Тарыхый романдын тагдыры [Текст] / К. Даутов // Мезгил сыны жана мен. – Бишкек, 2004. – 310–399 б.
44. *Даутов, К.* Элдик сынчыл ойлордон эстетикага [Текст] / К. Даутов. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2015. – 1-т. – 499 б.
45. *Дөгдүров М.* Сыдыкбековдун китеби тууралуу [Текст] / М. Дөгдүров // Кызыл Кыргызстан. – 1938. – 12 дек.

46. Кыргыз драматургиясы: тарыхы, конфликттер жана образдар эволюциясы (20–50-жылдар) [Текст]: филология илим. д-ру. ... дис.: 10.01.03 / С. Байгазиев. – Бишкек, 2002. – 391 б.
47. *Жайнакова А.* Кубанычбек Маликовдун чыгармачылык портрети [Текст] / А. Жайнакова. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 141 б.
48. *Жакишев Ө.* Кыргызстандын адабияты жана искусствосу [Текст] // Ө. Жакишев. Советтик адабият жана искусство. – 1941, № 1–2.
49. *Жакишев У.Д.* Пути развития киргизской советской прозы [Текст] / У. Д. Жакишев // Сов. Киргизия. – 1957. – 21 нояб.
50. *Жигитов С.* 20-жылдардагы кыргыз адабияты [Текст] / С. Жигитов. – Фрунзе: Илим, 1984. – 158 б.
53. *Закиров С.* Салмактуу эмгек [Текст] / С. Закиров // Советтик Кыргыз-стан. – 1967. – 25 янв.
54. Звезда Ленинград журналдары жөнүндө А. Ждановдун докладынан [Текст] // Советтик Кыргызстан. – 1946. – № 7/8. – 14 б.
55. *Ибраимов О.* История киргизской советской лирики (20-50-е годы) [Текст] / О. Ибраимов. – Бишкек: Кыргызстан, 1991. –
56. *Ибраимов О.* История кыргызской литературы XX века [Текст]: учеб. / О. Ибраимов. – 2-е изд., доп. – Бишкек: КРСУ, 2014. – 544 с.
57. Иманалиев, К. История киргизской советской литературы [Текст] / К. Иманалиев // Сов. тюркология. – 1985. – № 1. – С. 105-106.
58. *Иманалиев К.* История кыргызской советской литературы [Текст] / К. Иманалиев // Сов. тюркология. – 1985. – № 1. – С. 105–106.
59. *Иманалиев К.* Кыргыз совет адабияты [Текст] / К. Иманалиев. – Фрунзе, 1988. – 1-бөлүм. – 320 б.; 2-бөлүм. – 1990. – 294 б.
60. *Иманалиев К. Н.* Байтемировдун образ түзүүдөгү кээ бир ыкмалары [Текст] / К. Иманалиев. – Ала-Тоо. – 1960. – № 1. – 78 б.
61. История киргизской советской литературы [Текст]. – М.: Наука, 1970. – 540 с.

62. *Ишекеев Н.* Адабий ойдун дөөлөтү [Текст] / Н. Ишекеев // Кыргызстан маданияты. – 1993. – 10 дек.
63. *Каракеев К.* Замандын талабына ылайык [Текст] / К. Каракеев // Кыргызстан маданияты. – 1983. – 2февраль.
64. *Кармышаков С. К.* Артыкбаев–адабият тарыхчысы [Текст] / С.Кармышаков // Сын дүйнө жана көркөм нарк. – Бишкек, 2002. – 121–138 б.
65. *Кармышаков С.* Качкынбай Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги [Текст]: моногр. / С. Кармышаков. – Бишкек: [б-сыз], 2001. – 40–70- б.
66. *Кармышаков С.* Сын тууралуу сырдашканда [Текст] / С. Кармышаков// Көркөм образдын табияты. – Бишкек, 2002. – 121–138 б.
67. *Карымшаков С.* Качкынбай Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги[Текст]: филология илим. канд. ... дис.: 10.01.01 / С. Карымшаков. – Бишкек, 2002. – 166 б.
68. *Кебекова Б.* Кыргыз совет аңгеме жанрынын өсүш жолдору [Текст] / Б. Кебекова. – Фрунзе: Илим, 1967. – 145 б.
69. *Кедрина З.* Предстоит большая работа [Текст] / З. Кедрина // Сов. Киргизия. – 1961. – 25 май.
70. *Керимжанова Б.* Кыргыз совет адабияты XXV жылда [Текст] / Б.Керимжанова. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951. – 179 б.
71. Киргизские рассказы [Текст] / сост. Д. Брудный. – М.: Худож. лит, 1968. – 230 с.
72. *Күмүшалиев К.* Кыргыз совет адабияты жана драматургиянын төрөлүшү [Текст] / К. Күмүшалиев // Классикалык изилдөөлөр[Текст]: адабият таануу/ сост. А. Акматалиев, Ж. Турганбаева, А. Жакыпбекова. – Бишкек: Принт-экспресс, 2017. – 3 китеп. –10–24 б.
73. *Кыдырбаева Р.* Талапка татыктуумонография[Текст] / Р. Кыдырбаева // Ленинчил жаш. – 1970. – 17март.
74. Кыргыз адабияты жөнүндө макалалар жыйнагы [Текст]. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951. – 270 б.
75. Кыргыз адабиятынын очерктери [Текст]. – Фрунзе: Кыргызмамбас,

1943. – 279 б.

76. Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки [Текст]. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1960. – 511 б.

77. Кыргыз совет адабияты тарыхы [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1987 – 1-т. – 89

78. Кыргыз совет адабияты тарыхы [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1990. – 2-т. – 132 б.

79. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1987. – 567 б.

80. *Маленов Б. М.* Элебаевдин чыгармачылыгы [Текст] / Б. Элебаев. – Фрунзе: КыргССР ИА тил ж-а адабият ин-ту, 1959. – 123 б.

82. *Маликов К.* «Кыргыз совет адабият тарыхынын очерктери» тууралуу бир эки ооз сөз [Текст] / К.Маликов // Ала- Тоо. – 1961. – № 9. – 118–128 б.

83. *Маликов Б.* К вопросу о реализме [Текст] / Б. Маликов // Ала- Тоо. – 1963. – № 3. – С. 119.

84. *Мамыров М.* Дагы бир жолу «Кыргыз адабияты» жөнүндө [Текст] / М. Мамыров // Кыргызстан маданияты. – 1982. – 10 февр.

88. *Озмитель Е.* Восхождение к зрелости [Текст] / Озмитель Е, А. Бекжанов // Сов. Киргизия. – 1983. – 28 янв.

89. *Озмитель Е.К.* Зрелость национальной литературы: Достижения. Проблемы. Перспективы [Текст] / Е.К. Озмитель. – Фрунзе: Адабият, 1990. – 235 с.

90. *Озмитель Е.К.* Киргизская литература и современный литературный процесс [Текст] / Е.К. Озмитель. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975. – 147 с.

91. *Орозалиев К.* Очередные задачи в развитии исторической науки и литературоведения в Киргизии [Текст] / К. Орозалиев // Сов. Киргизия. – 1947. – 14 окт.

92. Очерки истории киргизской советской литературы [Текст] / ред. Т.Сыдыкбеков. – Фрунзе: Из-во АН КиргССР, 1961. – 520 с.

94. *Рахматуллин К.* Кыргыз совет адабияты [Текст] / К. Рахматуллин //

Кыргыз адабиятынын очерктери. – Фрунзе, 1943. – 178-278 б.

9. *Рысалиев К. Т.* Үмөталиевдин эки поэмасы жөнүндө [Текст] / К.Рысалиев // Ала-Тоо. – 1961. – № 7. – 110–116 б.

95. *Рысалиев К.* Кыргыз прозасы жөнүндөгү жаңы эмгек [Текст] / К.Рысалиев // Советтик кыргызстан. – 1970. – 10 март.

96. *Садыков А. А.* Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана новаторлук [Текст] / А. Садыков. – Фрунзе: КыргССР ИА бас., 1962. – 131 б.

97. *Садыков А.* Адабий сын айдыңында [Текст] / А. Садыков. – Фрунзе: Илим, 1979. – 167 б.

98. *Садыков А.* Кыргыз совет адабиятынын улуттук жана интернационалдык проблемасы [Текст] / А. Садыков. – Фрунзе: Илим, 1969. – 246 б.

99. *Садыков А.* Түйшүктүү жолдогу үзүрлүү эмгек [Текст] / А. Садыков // Артыкбаев К. Тандалмалар: изилдоолор, адабий сын-макалалар, адабий портреттер. – Фрунзе, 1984. – 3-9 б.

100. *Самаганов Ж. Т.* Саманчиндин эмгектеги буржуазиялык улутчулдук жана космополитизмдин рецидивдери [Текст] / Ж. Самаганов, Г. Нуров, П. Балтин // Сов. Киргизия. – 1949. – 10 апр.

101. *Суванбеков Ж.* Кыргыз совет адабиятынын тарыхы ар тараптан кеңири изилденсин [Текст] / Ж. Суванбеков // Ала-тоо. – 1961. – № 5. – 121–128 б.

102. *Токомбаев А.* Редакцияга кат [Текст] / А. Токомбаев // Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 14 сент.

103. *Токомбаев А.* Кандуу жылдар [Текст] / А. Токомбаев. – Бишкек: Эркиндик бас., 1991. – 1 т. – 255 б.; 2 т. – 1940–1945. – 143 б.

104. *Токомбаев А.* Тандалган чыгармаларынын [Текст]: 3 т. / А. Токомбаев – Бишкек: Эркиндик бас., 1973. – 3-т. – 671 б.

105. *Токомбаев А.* Чыгармачылыгы жөнүндө сын макалалар [Текст] / А. Токомбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 179 б.

106. *Токомбаев А.* Тунгуч съездге карата [Текст] // А. Токомбаев. Кыргыз кеңеш адабияты. – 1934. – № 2.

107. *Токомбаев А.* Кыргызстандын мазмуну социалдык, формасы улуттук болгон адабияты өсүп жана чыңдалып жатат. [Текст] // *А.Токомбаев. Кызыл кыргызстан.* – 1934. – 28-апрель.

108. *Токомбаев А.* Советтик кыргыз адабияты – Октябрдын мөмөсү [Текст] // *Кызыл Кыргызстан,* –1945. – 6-ноябрь.

109. *Токомбаев А.* Кыргыз адабияты Ата Мекендик согуш күндөрүндө [Текст] // *Советтик Кыргызстан,* 1944, № 5–6.

110. *Түлөгабылов М.* Баялиновдун чыгармачылык жолу [Текст] / *М.Түлөгабылов.* – Фрунзе: Илим, 1966. – 135 б.

111. *Түлөгабылов М.* Кыргыз адабиятындагы тарыхый жана өмүр баян-романдары [Текст] / *М. Түлөгабылов.* – Фрунзе: Илим, 1978. – 191 б.

112. *Укаев К.* Эң кичинекейлердин жанры жөнүндө [Текст] / *К. Укаев* // *Ала-Тоо.* – 1956. – № 6.

113. *Үкүбаева Л.* Адабиятчынын жаңы китеби [Текст] / *Л. Үкүбаева* // *Кыргызстан маданияты.* – 1980. – 12 июнь.

114. *Үкүбаева Л.* Азыркы кыргыз прозасынын өнүгүшүнүн мүнөздүү бөтөнчөлүктөрү [Текст]: илимий макалалар жыйнагы / *Л. Үкүбаева* // *Кыргыз адабиятынын актуалдуу проблемалары.* – Фрунзе, 1988. – 36 б.

115. *Үкүбаева Л.К.* Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» окуу китеби жана анын тегерегиндеги талаштар [Текст] / *Л. Үкүбаева* // *КМУУ жарчысы.* – Бишкек, 2013. – 158-160 б.

116. *Усупова М.К.* Калим Рахматуллин-Манас изилдөөчү [Текст] // *М.К.Усупова.* – Бишкек, 2018. – 18-б.

117. *Үмөталиев Т.* Кайдыгер мамиленин натыйжасы [Текст] / *Т.Үмөталиев* // *АлаТоо.* – 1961. – № 4. – 120б.

118. *Үмөталиев Т.* Кыргыз совет адабиятынын тарыхы ар тараптан кеңири изилденсин [Текст] / *Т. Үмөталиев.* – Ала-Тоо. – 1967. – № 5.

119. *Үмөталиев Т.* Татыктуу чыгарма [Текст] / *Т. Үмөталиев* // *Кызыл Кыргызстан.* – 1939. – 12 июль.

120. *Үмөталиев Т.* Кыргыз адабиятынын. өсүшү [Текст] / Т. Үмөталиев // Кызыл Кыргызстан, 1939, 11- март.

121. *Үмөталиев Ш.* Аалы Токомбаев [Текст] / Ш. Үмөталиев. – Фрунзе: Мектеп, 1964. – 103 б.

122. *Үмөталиев Ш.* Аалы Токомбаевдин чыгармачылык жолу [Текст] / Ш. Үмөталиев. – Фрунзе: Мектеп бас., 1964. –

123. *Үмөталиев Ш.* Алыкул Осмонов [Текст] / Ш. Үмөталиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1958. – 184 б.

124. *Үмөталиев Ш.* Кыргыз совет адабиятынын тарыхы ушундайбы? [Текст] / Ш. Үмөталиев // Ала Тоо. – 1961 – №3. – 94-104б.

125. *Үмөталиев Ш.* Советтик кыргыз адабиятында социалистик реализм методунун түзүлүшү [Текст] / Ш. Үмөталиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 114 б.

126. *Шаповалов В.* Мечта написать историю [Текст] / В. Шаповалов // Комсомолец Киргизии.- Фрунзе:– 1984. – 15дек.

127. *Шериеев Ж.* Биринчи окуу китеби [Текст] / Ж. Шериеев // Мугалим-дергаз. – 1983. – 21окт.

128. *Эркебаев А.* Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары [Текст] / А. Эркебаев. – Бишкек: Учкун, 2004. – 253 б.

129. *Эркебаев А.* Кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча окуу китеби [Текст] / А. Эркебаев // Кыргызстан маданияты. – 1985. – 7 март.